

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

Nemesi Attila László

Az alakzatok kérdése a pragmatikában

PhD-disszertáció

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Témavezető:

Dr. Németh T. Enikő
egyetemi docens

Szeged

2006

TARTALOM

1. BEVEZETÉS	4
1.1. Az alakzat kutatás jelentősége a pragmatikában	6
1.1.1. Mi a pragmatika: a jelentésemélet része vagy a nyelv funkcionális szemlélete?	6
1.1.2. A jelentésrétegek elhatárolása: szó szerinti és figuratív jelentések	7
1.1.3. Az alakzatok mentális feldolgozása: versengő modellek	8
1.1.4. Miért használunk alakzatokat? Társalgási maximák és stratégiák	9
1.2. A dolgozat tartalmi kérdései	9
1.2.1. Szerkezeti felépítés	10
1.2.2. Az adatforrások kiválasztása	10
2. TÖRTÉNETI-KRITIKAI ÁTTEKINTÉS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ALAKZATMEGÉRTÉS PROBLÉMÁJÁRA	12
2.1. A retorikai tradíció	12
2.2. Az alakzatok stilisztikája	19
2.3. Szemantikai megközelítések	24
2.3.1. Referencialista magyarázatok	25
2.3.2. Deskriptivista magyarázatok	28
2.3.3. A generatív nyelvészet és a figurativitás	32
2.3.4. A kognitív szemantika nézőpontja	34
2.4. Pragmatikaelméletek	41
2.4.1. Searle beszédaktus-elmélete	42
2.4.2. A grice-i modell	54
2.4.3. Az udvariassági elméletek	64
2.4.3.1. Leech és a személyközi retorika eszköztára	64
2.4.3.2. Brown–Levinson: alakzatok és arculatok	70
2.4.4. Gibbs pszicholingvisztikai kritikája és a közvetlen hozzáférés hipotézise	75
2.4.5. Vezérjelentés és többlépcsős értelmezés: Giora elképzelése	82
2.4.6. A relevanciaelmélet	86
2.5. Részösszegzés: egy kompromisszumos megértésmódel vázlata	101

3. AZ ALAKZATPRODUKCIÓ EMPIRIKUS KUTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI	111
3.1. Relatív gyakoriság	112
3.1.1. Gyakorisági kontrollvizsgálat	115
3.1.2. Egyéni különbségek	121
3.2. Átfedések, alakzattársulások	126
3.2.1. Alakzattársulások a beszélt nyelvi korpuszban	128
3.3. Társalgási célok, célrendszerek	129
3.3.1. A szociálpszichológiai háttérű diskurzuselemzés mint alternatíva	132
3.3.1.1. <i>Ad hoc</i> fogalmak és fogalmi implikátúrák	138
3.3.1.2. Attitűdök és attitűdimplikátúrák	141
3.3.1.3. Énmegjelenítés és énimplikátúrák	146
4. EGY PÉLDA AZ ALAKZATFAJTÁK PRAGMATIKAI LEÍRÁSÁRA: A TÚLZÁS (HIPERBOLA) JELENSÉGE	151
4.1. Definíció	151
4.2. Megjelenési formák	155
4.3. A túlzás interpretációja	162
4.4. Miért használunk túlzásokat a társalgásban?	168
5. ÖSSZEGZÉS	174
FÜGGELÉK	177
FELHASZNÁLT IRODALOM	181

1. BEVEZETÉS

Az alakzatok nyelvi státusa legalábbis az antikvitás óta foglalkoztatja a tudományos gondolkodást. Bencze Lóránt (1996: 234) több mint hetven olyan diszciplínáról tud, amely fölvette témái közé a trópusok és figurák (főként a metafora) kérdését. A nyelvészet egyik legfiatalabb – bár azért lassan már félévszázados múltra visszatekintő – ága, a pragmatika szinte a kezdetektől hozzá kívánt szólni az addig elsősorban a retorika, a stilisztika és a szemantika által felügyelt (de a nyelvfilozófia vagy az irodalomelmélet oldaláról is átjárható) szakmai diskurzushoz. Mára elért eredményeit egyre többen ismerik és elismerik. A legkevésbé sem tartunk azonban még ott, hogy a pragmatikaelméletek e tárgyú mondandójának részletes kibontása és egymással, valamint a rokon területek közelítésmódjaival, érvrendszerével való ütköztetése megtakarítható lenne. Ezért dolgozatom gondolatmenete úgy épül fel, hogy kirajzolódjon a vizsgálandó jelenség kutatásának történeti és teoretikus kontextusa, benne a pragmatika helye és szerepe, sor kerüljön a releváns elképzelések megvitatására és szembesítésére a nyelvi adatokkal, illetőleg a kritika reflexióival, s az így vázolt keretbe ágyazódjanak be saját nézeteim, észrevételeim, megoldási javaslataim, továbbá törekvésem a tájékozódási horizont szélesítésére a szociálpszichológiai pragmatika (Muntigl–Turnbull 1998: 226) felé.

Mivel a különböző tudományszakok és az egyes szerzők terminushasználata eltérő, fontos mindjárt az elején tisztázni, hogy munkám – a pragmatikában domináns konvenciót követve – az *alakzat* (lat. *figura*, ang. *figure of speech*; vö. *figuratív* jelentés) műszót tágabb kategóriaként értelmezi, mint a *nyelvi képet* (*trópus*; a *nyelvi kép* kifejezés indoklására a hagyományosabb *szókép* helyett l. Kemény 1993; 2002): az utóbbival csak a metaforára (beleértve a hasonlatot, a meg személyesítést, a szinesztéziát, az allegóriát) és a metonímiára (beleértve a szinekdochét, az emfázist, az antonomáziát) utalok, az előbbivel viszont az iróniára, a hiperbolára, a litotészre, az oximoronra (beleértve a másik klasszikus ellentétalakzatot, a paradoxont), sőt a társalgási tautológiára is, azaz minden általános jelentéstranszponálási *sémára* (gör. 'alakzat'), nem pusztán a fogalmi analógián (metafora) vagy érintkezésen (metonímia) alapulóakra. A trópusok jelentése eszerint *átvitt*, az alakzatoké *figuratív*.

Az alakzat-szakirodalom a maga egészében régóta áttekinthetetlen, ami nagy óvatosságra kell, hogy intsen: nem tudhatjuk biztosan, tényleg új fölfedezés-e, ami első pillantásra annak látszik, vagy a méltatlanul elfeledett elődök közül néhányan már megtettek valamekkora utat

ugyanazon az intellektuális ösvényen. Mindenesetre nemcsak a nemzetközi, hanem a hazai nyelvészeti-nyelvfilozófiai érdeklődés is folyamatos a téma iránt. Ami az utóbbit illeti, a számos bizonyíték közül hadd utaljak itt csupán néhányra:

— Szathmári István professzor (1995 óta professor emeritus) 1970-ben stíluskutató csoportot szervezett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszékén. A kutatócsoport az évek során egyre bővült, s mára alig találunk az országban olyan felsőoktatási intézményt, amelynek legalább egy tanára ne kapcsolódott volna be munkájába. Kezdetben a XIX–XX. század fordulójának stílustörekvéseit tanulmányozták (l. Fábíán–Szathmári 1989), majd a szakterület legfontosabb elméleti kérdéseivel (Szathmári 1996) és a stilisztikai elemzés módszereivel (Szathmári 1998) foglalkoztak. Az alakzatok 1998-tól állnak a kutatócsoport tevékenységének középpontjában. Az első eredményeket a 2001. október 31-én rendezett konferenciájukon összegezték, melynek anyaga *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa* címmel jelent meg (Szathmári 2003). Egy füzet formájú kiadványsorozatot („Az alakzatok világa”) is indítottak Szathmári professzor szerkesztésében, hogy az elkészült dolgozatokat gyorsabban közzétegyék. A stíluskutató csoport legújabb vállalkozása, mint hírlik, az alakzatok lexikonszerű feldolgozása.

— Hosszan lehetne sorolni azokat a kitűnő cikkeket és monográfiákat (a szerzők neveivel), amelyek az elmúlt évtizedekben a stíluskutató csoport tevékenységétől függetlenül – akár egy-egy költői, írói életmű részbeni vagy teljes föltérképezésével, akár általánosabb, elméleti vagy történeti tárgyalásmódot érvényesítve – hozzájárultak az alakzatokról való ismereteink gazdagodásához. Talán nem udvariatság másokkal szemben külön kiemelni a neoretorika magyarországi népszerűsítőjének, Víg Árpádnak (1977a; 1977b; 1981; 1988), valamint a nemrég (2005 áprilisában) elhunyt Fónagy Ivánnak a munkásságát, akinek a *Világirodalmi lexikon*ba írt szócikkei (pl. Fónagy 1975; 1982), *A költői nyelvről* c. könyve (1999) és az életmű egészét átfogó *Languages within language: an evolutive approach* c. grandiózus kötete (2001) a nyelvészeti-stilisztikai ismeretek igazi tárháza értékes egyéni meglátások tucatjaival. Hiánypótló a klasszika-filológus Adamik Tamás (1998) antik stíluselméletekről szóló értekezése, Kemény Gábor (2002) bevezetése a nyelvi kép stilisztikájába, illetőleg a nemzetközi szakirodalomban is sűrűn idézett kognitív szemléletű metaforakutatónk, Kövecses Zoltán eredetileg angolul publikált tankönyvének magyar fordítása (Kövecses 2002/2005; l. a **2.3.4.** alfejezetet).

— Az ELTE BTK Filozófia Intézete és az MTA–ELTE Nyelvfilozófiai Kutatócsoportja 2006. szeptember 28–29-én *Metafora, jelentés, trópusok* címmel rendezte meg hagyományos tanévnyitó konferenciáját, amelyen 72 előadó vett részt (anyaga a *Világosság* c. folyóiratban lesz hamarosan olvasható). Ezen a fórumon filozófusok, nyelvészek és irodalmárok cserélték ki egymással aktuális gondolataikat. A konferencia második napján magam is tartottam előadást a jelen értekezés akkorra már befejezett **2.4.** pontjának fő téziseiről (*Szó szerinti jelentés, konvencionális jelentés, vezérjelentés: az alakzatinterpretáció többlépcsős pragmatikai modelljének fogalmi fejlődéstörténete*).

1.1. Az alakzatkutatás jelentősége a pragmatikában

Az alábbiakban, még a bevezetés részeként, szeretném röviden megindokolni, miért vonzóak az alakzatok a hetvenes évek óta a pragmatika figyelmét. Három szempontot emelek ki: a jelentésrétegek elhatárolásának, elhatárolhatóságának problémáját (**1.1.2.**), a megértés kérdését (**1.1.3.**) és a figuratív nyelvhasználat társalgási funkciójának (funkcióinak) magyarázatát (**1.1.4.**). Előbb azonban ejtsünk pár szót magáról a stúdiumról, annak illetékességi köréről.

1.1.1. Mi a pragmatika: a jelentéselmélet része vagy a nyelv funkcionális szemlélete?

Charles Morris (1938), aki először határozta meg a pragmatikát önálló tudományterületként, szemiotikai keretben, a szintaxissal és a szemantikával való oppozícióban helyezte el mint a jelek és a jelhasználók viszonyával foglalkozó diszciplínát. Ma a pragmatika státusát illetően kétféle megközelítés él egymás mellett (vö. Mey 1993: 35–49; Nagy 2005; Németh T. 2006). Az egyik szerint a pragmatika kialakulásával az addig a szemantikával szinonim, osztatlan jelentéselmélet (vagy hagyományosan: jelentéstan) kettévált szemantikára és pragmatikára. Ez a jelentésközpontú felfogás, amelynek alapvető dilemmája, hogy hol húzza meg a határvonalat a szemantika és a pragmatika között – más szóval annak eldöntése, mely típusú jelentések, illetve mentális műveletek tartozzanak a szemantika, és melyek a pragmatika hatáskörébe (Leech 1983: 1–18; Kiefer 1984; 2000: 38–64; Recanati 2004). A legtöbben úgy gondolják, hogy az igazságfeltételekkel megragadható, kontextusfüggetlen, nyelvileg kódolt jelentések leírása a szemantika, az igazságfeltételeken túli, kontextusfüggő, szándéktulajdonítást és következtetést igénylő jelentéseké pedig a pragmatika feladata. A felsorolt kritériumok azonban nincsenek teljes összhangban.

Némely jelentésfajták (az ún. konvencionális, valamint az általánosított társalgási implikatívák; l. a **2.4.2.**-ben) például kontextusfüggetlenek, mégis következtetnünk kell rájuk. Az is előfordul, hogy az igazságfeltételeket addig nem lehet megadni, amíg a pragmatikai inferenciák föl nem gazdagítják a jelentést (Levinson 2000: 198–217; vö. **2.5.**). Ráadásul a szemantika és a pragmatika – Davis (1987: 686) hasonlatával – olyan, mint két harci tábor: időnként „rajtaütnek” a másik territóriumán, s kisajátítanak egy-egy témát, fogalmat, jelenségcsoportot, összekuszálva a régi distinkciókat, majd „visszavonulót fújnak”, miközben megvívják a maguk „belháborúit” a rivális elméletekkel. Már a kontextust sem tudhatja a pragmatika „biztonságban” (Kamp 1985; Groenendijk–Stokhof 1989; Leezenberg 1995/2001). A morrisi tágabb jelelméleti koncepció jogosságát húzza alá, hogy a pragmatika által vizsgált következtetési folyamatok (legalábbis részben) nem specifikusan nyelvek, így a tudományág (valamekkora szelete) kívül esik a nyelvészetten (Sperber–Wilson 1986/1995; Reboul–Moeschler 1998/2000).

A másik elképzelés a szemantika–pragmatika interfészkapcsolat helyett a nyelvhasználat kognitív, társas-társadalmi és kulturális szemléletének egyesítésére teszi a hangsúlyt (Haberland–Mey 1977; 2002; Verschueren 1987; 1995; 1999). Minden megnyilatkozás mögött nyelvi választások állnak. A kérdés az, miért éppen ezt vagy azt a kifejezőmódot, stratégiát preferálta a közlő, választásai hogyan befolyásolják a jelentést, illetve milyen következményekkel járnak a partnerek és saját későbbi választásaira nézve. Bármelyik nyelvi szintet vesszük, a pragmatika mint funkcionális perspektíva jól kiegészíti a grammatikát. Az alakzatokra gondolva, míg a jelentéselméleti keretben nincs értelme az idiómák, a proverbiumok és egyéb kontextusfüggetlen figuratív formációk pragmatikájáról beszélni (mert azok a szemantika térfelére kerülnek), a nyelvi választás motivációja ezeknél is ugyanolyan izgalmas lehet. A két megközelítés nem oltja ki egymást: dolgozatom **2.** fejezetében, amikor az interpretáció mikéntjét fogom boncolgatni, az előbbi felfogást érvényesítem majd, a **3.** fejezetben (melynek témája az alakzatprodukció) viszont az utóbbi, funkcionális nézőpontot, a **4.**-ben pedig (a hiperbola pragmatikája) mindkettőt párhuzamosan.

1.1.2. A jelentésrétegek elhatárolása: szó szerinti és figuratív jelentések

A szemantikai jelentést gyakran azonosítják a szó szerinti jelentéssel (Katz–Fodor 1963; Katz 1981). De ha ismérveik megegyeznek (igazságfeltételeesség, kontextusfüggetlenség, kódszerűség, kompozicionalitás stb.), azok fönt említett inkohereciája miatt a korábban vitán felül állónak hitt szó szerinti jelentés fogalma összeomlik, és annyiféle szó szerinti jelentéshez jutunk,

ahány kritériumot bevezettünk (Gibbs 1984; Lakoff 1986; Ariel 2002). Nemcsak a mondatsemantika, hanem a lexikai szemantika is zavarban van, amikor általános meghatározást kell adnia arról, melyik jelentés a kifejezések szó szerinti jelentése. Leginkább a szótári tételek még el nem homályosult eredeti, konkrét értelme az esélyes jelölt, bár absztrakt → konkrét jelentésváltozások szintén előfordulnak (Károly 1970; Hadrovics 1992). Úgy tűnik tehát, a szó szerinti jelentést prototípus-fogalomként érdemes kezelni. A nem szó szerinti jelentés definíciója éppen annyira stabil vagy ingatag, mint a szó szerinti jelentése. Egyik csoportját a figuratív jelentések alkotják. Az alakzatoknál valamilyen kölcsönhatás lép fel a szó szerinti és a figuratív jelentés között. A pragmatika szeretné feltárni ezt a kölcsönhatást, megmutatva, hogy az alakzatok jelentésének különböző rétegei hogyan artikulálódnak a megértés során.

1.1.3. Az alakzatok mentális feldolgozása: versengő modellek

Számos neurolingvisztikai bizonyíték gyűlt össze az elmúlt évtizedekben a jobb agyfélteke kulcsszerepéről a pragmatikai képességeket mozgósító feladatokban (Paradis 1998; Ivaskó 2002; 2004). Míg azok a betegek, akik bal féltekei károsodást szenvedtek, különböző fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikai (azaz nyelvi) hibákat vétenek, a jobb agyfélteke specifikus területeinek sérülése gátolja az előfeltevések, az anafora, a katafora, a humor, az alakzatok, az indirekt beszédaktusok, a konnotatív jelentések és az érzelmi prozódia hozzákalkulálását mind a megértéshez, mind a produkcióhoz. Ezek a kutatások erős érveket szolgáltatnak az elme modularitásának hipotézise és a pragmatika lokalizálhatósága mellett. Fodor (1983) klasszikus modelljével, mely a pragmatikát nem egy (vagy több) modulba helyezi, hanem a központi rendszerbe (Általános Problémamegoldó) utalja, ma már sokan nincsenek megelégedve (vö. Kasher 1991; Sperber–Wilson 2002, l. 2.4.6.; Giora 2003, l. 2.4.5.). A modularizmus változatai azonban nemcsak egymással, hanem a konnekcionista elméletekkel is versengenek (l. Pléh 2000). Azt mondhatjuk, minél jobban belelátunk az alakzatzmegértés mechanizmusába, annál többet tudunk meg a gondolkodás természetéről, és fordítva: a diszhiponia (Paradis műszava a jobbfélteke-„afáziára”), az autizmus (Tager-Flusberg 2000) vagy a Williams-szindróma (Lukács–Pléh 2003) nyelvi tüneteinek elemzése értékes információkkal segítheti az ép jelentésfeldolgozásról való képalkotást.

1.1.4. Miért használunk alakzatokat? Társalgási maximák és stratégiák

Elfogadva a verschuereni axiómát, mely szerint a nyelvhasználat szüntelen választás, kíváncsiak lehetünk arra, voltaképpen mi az alakzatok kognitív és társas funkciója. Ha mindig van más közlési alternatíva, a beszélő nyilván okkal folyamodik a figuratív megfogalmazáshoz. Díszíteni akar vagy a fantáziát serkenteni? Érzelmet kifejezni vagy meggyőzni? Figyelmet kelteni vagy azonosulni? Szellemes vagy homályos? Tréfál vagy gúnyolódik? Csupán néhány egyszerű, hétköznapi hipotézis a talán sokkal komplexebb kommunikációs szándékról. A szándék felismerése a megértés záloga. Sértik vagy követik a társalgás általános elvárásait (maximáit) a metaforák, túlzások, tautológiák? Hogyan szőjük bele az interakció szociális és személyközi vonatkozásait egy alapvetően racionalista keretbe? Az egyik megkezdett út a konverzációs maximák Grice (1975; l. **2.4.2.**) vázolta rendszerének kibővítése, például udvariassági, esztétikai, „kapcsolatmenedzselő” (fatikus) stb. maximákkal (vö. **2.4.3.1.**). A másik: kitekintés a társadalomtudományokra (szociológia, szociálpszichológia) egy interdiszciplináris nyelvhasználat-elmélet kidolgozását célul kitűzve (vö. **2.4.3.2.**). A benyomáskeltés verbális stratégiáiról írt cikkem (Nemesi 2000) elkötelezett az utóbbi irány mellett. Az ottani adósságok egy részét itt, a **3.3.**-ban pótolom.

1.2. A dolgozat tartalmi kérdései

Disszertációm néhány dologban, úgy hiszem, „rendhagyó”. Kreuz és Roberts (1993) megállapításaival egyetértve szakítani kíván azzal a trópus-, illetve metaforaközpontúsággal, amely az egész szellemtörténetre és a nyelvészeti szakirodalomra is jellemző: nem szán kitüntetett szerepet a metaforának csak annyiban, amennyiben a rá szabott elméletek kommentálása és relatív gyakorisága a többi alakzatfajtaéhoz képest ezt indokolja. Nem helyezi sem a megértés, sem a produkció aspektusát a másik elé. Adatforrásai megvilágítják a beszélő, a hallgató (közönség) és a műfaj karakterének a használatra gyakorolt hatását, módot adva azoknak a társalgási funkcióknak a vizsgálatára, melyeket az alakzatok kielégítenek vagy kielégíthetnek, akár specifikusan, akár egymással átfedésben. Pragmatikaelméleti orientációja neo- és poszt-grice-i jegyeket is mutat, diskurzusszemlélete pedig társas interakcionista.

1.2.1. Szerkezeti felépítés

A dolgozat leghosszabb egysége a **2.** fejezet, amelynek kettős hivatása van: történeti-kritikai áttekintést nyújt a retorikai, a stilisztikai, a szemantikai hagyományokról, valamint a tárgyban érdekelt hét vezető pragmatikaelméletről, s ennek fonalán haladva járja körbe minden oldalról az alakzatmegértés problémáját, míg el nem jut a legvalószínűbb konklúzióhoz. A **3.** fejezet az alakzatprodukció kérdéseit veszi napirendre: a gyakoriság, a műfaj és az egyéni nyelvhasználat sajátosságai, az alakzatkombinációk, továbbá a társalgási célok, célrendszerek kvantitatív és kvalitatív kutatása kerül majd benne fókuszba. A **4.** fejezetet – mint az addig kifejtettek alkalmazását egy konkrét alakzatfajtára – a túlzásnak szentelem, kitérve fogalmi meghatározására, nyelvi formáira, interpretációjára és diskurzusfunkcióira. Eredményeimet az **5.** fejezetben összegzem.

1.2.2. Az adatforrások kiválasztása

A nyelvészetben általában (Lehmann 2004) és a pragmatikában különösen (Kasper 2000) sok szó esik az adatokról, hiszen az adatgyűjtés módszere és mélysége nagyban kihat a tudományos munka értékére. Disszertációm törzskorpuszát összesen közel 14,5 órányi (867 perc) videokazettára rögzített felvétel alkotja (l. a függelék). Az alábbi táblázat ennek műfajait sorolja fel és veti egybe öt kiválasztási szempont alapján. Természetesen a recenzált szakirodalomból is veszek át példákat, s ahol a korpusz szűkös, egyéb forrásokkal egészítem ki.

JELLEG MŰFAJ	Dialogikus vagy monolo- gikus műfaj?	Spontán szö- vegalkotás?	Formális vagy informális stílusú?	Változatos élet- és beszéd- helyzetek?	Átláthatók-e a beszélői célok, motívumok?
tudományos- ismeretterjesztő előadás	<i>monologikus</i>	<i>csak részben</i>	<i>formális</i>	<i>nem</i>	<i>igen</i>
sportközvetítés kommentálása	<i>monologikus</i>	<i>igen</i>	<i>átmeneti</i>	<i>nem</i>	<i>igen</i>
játékfilm	<i>dialogikus</i>	<i>nem</i>	<i>vegyes</i>	<i>igen</i>	<i>igen</i>
tudományos- közéleti témájú kerekasztal- beszélgetés	<i>dialogikus</i>	<i>igen</i>	<i>formális</i>	<i>nem</i>	<i>igen</i>
sportmagazin	<i>dialogikus</i>	<i>igen</i>	<i>informális</i>	<i>nem</i>	<i>igen</i>

1.1. táblázat

A disszertáció korpuszának műfajai és kiválasztásuk szempontjai

2. TÖRTÉNETI-KRITIKAI ÁTTEKINTÉS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ALAKZATMEGÉRTÉS PROBLÉMÁJÁRA

Hosszú évszázadokon át a grammatika és a retorika volt az a két stúdium (a középkorban a hét szabad művészetben belül a trivium részeként), amely a nyelvről szóló ismereteket összefoglalta és közvetítette. A stilisztika önállósodása a klasszicizmus idején indult meg – magyar nyelven Révai Miklós *A magyar szép toll* c. befejezetlen munkája nyitja a sort (1805/1973; a *toll* mint ’stílus’ tükörfordítás a latinból) –, de jóval később, a XX. század elején vett csak igazi lendületet. A modern szemantikának és a pragmatikának szintén megvannak a történeti előzményei, melyek között a retorika elokúciótanát feltétlenül számon kell tartanunk. A tudományterületek egymástól kapott öröksége leltározható és leltározandó, annál is inkább, mivel sokszor éppen ez az örökség szolgáltat elméleti vitaalapot a kutatásban. Meggyőződésem, hogy a retorikai (2.1.), stilisztikai (2.2.) és szemantikai (2.3.) hagyományok áttekintése nagyban segíti a tisztánlátást a jelen fejezet tulajdonképpeni témájában, mely az alakzatmegértés *pragmatikája* (2.4.). A pragmatikaelméletekre helyezem tehát a fő hangsúlyt, összegezve végül saját álláspontomat (2.5.), de törekszem arra, hogy a terjedelmi korlátok ellenére a megelőző részek is kerek egészet alkossanak.

2.1. A retorikai tradíció

Arisztotelész a retorikát olyan mesterségként (*tekhné*) határozta meg, amelynek „nem az a feladata, hogy meggyőzzön, hanem az, hogy feltárja minden téren a meggyőzés lehetséges módjait” (*Rétorika*, 1355b). Quintilianus tanítása szerint *ars bene dicendi*, azaz a „jó beszéd” művészete (*Institutio oratoria*, 2.17.37), mert a szónok nem mindig akar meggyőzni (néha csupán leír, tájékoztat), azonkívül meggyőzni valakit nemcsak a beszéd eszközével lehet: pénzzel, tekintéllyel, szépséggel stb. szintén. A beszédnek kétféle értelemben is „jó”-nak kell lennie: mint nyelvi teljesítménynek, tehát „szakmai” értelemben, és mint igazságos, erkölcsös jellembeli megnyilvánulásnak (Adamik 1998: 210–211). A klasszikus retorika négy témakört kombinálva rendszerezte anyagát: ezek a szónoki beszéd részei, fajtái, a szónok feladatai és az ügyállás tana (Adamik et al. 2004: 34–36). A beszéd részei általában a következők: *bevezetés*, *elbeszélés*, *tétel*, *bizonyítás*, *cáfolás* és *befejezés*, illetőleg a bármelyikhez kapcsolható *kitérő*. Fajai a valaki dicséretét vagy elmarasztalását célzó *bemutató* szónoklat, a valamire rá- vagy valamiről lebeszélő *tanács-*

adó és a peres eljárásokban alkalmazott védő vagy vádló *törvényszéki* beszéd. A szónoki teendők között szerepel a *feltalálás* (invenció; ehhez tartozik az ügyel kapcsolatos anyaggyűjtés, az indítékok elemzése, a megoldás feltárása, és ebbe illesztve szokták tárgyalni a beszédre-
szeket), az *elrendezés* (diszpozíció; a feltárt anyag logikus tagolása, az elmondandó beszéd vázának kidolgozása), a *megfogalmazás* és *stílus* (elokúció; az anyag nyelvi formába öntése), az *előadás* (pronunciáció; a kész beszéd előadásmódja), valamint az *emlékezetbe vésés* (memória; az elkészült szónoklat rögzítése az előre kigondolt formában). Az állás tana a *következtetés* (a tény vitatása), a *meghatározás* (a tény vizsgálata, minősítése), a *jogosság* és a *kifogás* kiindulópontját különítette el, rávezetve a rétor a célra vezető érvelési stratégiára.

A trópusokkal és figurákkal a szónoklattanok az elokúción belül, a díszítés (ornátus) címszó alatt foglalkoztak. Innen ered, hogy az alakzatok „díszek”, a beszéd „ékszerai”, melyek révén változatosabbá, szebbé, hatásosabbá lehet tenni az előadást. Legegyszerűbb meghatározásuk szerint valamilyen retorikai-stilisztikai célú átalakító eljárás eredményei egy megszokott formához képest. A görög természetfilozófiából ismert négy művelet, amellyel létrehozhatók, a *hozzátoldás* (adjekció), az *elhagyás* (detrakció), a *sorrendcsere* (transzmutáció) és a *helyettesítés* (immutáció). A csoportosítási kísérletek egyrészt e műveleteket vették alapul, másrészt a nyelvi szintek szerinti bontásban hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különítettek el. Nincs azonban olyan osztályozás, amelynek ne lenne buktatója. Ennek oka egyrészt a műveletek közötti átjárhatóság, variabilitás, másrészt a nyelvi szintek görög-római modelljének következtetlensége: a hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatok sora – mutat rá Tolcsvai Nagy (2003: 219) – nem homológ sor. A gondolat nem nyelvi jelenség, ezért maga is értelmezésre szorul, a hang pedig nem azonos jellegű tényezője a nyelvnek, mint a szó és a mondat. Az alakzatklasszifikációk többségében összekeverednek a strukturális (formai), jelentéstani, pszichológiai és ismeretelméleti szempontok.

Még az alakzat és a trópus fogalmát sem sikerült az évszázadok során egységesíteni. Háromféle értelmezéssel találkozunk: (1) az alakzatok és a trópusok szinonimák; (2) a kettőt gondosan el kell határolni egymástól: az alakzatok nem trópusok, a trópusok nem alakzatok; (3) az alakzat szélesebb kategória, a trópusok ennek (precízen körülhatárolandó) részhalmazát képezik.¹ Emlékeztetem az olvasót, hogy a bevezetés elején magam a (3) hagyományhoz csatlakoztam. Ez eltér attól a többek között Bencze (1996) által képviselt (2) konvenciótól, mely a trópuszt a jelen-

---

¹ Olyan nézetről, amely az alakzatokat rendelné alá a trópus fogalmának, nem tudok.

tés, az alakzatot pedig a forma átalakításában igyekszik tetten érni. Ő is megerősíti: „az alakzatok és a szóképek közötti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtatóan” (234).

Quintilianus szerint a beszédkép vagy trópus valamely szónak vagy kijelentésnek eredeti jelentésből más jelentésbe való leleményes áthelyezése.² Úgy látja, se vége, se hossza a tudományos vitának, melyet a nyelvészek egyfelől egymással, másfelől a filozófusokkal folytatnak arról, hányfélék a trópusok: mennyi a számuk, mi a meghatározásuk, és hogyan érdemes osztályozni őket (a Kr. u. I. század 90-es éveiben járunk!). A maga részéről az efféle szórszálhasogatást mellőzni kívánja – meggyőződése ugyanis, hogy a szónok nem sokat okulna belőle –, csak „a legszükségesebb és leghasználatosabb” trópus- és alakzatformákat szándékozik tárgyalni. Ennek ellenére az *Institutio oratoria* 8–9. könyve gyakorlatilag továbbviszi, sőt -fejleszti azt az aprólékos rendszerezésre törekvő tárgyalási formát, amely a retorikai hagyomány sajátja, és amelyet Gérard Genette, a francia strukturalista irodalomkritika egyik vezéralakja híres Fontanier-előszavában bírál „elnevezési mániája” miatt (vö. Barthes 1970/1997: 159), miközben őszinte csodálattal adózik a „taxonomikus intelligencia” fontanier-i mesterműve előtt (Fontanier /1968: 13). 13 trópus, 26 gondolatalakzatot és 28 szóalakzatot találunk Quintilianusnál (vö. Bencze 1996: 253–257; Adamik 1998: 221–228). Tőle ered az a Heinrich Lausberg (1973²/1998) XX. századi szintézisében is változatlan kategorizálási elv, hogy az elokúció eszközei vagy egyes szavakban (*in verbis singulis*) nyilvánulnak meg, vagy szókapcsolatokban (*in verbis coniunctis*). Kis túlzással egyébként azt lehet mondani, ahány jelentős szerző, lényegében annyiféle felosztás létezik Cornificius C. Herenniusnak ajánlott retorikájától (Kr. e. I. század) egészen Fontanier-ig (szemléletes összevetése ezek közül többnek Bencze 1996: 248–268; a magyar nyelvű adaptációknak Vigh 1981: 186–203). Itteni céljaink megengedik, hogy Lausbergre hagyatkozzunk, aki 9 trópus (*in verbis singulis*) említ: a metaforát, a metonímiát, a szinekdochét, az emfázist³, a hiperbolát, az antonomáziát⁴, az iróniát, a litotészt és a perifrázist⁵ (i. m. 552–598. §). A szinekdoché, az emfá-

² „*Τρόπος* est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio” (*Institutio oratoria*, 8.6.1.). A „cum virtute mutatio” megfogalmazás különleges képességre, tehetségre utal.

³ Az *e m f á z i s* (‘kiemelés’) egy szó általános jelentéstartalmának alkalmi szűkítése, részben túlzó kiterjesztése nyomatékosító, értékítélet-kifejező céllal (pl. Petőfi: „Ha férfi vagy, légy férfi”, azaz ‘mutasd fel a férfiúi erőnyeket: légy erős, határozott, bátor stb.’ – ami asszociálva van a *férfi* fogalmával, mégis, ha ezt tesszük lényegévé, az túláltalánosítás; vö. Szabó G.–Szörényi 1988/1997: 138). Mivel az átvitt fogalom érintkezik eredetivel, az emfázist a metonímia egy fajtájának tekinthetjük.

⁴ Az *a n t o n o m á z i a* egy tulajdonnevet helyettesítő köznévvé, melléknévvé vagy körülírás, esetleg – ritkábban – egy tulajdonnévvé helyettesített (ember)típus, csoport. Rendszerint stilisztikai megfontolásból, az ismétlés elkerülése végett alkalmazzák szinonimaként (pl. „a haza bölcse” (Deák), „a legnagyobb magyar” (Széchenyi); vö. Szabó G.–Szörényi i. m. 139–140). A tulajdonnév szorosan összefonódik körülírásával (l. perifrázis), így végső soron az antonomázia is metonímia.

zis, a hiperbola és az irónia – az allegóriával kiegészülve – egyúttal immutációs gondolatalakzat (893–910. §), az oximoron pedig speciális antitheton (a beszéd tárgyához igazodó szemantikai ellentétalakzat; 807. §). A tautológia az adjekcióval létrejövő szolecizmusok (nyelvi vétségek) között szerepel (502. §), a kortárs pragmatika és pszicholingvisztika azonban a többi trópus vagy jelentésalakzattal egy sorban említi (vö. Grice 1975: 52–53; 1989: 33–34 (l. **2.4.2.**); Brown–Levinson 1978: 216–232; 1987: 211–227 (l. **2.4.3.2.**); Gibbs 1994a: 345–351; 1994b: 432–434).

Mint azt Kemény Gábor (1999a; 1999b; 2002: 55–71) nemrég publikált írásaiban szépen levezette, az ókortól egészen máig két, egymással szöges ellentétben álló felfogás mutatható ki (a diszciplináris keretek fölé emelkedve) a trópusokról és az alakzatokról, kivált a metaforáról való elmélkedésekben. Az egyik inkább különlegességnek, szabálytalanságnak, „rendellenes” jelenségnek tekinti a figuratív nyelvhasználatot, amely eltér a szokásos, közönséges kifejezési formáktól, a másik szerint viszont az a létező legtermészetesebb, legszabályosabb, az emberi gondolkodás és a nyelv lényegéhez tartozó tulajdonság. Gyakorlatilag a teljes retorikai hagyományt az első felfogással szokták társítani, mindjárt Arisztotelészre hivatkozva, aki *Poétikájában* (1459a) úgy fogalmaz: „[...] legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele”. A mondatot szinte szóról szóra megtaláljuk a *Rétorikában* (1405a) is, de ott, néhány sorral föltebb, azt is olvashatjuk, hogy „mindenki metaforákkal, alapjelentésű és közhasználatú szavakkal társalog” (1404b), azaz a metafora a legkevésbé sem valami rendkívüli eszköz a nyelvnek. Quintilianusnak az előző bekezdésben idézett trópusmeghatározása (l. az 2. lábjegyzetet) szintén kiegészítendő a szerzőnek ama meglátásával, hogy a *translatio* (e terminussal utal a metaforára) „nemcsak természetes adománya az embernek, úgy, hogy még a tanulatlanok is, anélkül, hogy rágondolnának, lépten-nyomon élnek vele, hanem oly kedves és csinos dolog, mely a legragyogóbb beszédből is ki-kicsillog a saját fényével” (*Institutio oratoria*, 8.6.2.).⁶ Keménynek igaza van: a trópusokat természetes, „normális” jelenségnek tartó nézet hívei egyaránt megtalálhatják előzményüket Arisztotelésznél és Quintilianusnál, nem pusztán azok, akik szemé-

⁵ A *perifrázis* fogalma nagyon közel áll az *antonomáziához*. Annnyiban tágabb, hogy bármely szó – nem csak a tulajdonnév – más formában való kifejtését, körülírását magába foglalja (l. a *Hymnus*ból: „Hányszor zengett ajkain / Ozmán vad népének / Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének!” (‘Hány csatát veszítettünk a törökök ellen!’); Arany *Toldijából*: „Fölvevé a hajnal piros köpönyegét, / S eltakarta vele az égboltnak felét” (‘kivirradt’) stb.); annyiban viszont szűkebb, hogy egy összetett kifejezés egy szóval való jelölése nem *perifrázis* (vö. tulajdonnév a terjedősebb felsorolás helyett (az *antonomázia* másik fajtája), pl. a *Szózatban*: „Itt törtek össze rabigát / Hunyadnak karjai”, azaz ‘Hunyadi(ék) seregei’). A *perifrázis* (és a legtöbb *antonomázia*) *in verbis singulis* nem valósulhat meg, ami a lausbergi osztályozás egyik problémapontjára világít rá. Vagy *metonimikus* (*Hymnus*-idézet), vagy *metaforikus* (*Toldi*-idézet) nyelvi kép, sohasem önálló alakzat.

⁶ Egy másik, hasonló (a hiperbolára vonatkozó) észrevételt a **4.1.**-ben fogok majd idézni Quintilianustól.

ben a figurativitás eltérés egy bizonyos normától vagy beszédmódtól (1999b: 396; 2002: 65). A retorikusoknál valójában nem válik el a két szemlélet. Pontosan tudják, hogy a hétköznapi társalgás tele van nem szó szerinti fordulatokkal.⁷ Ám őket az a fajta felhasználás érdekli, amely szépséget és meggyőzőerőt kölcsönöz a nyilvános megszólalásnak. Elméletük, mondhatni, műfajspecifikus.

A romantika viszi diadalra azt a filozófiát, amelynek keretében a metafora nemhogy szabályos, de a nyelv legősibb, legmélyebb rétegét alkotja. Az előzmények között említi a szakirodalom Giambattista Vico ciklikus történelemfelfogását (*Principi di una scienza nuova*, 1725; mai értékeléséhez l. Leezenberg 1995/2001: 56–67), amely a nemzetek középső, „heroikus” korszakában egy erősen poétikus karakterű, mindent antropomorfizáló nyelvet feltételez. Ez a nyelv nem a költők sajátja: maga a közös bölcsesség, a természetes kifejezés mód egészen addig, amíg a következő stádiumban el nem kezd vulgarizálódni, konvencionálissá válni. Az „ősnyelvet” Rousseau (*Essai sur l'origine des langues*, 1781) is a mainál metaforikusabbnak, érzeletlibbnek képzelte el. A kiteljesedett romantika képviselői egyrészt a nyelv egészének metaforikus jellegét hangsúlyozták, másrészt hajlottak arra, hogy úgy értelmezzék a költészetet, s benne a metaforát, mint amely lényegileg különbözik a hétköznapi nyelvtől: inkább „érzelmi”, mint „racionális”, „kognitív” jelentést fejez ki. Nietzsche sem szakad el a romantikus hagyománytól, nem ismervén fel az irodalmon kívüli spontán nyelvhasználatban rejlő kreativitást. Újat hoz viszont azzal, hogy rámutat a metaforának a fogalmak létrehozásában betöltött szerepére. *A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról* (1873/1992) c. esszéjében a metaforaalkotást az ember lényegi ösztönének nevezi. A fogalmak, mint írja, metaforák maradványai. Az embert az állattól megkülönbözteti a képesség, hogy „a közvetlen szemléleti fogalmakat sémává desztillálja” (i. m. 12). Nem vesszük észre, de amit igazságnak hiszünk, megkopott „[m]etaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendező serege [...], melyeket valaha poétikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek a hosszú használat folytán [...] elvesztették érzéki erejüket; képüket vesztett pénzérmék, amelyek immár egyszerű fémek csupán, s nem csengő pénzdarabok” (7). A metaforateremtés ösztönét azonban a „sémává desztillált” fogalmak nem tudják megfékezni, csak más terepre kényszerítik: a mítosz, illetőleg általában a mű-

⁷ Ezt a felismerést visszhangozza – kétségkívül tetszetősebben – Dumarsais a XVIII. században (aki szerint több metafora keletkezik egy nap leforgása alatt a Les Halles piacán, mint egy hosszabb akadémiai közgyűlésen) és Jakobson (1933–34/1982: 144) a XX.-ban („Ugyanazokat a költői alakzatokat halljuk a villamoson mesélt viccekben, mint a legkifinomultabb költői nyelvben”). Szembeállítani őket a klasszikus retorika tanításával, ahogy pl. Reboul és Moeschler (1998/2000: 199) teszi, nem egészen méltányos.

vészter terepére, ahol a metaforák, metonímiák szüntelenül összezavarják a fogalmak rubrikáit és celláit, az ember „létező nappali világát” olyan csábítóan tarkán, szabálytalanul, szeszélyesen és összefüggéstelenül jelenítve meg, mint azt az álom teszi. Szebb szintézisét a romantika metafora-elméletének, mint ez a nietzschei eszmefuttatás, másutt biztosan hiába keresnénk.

A XIX. században – a romantika, a historicizmus, majd a pozitivizmus hatására (l. Víg 1977a) – szinte teljesen kegyvesztett retorika az 1960-as, 70-es években új reneszánszát éli, főleg Lausberg, Jakobson, Barthes, Genette és az ún. μ -csoport tevékenysége jóvoltából. A neoretorika fő művének számító *Általános retorikát* (Rhétorique générale, Dubois et al. 1970) a liège-i egyetem Poétikai Kutatási Központjának hat oktatóból álló (főnt említett, magát a metafora görög kezdőbetűjéről μ -csoportként azonosító) munkaközössége alkotta meg.⁸ A mű a klasszikus retorika és a zenitjén járó strukturalizmus házasságából született, és mint az irodalomszemiotika egyik ágának letéteményese az irodalmat speciálisan jellemző eszközök, illetve eljárások (az alakzatok) rendszerszerű leírását tűzte ki célul. Azt sugallván, hogy az alakzatok adják az irodalmiság zálogát, a μ -csoport a régi retorikánál sokkal nyíltabban köteleződik el az eltérésfelfogás mellett. Az alakzatok – vagy ahogy liège-iek által bevezetett, kissé obskúrusnak ható terminológia szerint hívatnak: a meta bolák – úgy jönnek létre, hogy egy szöveg természetes elemei helyébe rendellenes elemek lépnek. A rendellenes „elváltozások” a szó és a mondat formájának, valamint jelentésének síkján mennek végbe. A szó grafikai vagy fonetikai formáját, vagyis a morfológiai szintet érintő módosulásokat az *Általános retorika* metaplaszmosoknak nevezi, a mondat szintűeket metataxisoknak, a szójelentést befolyásolókat metaszemémáknak (ide tartoznak a trópusok: a metafora, a szinekdoché, az antonomázia, a metonímia, az oximoron stb.), a mondat jelentésével kapcsolatosakat pedig metalogizmusoknak (a litotézis, a hiperbola, az eufemizmus, az allegória, az ironia, és a paradoxon például metalogizmus, amely műszó nagyjából megfelel a klasszikus retorika „gondolatalakzat” kategóriájának).⁹ Mind a négy szinten az elhagyás, a hozzáadás, az elhagyás-hozzáadás és a permutáció (sorrendbeli csere) művelete eredményezheti az eltérést (fr. *écart*), melynek viszonyítási alapja a „zérófokú” nyelvi kifejezés-mód. Tisztán zérófokú nyelvváltozat azonban nincs, ezért a zérófokra csak absztrakció útján tu-

---

⁸ Víg Árpád (1977b) ismertetőjéből kiderül, hogy a kezdeményező, Francis Édeline érdekes módon nem bölcész, hanem mérnök, a gembloux-i Agrártudományi Egyetem docense volt. A többiek közül Jacques Dubois irodalmár, Philippe Minguet az esztétika professzora, Hadelin Trinon és a fiatalabb Jean-Marie Klinkenberg román filológus, Francis Pire pedig pszichológiai végzettségű.

dunk következtetni. A metaszemémák felismeréséhez szükségünk van az izotópia ('homogén jelentéssík') fogalmára: az izotópia jelentésszintek (klasszémák) olyan ismétlődése, amely egy szöveg jelentésbeli egységességét biztosítja. Ha egymást kizáró szemák kerülnek szintaktikailag függő helyzetbe, az impertinenciához (jelentésbeli inadekvátsághoz, a homogén jelentéssík megtöréséhez) vezet. A megértés így a következő fázisokból áll: (i) a várakozás megghiúsulása, (ii) az izotópiatörés észlelése, (iii) az izotopikus folytonosság helyreállítása a megfelelő jelentés társításával (Kemény 1993: 19; 2002: 38).

Láthatjuk, hogy a μ -csoport erősen törekszik a formalizáltságra, de műszókészlete erőltetett, már-már zavaró (Bencze 1996: 268), s lényegében ugyanazokkal a nehézségekkel küzd, mint a többi *écart*-elmélet: tárgyat csak olyasmire képes tudja meghatározni, amit előbb neki magának kellene feltárnia (Kemény 1999a: 299; 2002: 62). Van abban némi ironia, hogy a neoretorika, miközben ellentmondást nem tűrően deklarálja szakítását klasszikus előzményével („paleoretorikának” gúnyolva azt), ugyanúgy elmerül a parttalan taxonomizálásban, mint amazok némelyike egykor, megpróbálva „belekényszeríteni” az alakzatokat a nyelvi szintek és néhány egyszerű logikai művelet alkotta mátrixba (Capt-Artaud 1995: 32).

A vázlatos történeti áttekintés után nézzünk egy rövid illusztrációt a retorikai megközelítés és tudásanyag alkalmazására Lőrincz Julianna (2003) dolgozatából (*Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben*, 128–129; a tipográfiát az ittenihez igazítottam):

„A *téli esték* kezdő sorai a nem sokkal később keletkezett *A puszta, télen* című verssel mutatnak rokonságot [...]. Az ún. negatív festés módszerével a hiányt mutatják be a kezdő alakzatok, ily módon egyben antiklimaxot is létrehozva:

»Hova lett a tarka szivárvány az égről?
Hova lett a tarka virág a mezőkről?
Hol van a patakzaj, hol van a madárdal,
S minden éke, kincse a tavasznak s nyárnak?«

A versindító képet anaforikus ismétlés, antitézis, szinonímia valamint subjectio formálja paralelisztikus alakzategyüttesé. Idézett szövegünk utolsó két sorában a gemináció enumerációval egészül ki, amely egyben gradáció (klimax) is. Ezeknek az alakzatoknak a funkciója a hiány fokozásával a feszültségkeltés, amely így a következő képsorokban bemutatott idilli belső világ kinti ellentétét hozza létre. Az antitézis mint alakzat Fónagy Iván szerint »... az ismétlés legügye-
sebben leplezett formája« (Fónagy 1990: 8).

⁹ A szerzők szerencsére nem hagyják számításon kívül, hogy az alakzatformákat keresztezhetik egymást: a metalogizmusok rendszeresen összefonódnak más metabolákkal, különösen a metaszemémákkal, de egyéb variációk sincsenek kizárva (1970: 127–128).

A *tarka szivárvány* és a *tarka virág* minőségjelzős szintagmák közös szemantikai jegyeik alapján párhuzamos ismétléses alakzatok, amelyek között a hasonlóság mellett a fent és lent vertikális ellentéte is feszül, így ez antitézis is egyben. A fent és lent, kint és bent antitézissel mint gondolatalakzattal gyakran találkozunk Petőfi vers- és prózaszövegeiben egyaránt. A fiktív dialógus válaszreplikájában közös szemantikai jelentésű és egymással ok-okozati viszonyban lévő megszemélyesítések alkotnak gondolatalakzatot. A hiányzó kötőszó ellenére (aszindeton) magyarázó okfejtés az alakzat, hiszen odaértendő az *ugyanis* kötőszó. Implicit paralelizmusnak is felfogható ez az alakzat, melyet a szemantikai analógia szervez. Az alakzat elemei – a hófoltos föld és a rongyos gúnyájú koldus képe – között vizuális érintkezésen alapuló társítás jött létre.

»Olyan a föld, mint egy vén koldús, valóban,
Vállain fejér, de foltos takaró van,
Jéggel van foltozva, itt-ott rongyos is még,
Sok helyen kilátszik mezítelen teste,
Ugy áll a hidegben s didereg... az inség
Vastagon van bágyadt alakjára festve.«¹⁰

Gyakran megfogalmazódik a retorikával szemben a vád, hogy túlságosan normatív szemléletű, nem képes megújulni, kézikönyvei konzervatív példatárak (idézi *Kis magyar retorikájuk* első kiadásának egyik kritikusától, Herczeg Gyulától Szörényi–Szabó G. 1988/1997: 9). Gáspári (2003) szerint azonban a retorika eljárásait (az alakzatokat) nem előíró, hanem az élménytől-szándéktól vezérelt műveleteknek kell tekintenünk: a különféle alakzattípusok pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei.

2.2. Az alakzatok stilisztikája

Arra a sokak szerint megválaszolhatatlan (l. pl. Kemény 1996) kérdésre, hogy mi a stílus, ma sincs a lényeg jobban tükröző felelet, mint hogy a nyelvi kifejezés módja (vö. Terestyéni 1958: 3–4); az a mód, ahogyan közölnivalónkat a céljainknak megfelelően kiválasztott elemek segítségével formába öntjük (Szathmári 1961: 510). Pedig a stíluselméleti irodalom nem szűkölködik fogalommeghatározási kísérletekben. Az *écart*-stilisztikák a normától (a nyelvszokástól, a stilisztikailag „jelöletlen” kódtól vagy a szövegelőzmény által keltett várakozástól) való különbözésben látják megvalósulni (a legnevesebb szerzőket és műveket Kemény 1999a: 294–296; 2002: 57–59 tekinti át; a stílus és a norma viszonyáról új felfogásban: Tolcsvai Nagy 1996a:

56–68). Az információelmélet szemszögéből a stílus a nyelvi jelenségek gyakoriságával, előfordulási valószínűségével hozható kapcsolatba (l. pl. Zsilka 1973). Járulékos közlemény – mondja Fónagy Iván (1963: 122) –, a nyelvi közlést kísérő „második szólam”. Péter Mihály a következőképpen ötvözi az eltérő felfogásokat, rávilágítva a jelenség komplexitására: „a stílus a tág értelemben vett kontextusnak, azaz a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változat” (a nem adekvát változat nyilván stílussértés vagy stílustörés), amely a jeladó számára „bizonyos nyelvi elemek kiválasztásában és összekapcsolásában valósul meg, a jeltevő számára a kontextusra vonatkozó járulékos információként jelentkezik, magában a szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegek (illetve egy empirikusan megállapított kontextuális norma) gyakorisági értékeihez viszonyított arányai-ban” (1978: 223). A német Barbara Sandig (1986/1995: 306–307) szerint a stílus a cselekvések szituációhoz való igazításának eszköze, ezért egy nyelvi cselekvéselmélet lehet alkalmas leírására. S a sort számos további definícióval egészíthetnénk ki.

Akármelyik megközelítés is legyen a legszimpatikusabb, a név kötelez: a stilisztika tárgya a stílus tanulmányozása. Ami pedig a retorika és a stilisztika viszonyát illeti, a XX. században kivívott relatív önállósága ellenére végső soron tekinthetjük a stilisztikát továbbra is a retorika részének (mint az elokúció kifejlett tanát), avagy, ha a retorikában pusztán formális lehetőségrendszert látunk, amely működtetése során válik funkcionálissá, azaz fordul át stilisztikába, akkor – Chomskyt metaforizálva – valamiféle kompetencia–performancia relációt kell feltételeznünk közöttük (Gáspári 2003: 19).¹¹ Vigh Árpád (1988), mint ismeretes, amellet érvelt, hogy a nehe-

---

¹⁰ Az elemzésben szereplő retorikai szakszavak értelmezéséhez a legjobb forrás Lausberg 1973²/1998; Szabó G.–Szörényi 1988/1997; Gáspári 1987; 2003 és a 19 kötetes *Világirodalmi lexikon* (főszerk. Király István, Bp., Akadémiai).

¹¹ A harmadik lehetőség a retorikától való eltávolodás. A stilisztikán belül ütköző szemléletmódok éppen a retorikai örökség eltérő értékelésében gyökereznek (vö. Fehér 1996: 21–26; Czetter 2003: 60–61). A retorikával való organikus szövetség folytonosságát képviselő és az ennek ellentmondó felfogások közötti határvonal persze nem éles (jellemző, hogy Fónagy Ivánt például az egyik szerző, Fehér Erzsébet (i. m. 22) a retorikai hagyományhoz kapcsolódó irányzatoknál említi, Czetter Ibolya (i. m. 61), a másik áttekintés készítője viszont a modern megközelítésekénél tér ki rá). A retorikához mindenesetre a Saussure és Bally munkásságára (l. Szathmári 1996a) épülő ún. funkcionális stilisztika áll legközelebb, melynek alapjait nálunk *A magyar stilisztika vázlata* (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1959) és *A magyar stilisztika útja* (Szathmári 1961) c. kötetek rakták le. A konkurens elméletek a stílust viszonyfogalomként mutatják be (Péter 1978; Enkvist 1985/1995; Sandig 1986/1995; Tolcsvai Nagy 1996a). Többnyire szakítanak a grammatikaközpontúsággal és a saussure-i dichotómiákkal, ehelyett a nyelv dialogikus, interaktív természetét, szociokulturális meghatározottságát és történetiségét hangsúlyozzák: nem készen kapott szabály- és eszközrendszernek tekintik, hanem tevékenységnek, cselekvésnek. Elfordulásuk a retorikától egyben nyitás a pragmatika, a hermeneutika és a kognitív nyelvészet felé. Fehér Erzsébet (i. m. 27) úgy látja, a kétféle stilisztika valójában nem zárja ki egymást. Szathmári (1996a: 30) meg van róla győződve, hogy „a funkcionális stilisztika továbbra is életképes stílusfelfogás”, és hogy „azok, akik (részben vagy egészben) nem tudják elfogadni, szintén tanulhatnak belőle”. Tolcsvai

zen meghatározható fogalmakkal operáló, szétfolyó stilisztika korlátozza tárgyát az alakzatok kutatására. Úgy vélem, a legtöbb stiliszta túlságosan szűkösnek érezné az így rögzített mozgásteret. Azt ugyanakkor senki sem vonja kétségbe, hogy az alakzatokkal a stilisztikának (is) foglalkoznia kell, hiszen a stílust befolyásoló tényezők, azaz stíluseszközök.

Az alakzatoknak mint stílus-eszközöknek *stílusértékük* van, ami *konnotációjukból* fakad, illetőleg *stílushatásuk*, összefüggésben *expresszív* voltukkal. Ez a négy fogalom nagyon közel áll egymáshoz; olyannyira, hogy ha a tudományterület művelői nem fordítanak kellő gondot a terminológia tisztázására, könnyen összerosódhatnak. A *stílusérték* egyes nyelvi elemeknek vagy a teljes megnyilatkozásnak az a fajta „jelöltsége”, amely az adott nyelvközösség számára stílusosan releváns kontextusokra, illetve a nekik megfelelő stílusokra utal (Péter 1984: 226). A denotatív jelentésnek nem része (pl. az *alsónadrág* és a *gatyá* köznyelvi denotációja megegyezik, miközben stílusértékük eltérő), de a stílusosan releváns kontextusokra való utalás mégiscsak jel-funkció (pl. az *ari* ’aranyos’ és a *telcsi* ’telefon’ mást denotál, más a szófajuk is, a közös stílusérték azonban összeköti őket). Mivel mindazt a jelentést, amely kívül esik a denotáción, elsősorban Bloomfield, Hjelmslev és Barthes szóhasználatára nyomán a *konnotáció* kategóriájával szokás lefedni, csakis rész–egész lehet a stílusérték és a rendkívül képlékeny konnotáció kapcsolata (vö. Tolcsvai Nagy 1996b). Utóbbit Dubois et al. szótára (1973: 115; idézi Kemény 2002: 19) egyszerűen „lomtár”-nak nevezi, minthogy belefér a kifejezések érzelmi töltése és bármilyen egyéb asszociáció, akár állandósult, interszubjektív érvényű, akár partikuláris, az egyén saját tapasztalatához kötődő. Péter Mihály az üstökös csóvájához hasonlítja, amely az égitest központi magját körülvevő gázburoknak (a kómának) a folytatása. „A legtöbb szó jelentése egy-egy kis üstökös, amelynek fogalmi magja különféle asszociációk és képzetek olykor csak ködszerű, elmosódó »csóváját« húzza maga után” (1991a: 137; 1991b: 52). A konnotáció tehát gyűjtőfogalom: „mindazon képzettársítások és stílustulajdonítások összessége, amelyek a jellevőben egy-egy konkrét szövegszegmentum kapcsán jönnek ugyan létre, de hatásuk többnyire kiterjed a szöveg egészének befogadására, következképp értelmezésére és minősítésére is” (Kemény 2002: 19–20). Ám ha a jellevőben létrejövő képzettársításokról és stílustulajdonításokról beszélünk, máris a *stílushatással* való keveredés gyanúja merül fel. A stílushatás a hallgatóban vagy az olvasóban kiváltott érzelmi és/vagy értelmi következmény, amely az elvárás és a stílustulajdonítás összekapcsolása révén keletkező viszony felismeréséből származik (Tolcsvai Nagy 1996a: 89,

---

Nagy szerint a pragmatikai és interakciós, valamint kognitív keretű stílusmagyarázatban „nem veszítik érvényüket a

265). A stílustulajdonítás¹² ezek szerint része a konnotációnak (legalábbis Kemény értelmezésében), továbbá egyik komponense a stílushatásnak. Így a konnotáció egyfelől tartalmazza a stílusértéket, másfelől befolyásolja a stílushatást. Végül az expresszivitás¹³ a nyelvi eszközök olyan használata (illetve: olyan nyelvi eszközök használata), amely (illetve: amelyek) a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jellevő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a kifejezés módjára tereli(k) (Bally 1913: 26–28; Péter 1984: 231–233; 1991b: 40–44). Az expresszív nyelvi elemek elvárásértők és aktív stílustulajdonításra serkentenek – ez a kulcsa stílushatásuknak.

A stíluskutatók érdeklődését leginkább a szépirodalmi alkotások vonzzák¹⁴, bár nem hagynak kétséget afelől, hogy a „művészi, költői metaforák, szóképek [...] nem elvileg különböznek a köznyelveiktől, hanem a stílushatás ereje és változatossága tekintetében, ezért a stilisztikában nagyobb teret kapnak, de semmiképpen sem hanyagolhatók el a köznyelvek sem” (Szathmári 1958: 79). Régi, termékeny felismerésük, hogy a költői-írói életművek meghatározó képei (motívumai) rendszert alkotnak (l. pl. Büky 1989; Kemény 1993). Egy-egy oeuvre ebben az értelemben kép-, illetőleg motívumhálózatnak is tekinthető: az egyes képek kölcsönösen kiegészítik, magyarázzák egymást. Hogy rövid ízelítőt adjak a stíloselemzés gyakorlatából, Kemény Gábor egyik Krúdy-tanulmányát hívom segítségül (*Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben*; Kemény 1993: 166–174):

„A képek (motívumok) rendszerszerűsége a stilisztikai gyakorlatban nagyon sokféle módon mutakozhat meg. E megjelenési formák közül mint leggyakoribbat és legfontosabbat az alábbi kettőt kell kiemelni: a) visszatérő képek; b) két tárgykorrelációja. [...]

Visszatérő képről beszélhetünk olyankor, ha valamely motívum következetesen ismétlődik, hol cselekmény-, hol pedig képi szinten. [...] Az *Asszonyok díjában* [1919] fordul elő ez a mérész, erotikus kép: »nagy messzeségből hangzik egy vágató bérkocsi, amelyben boldog emberek bizonyosan az éjjel gyönyörei, parfümjai és trikós hölgyei után vágatnak, akiknek testhez álló ruháik alatt világosan látszik a *kagyló*, amit a nők az örökös tengertől kaptak ajándékba...« [...]. A

---

korábbi elméletek kulcsszavai, hanem új értelmet kapnak” (1996a: 261).

¹² A stílustulajdonítás azt jelenti, hogy a befogadó az aktuális nyelvi közleményt elhelyezi az általa már ismert cselekvéstípusok, szituációtípusok, kontextustípusok, szövegtípusok és stílustípusok rendszerében, amely heurisztikusan bővíthető, illetve árnyalható (Tolcsvai Nagy 1996a: 65, 265).

¹³ Változatai: „inherens” expresszivitás (amikor a nyelvi elemek feltűnősége fonetikai vagy derivációs: *csicsás, trottyos, szerkentyű* stb.), „adherens” expresszivitás (amely szemantikai alapú, l. pl. az állat → ember típusú konvencionális metaforákat: *malackodik, tehén, fülét-farkát behúzza, beleugat* vmibe stb.), „kontextuális” expresszivitás (egyéni, alkalmi szófordulatok, pl. a véleménypublicisztikában, a szónoklatokban vagy akár a mindennapi társalgásban).

¹⁴ A modern értelemben vett stilisztikát megalapozó Charles Bally minden törekvése ellenére – Bally (1909) ugyanis a stilisztikát tisztán nyelvészeti diszciplínának tekintette, amely nem a tudatosan esztétizált irodalmi szövegekkel, hanem a spontán módon megnyilvánuló nyelvi érzelm kifejezéssel (affektivitással) foglalkozik.

két évvel későbbi *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* részletezi és ezáltal tovább is fejleszti ezt a *kagyló*-metaforát. Előbb cselekmény-szinten találkozunk a motívummal: »ezek a *kagylók* nemrégén még emberszemtől soha meg nem lesett, titokzatos életet éltek a tenger mélyében, legfeljebb olyan hajnalokon emelkedtek fel a hullámok tetejére, midőn csendes volt a tenger, az égen még csillagok és a hold, míg kelet felé már rózsaszínű a víz, és csodálatos harmat hull alá a megnyíló kagylók méhébe: az egyik kagylóban csiga születik e harmattól, a másikban gyöngy, amely az égboltozat hajnali színét, a csillag- és holdsugár halványságát és a kelő nap rózsaszínét egyesíti magában« [...], majd egy hasonlat képi elemeként tűnik fel: »Látta közeledni a nő közép-pontját, mint rózsaszínű *kagyló* emelkedik fel a vizek mélyéből, hogy kinyissa, felkínálja belső titkát az alig látható keleti napsugárnak, az éj eseményeitől már elbágyadtan sápadozó holdnak, az angyalok szüzi tekintetének: a szenvedélytelen csillagsugárnak és az édesded hajnali harmatnak, amelytől a kagyló megtermékenyül, hogy gyermekét, a gyöngyöt megszüljön« [...]. Az író tehát valóságos egyéni mitológiával veszi körül az eredeti egyszerű képet, ahogy a kagyló gyöngyházzal vonja be a testébe került érdes homokszemet. Távoli, világirodalmi párhuzamként Verlaine *Les coquillages* (A kagylók) című versére utalhatunk. [...]

A többé-kevésbé rendszerszerűen visszatérő képek, motívumok a konvergens konnotációk állandósulása révén egyfajta sajátos többlet- vagy mellékjelentéssé sűrűsöd(het)nek össze az író gyakorlatában és/vagy a befogadó tudatában. Ezt a jelentésspektust [...] írói jelentés néven tárgyaltam. [...]

[Két tárgykör korrelációjának] nevezzük azt a jelenséget, hogy két témacsoport elemei rendszeresen összekapcsolódnak egymással, felidézik, előhívják egymást. [...] Minthogy a szerelem és az evés-ivás Krúdy számára analóg (egymásnak megfelelő) és ugyanakkor komplementer (egymást kiegészítő) témák, nem meglepő, hogy a két tárgykör kép- és motívumanyaga között rendszerszerűnek tekinthető korreláció van. [...] A] *Bukfenc* (1917) egyik epizód szereplője, »Lauberné, akinek trafikja volt a Király utcában, és titokban a színi pályára készült ..., olyan volt, mint a gyümölcserlelő őst szokták ábrázolni a régebbi időben a piktorok: *duzzadt szőlőfürt, hamvas szilva és aranyranett-alma* jutott az ember eszébe, ha őt látta« [...]. Rezeda Kázmér a zugligeti majálison elmerengve és egy kissé bosszankodva legyint a tovarebbenő Antónia után, s közben – önmagát vigasztalva – így morfondírozik: »Eh, csak egy szöke volt, *mint a vaníliafagylalt*, amelyet Valériával, Krisztinával és más osztrák főhercegnőkkel a várbeli cukrászdában fogyasztottam« [a *Nagy kópé* (1921) c. kisregényből].»

Kemény természetesen nemcsak feltárja e jellegzetes Krúdy-motívumokat, hanem azt is vizsgálja, milyen funkciót töltenek be az író nyelvében (i. m. 174–182). Kiemelt jelentőséget tulajdonít az iróniának, amelyről megállapítja, hogy „csak a tényleges szövegösszefüggésben értékelhetjük és elemezhetjük helyesen, minthogy a kontextus igen sokszor módosítja a jelek jelentését, ellenpontozza immanens stiláris funkciójukat”. Bármely metafora vagy hasonlat „egy bizonyos konkrét szöveggörnyezethez képest lehet ironikus” (176). A gasztronómiát erotikával „fűszerező” képi világ máskor inkább hangulatteremtő, szépítő (amelioratív), sőt a kettő nemritkán összeolvad: „a tésták, ha lecsüngtek a kanálból, minden megerőltetés nélkül felhőrpintettek és eltűntek a száj és

ajk megnyalogatása után. *Csókolózás volt ez a levessel, ártatlan ifjonti csókváltogatás, amelyet majd érettebb szerelem követ*” (Az élet álom, 1931). Kemény szerint „a szépítő mozzanat (»Csókolózás volt ez a levessel, ...«), erősen túlzó lévén, nyomban ironikus melléköngékkal párosul, majd a képhez fűzött – csalfintán kétértelmű – mellékmondatbeli hozzátoldás miatt kifejezetten humoros-tréfás hangnembe csap át” (178–179).

2.3. Szemantikai megközelítések

A soron következő nyelvészeti diszciplína, amelynek az alakzatok tanulmányozásában való illetékessége – csakúgy, mint a retorikáé és a stilisztikáé – elvitathatatlan, a szemantika. A XX. század második felétől sorra születnek a különböző szemantikai magyarázatok a figurativitás jelensége által fölvetett problémákra, kivált a megértés mikéntjére. A szakirodalom zavarba ejtő gazdagsága nagy elővigyázatra int: a jelen keretek között céltalan és megvalósíthatatlan vállalkozás lenne megkísérelni bármily vázlatos bemutatását a felhalmozott ismeretanyagának. Nem tudnánk azonban teljes képet alkotni a pragmatika témánk iránti érdeklődésének és az egyes pragmatikaelméletek érvelésének gyökereiről, megalapozottságáról, ha lemondanánk az alakzatok (a gyakorlatban túlnyomórészt a trópusok) szemantikájának néhány jelentősebb irányzatába való bepillantásról. Ehhez valamiképpen osztályozni kell az elméleteket, jóllehet minden klasszifikáció tökéletlen, elnagyolt, átsiklik a keresztező szempontokon, sarkítva valamelyest az egyes szerzők álláspontját.

Osztályozási javaslatban egyébként nincs hiány. Talán a leghíresebb Max Blacké (1962) – igaz, csak a metaforaelméletekre kidolgozva. Ez háromféle felfogást említ: (1) a helyettesítéssel (substitution view), mely szerint a metaforikus kifejezés „helyettesít” egy szó szerinti terminust, amellyel parafrázálható; (2) az összehasonlítás (comparison view), amely a metaforát rövidített hasonlatként kezeli, akárcsak a klasszikusok közül Cicero, és jelentésének a megfelelő hasonlat jelentését tartja; valamint (3) az interakciót (interaction view), mely azt feltételezi, hogy a metafora legalább egy terminusának megváltozik a jelentése, ami miatt gyakran nem lehet parafrázálni. Mooij (1976) „monista” és „dualista” elméletekről beszél, monista alatt értve azokat, amelyek keretében az alakzatok elveszítik szó szerinti referenciájukat, dualista alatt pedig, amelyeknél megőrzik, csak kapnak egy második, a figuratív funkcióból származó referenciát is. Itt Leezenberg (1995/2001) tárgyalásmódját fogom követni, aki Blacknél a helyettesítéses nézet fölvetését kifogásolja, mondván: a metaforának nincs mindig szó szerinti ekvivalense. Jellemző

például, hogy egy hiányzó szó pótlásával lexikai űrt tölt be (katakrezis), mint a tudományos terminus technicusok nem csekély hányada. Ami pedig Mooij felosztását illeti, Leezenberg (i. m. 10) arra figyelmeztet, hogy a monisztikusnak tekintett elméletek is hivatkozni szoktak a szó szerinti jelentés bizonyos aspektusaira, de nem a referencia szintjén. Ő maga ezért különválasztja a „referencialista” (pl. Mooij) megközelítéseket (2.3.1.) és a „deskriptivista” magyarázatokat (2.3.2.), mely utóbbiak azt vallják, a figuratív interpretációt a nyelvi kifejezések jelentése vagy a jelentéshez asszociált deskriptív információk határozzák meg, nem a referencia. Korszakos jelentősége miatt érinteni kell a generatív nyelvészet szintaxisba ágyazott trópusértelmezését (2.3.3.), ahogy a Magyarországon is egyre népszerűbb kognitív szemantikáét (2.3.4.), mely a figurativitást a nyelvhasználók mentális képességeire, az általános kognitív mechanizmusokra vezeti vissza. Mindezen szemantikai közelítésmódok, bár meglehetősen eltérnek egymástól, abban megegyezni látszanak, hogy az alakzatmegértés döntően az emberek fejében lévő, konvencionalizálódott tudásra épül, s nem a pragmatika által előtérbe állított alkalmi kontextusra, illetőleg a beszélő szándékának felismerésére (l. bővebben kifejtve a 2.4.-ben).

2.3.1. Referencialista magyarázatok

Henle (1958/1981), Mooij (1976) és Fogelin (1988) az a három szerző, akiknek okfejtéséből Leezenberg (i. m. 69–77) kibontja a referencialista alakzatszemantika fő vonásait. Megjegyezi azonban, hogy Henle és Mooij helyenként mintha ingadozna a referencialista és a deskriptivista felfogás között, Fogelin pedig – ezt már magam teszem hozzá – könyvének egyik fejezetében a grice-i pragmatika felé orientálódik (i. m. 5–23), majd elfordul attól (30 és passim). A referencialisták, mint az elnevezésben is benne van, a figuratív kifejezések referenciáját (extenzióját, az általuk denotált objektumokat) tekintik az interpretáció meghatározójának. Az (1) metaforája ennek megfelelően azáltal lesz érthető, hogy a *Honvéd-pálya* (a kisésti Bozsik-stadion) és a *libalegelők* osztoznak valamilyen tulajdonság(ok)ban – például abban, hogy a talajuk egyenetlen, göröngyös, gondozatlan, néhol kiszáradt, megkopott a fű stb.:

- (1) – Egy futballpályát nem lehet így eláztatni, [...] csak *libalegelőt*...
 – Hát az a Honvéd-pálya. ((*Zuhanyhíradó*, 2006. április 27.))

Henle egy kifinomult változatát képviseli a referencialista elméletnek: nála a metaforák ikonikus jeleket foglalnak magukban: bizonyos terminusai az ikont, mások az ikonizált dolgot szimbolizálják (1981: 90–91). Főnt a *libalegelő* szó szimbolizálja az ikont, és a Honvéd-pálya állapota az, amit a beszélgetők ikonizálnak. Leezenberg szerint a legtöbb kutató egyszerűen feltételezi, hogy a denotátumok adják a trópusok és figurák jelentésének kulcsát, érvelni nem érvel emellett.

A referencialisták másik alapvető tézise, hogy a nem szó szerinti kifejezések megőrzik szó szerinti extenziójukat. Más szóval az alakzatoknak valamifajta kettős jelentése van: a szó szerinti jelentés a kiindulópont, a figuratív jelentés ebből ered, s mindkettő aktív. A nem szó szerinti közléstartalom tehát levezethető abban az értelemben, hogy a szó szerintinek a függvénye. Ám hogy mi a pontos kapcsolat a szó szerinti és a figuratív interpretáció között, annak explicálása rendre elmarad, talán azért, mert a 70-es évek óta viszonylag természetesnek tűnik ezt a relációt pragmatikai keretben modellezni, ahogy Searle (2.4.1.) és Grice (2.4.2.) megmutatta. Jellemző Fogelin (1988: 16) következtetése az irónia, a hiperbola és a meiózis (litotészs) indirekt (már a szóhasználat is árulkodóan pragmatikai!) jelentéséről: a beszélő szó szerint olyasmit mond, amiről kölcsönösen nyilvánvaló, hogy korrigálni kell („mutually understood to be in need of correction”). A litotésznél a korrekció erősítés, a hiperbolánál gyengítés egy bizonyos szemantikai skálán, míg az iróniánál polaritásváltás (a jelentés megfordítása). Egy megnyilatkozás (ismét pragmatikai terminus!) attól figuratív, hogy a partnerek kölcsönösen belátják a javítás szükségességét – zárja le a gondolatot Fogelin.

Harmadik helyen említem (bár a szakirodalmi vita jórészt e köré a kérdés köré koncentrálódik) a referencialista trópusteória sarokkövét: a metafora igen közel áll a hasonlathoz, megfeleltethető annak akár úgy, hogy a metaforát rövidített vagy elliptikus hasonlatként definiáljuk, akár úgy, hogy jelentését azonosítjuk a megfelelő hasonlat jelentésével (l. Black osztályozásában a (2) csoportot). A kétféle megfogalmazás nem keverendő össze: az előbbi (a metafora elliptikus hasonlat) egyenlőségjelet tesz a metafora és a hasonlat szó szerinti jelentése közé, szemben a másikkal, amely megengedi, hogy a metaforikus, azaz a *figuratív* jelentést hozzuk egy nevezőre a hasonlat *szó szerinti* jelentésével. A metafora hasonlat segítségével történő meghatározása tükrében az (1)-féle kijelentések nem azt állítják, hogy a Honvéd-pálya *nem más, mint* libalegelő, hanem hogy *olyan, mint* a libalegelő. Emiatt a metafora egy kissé gyengébb állításként tűnhet föl, mint a hasonlat – amennyiben egyáltalán állítás, hiszen inkább implikálja, mint állítja a hasonló-

ságot. Ám ha *implikált* hasonlóságról beszélünk, újra csak a pragmatika területére tévedtünk, amit a legtöbb szemantikus érthető okból igyekszik elkerülni.

A metafora hasonlatra való redukálása ellen nyomós érvek szólnak (vö. Beardsley 1962: 294–298; Black 1962: 37; Ricoeur 1975/2006: 282–285; Searle 1979a: 99–113; 1979b: 85–103). Kezdjük mindjárt azzal, hogy a hasonlat nem oldja föl a metafora figuratív karakterét: a hasonlítás lehet éppúgy figuratív, mint a metafora maga. Az „Olyan a föld, mint egy vén koldús” (Petőfi: *A téli esték*, l. 2.1.) képen a *föld* és a *koldus* extenziójának nincs közös tulajdonsága. Ez világosan mutatja: a hasonlóság nem kielégítő magyarázó fogalom, vagy legalábbis további elemzést kíván. Szintén nyilvánvaló, hogy számos metaforából jóval többet kell kikövetkeztetni, mint a hasonlítás nyelvi jelölőjét. A főnévi metaforákat könnyű hasonlat formájára átalakítani, de, mondjuk, a „döntetlen *színezetű* ütközet”-ben (a rigómezei csatáról: *Záróra*, 2006. július 20.) egyáltalán mit hasonlítunk mihez? Tetézi a problémát, hogy a szemantikai ekvivalencia bizonyítása a metafora és a megfelelő hasonlat viszonylatában elbukik az igazságfeltételeken. Az (1) elhangzásának időpillanatában *A Honvéd-pálya libalegelő* metafora szó szerint hamis, *A Honvéd-pálya olyan, mint a libalegelő* hasonlat viszont igaz (vö. Searle 1979a: 103; 1979b: 90). Leezenberg két kiutat lát ebből a dilemmából: mondhatjuk azt, hogy a metafora *figuratív* jelentése (és nem a szó szerinti) ekvivalens a hasonlatéval, vagy megpróbálhatjuk úgy „kimagyarázni” a metaforát, mint elliptikus hasonlatot, hogy – a generatív grammatika gondolatát átvéve – mélyszerkezetének a hasonlat mélyszerkezetét tesszük meg, és egy transzformációra (a *mint* törlése) hivatkozva vezettjük le a felszíni, „csonkított” struktúrát. Amennyiben az előbbi megoldást választjuk, precízen ki kell fejteni, hogyan érjük el a figuratív jelentést abból, ami a látszólagos. Ha az utóbbit, újból szembekerülünk a „döntetlen *színezetű* ütközet”-féle példákkal.

A (2)-ben üres extenziójú kifejezések szerepelnek metaforaként. Sem a *cicabogár* szónak, sem *Tarzannak* (és *Jane*-nek) nincs a (2a) és a (2b) világában szó szerinti referenciája, amelyre a megértés támaszkodhatna:

- (2) (a) Igyál, *cicabogár*! ((*Hyppolit, a lakáj*))
(b) *Tarzan* a képen – [Antonio] Contét így becézik ’91–92 óta, mióta a Juventus játékosa –, és kiált is egy nagyot *Tarzan*. Nem *Jane*-t keresi, hanem helyét majd a pályán. ((*Juventus – AC Milan* futballmérkőzés, Sport1 TV.))

A referencialista meggyőződésük előtt megint két alternatíva van. Alkalmazhatnak egy gazdagabb, intenzionális szemantikakeretet, amelyben valamilyen lehetséges világbeli entitás tulajdonságai határozzák meg a metafora interpretációját az aktuális világban, de helyezkedhetnek arra az álláspontra is, hogy nem a referensek és tulajdonságaik, hanem reprezentációjuk és jegyeik vesznek részt a hasonlításban. Csakhogy így a referencia vagy extenzió helyett az első esetben a jelentés vagy intenzió, a másodikban a fogalom vagy reprezentáció vonódik be az interpretációs folyamatba. Az egyik verzió deskriptivista (2.3.2.), a másik konceptualista (2.3.4.) végkicsengésű.

Utolsó ellenérvként vegyük fontolóra, hogy a metaforákkal gyakran fedezünk föl új analógiákat, ezért nem lehet őket kizárólag a már ismertekre visszavezetni. Black (1962: 37) szerint akkor fogalmazunk helyesen, ha azt mondjuk: a metaforák *teremtik* a hasonlóságot, s nem pusztán a meglévőket formulázzák. Hajlamosak vagyunk úgy gondolni a figuratív hasonlóságra, mint közös vonásokra, amellyel a valóság tárgyai természetüknél fogva rendelkeznek. Elfelejtjük néha, hogy abból, ami körülvesz minket, sok minden emberi konstrukció, csupán a humán szemlélet által „létezik”. A metaforával alkotott hasonlóságok Black szerint pont ilyenek (1979: 36–40).

2.3.2. Deskriptivista magyarázatok

„Verbális opposíció” (Beardsley 1962), „interakció” (Black 1962; 1979), „szándékos kategóriatévésztés” (Goodman 1968/1976) – saját meghatározásuk szerint ezek lennének a kulcsszavai a Leezenberg (i. m. 78–94) által deskriptivistának címkézett szemantikai alakzatkonceptióknak. Noha nincs „vegytiszta” változatuk, ahogy a referencialista elméleteknek sem, néhány jellegzetesség feltétlenül összeköti őket. Az egyik, amit Leezenberg a legfontosabbnak tart (emitt is ajánlja a deskriptivista jelzöt), hogy nem a referenciára vagy extenzióra, hanem a jelentéssel asszociált deskriptív információkra vezetik vissza a figuratív interpretációt. A kérdéses információtartalom lehet a „központi jelentés”-hez képest „marginális” (Beardsley), a denotációt kiegészítő konnotáció (vö. 2.2.), „asszociált közhelyek rendszere” (Black) stb., mindenesetre nem vagy nem szükségképpen érvényes tulajdonsága a referált valóságtárgynak. A másik ismerv a jelentésváltozás, helyesebben „csavar” (twist), hogy Beardsley szemléletes – természetesen metaforikus – kifejezésével éljünk, megelőzve a történeti jelentéstanal való téves gondolattársítást. A nem szó szerint értendő szegmentum (ahogy Black hívja, a fókusz) szó szerinti verbális kontextusa (a fókusz kerete, frame-je) kiterjeszti jelentését, interakcióba lép a szegmentummal, és ez okozza a

„csavart”, a marginális jelentésre, konnotációra, asszociált közhelyre való átkapcsolást a központi jelentésről. A harmadik jegy pedig, amely egyébként a konceptualista felfogásnak szintén karakterisztikuma, a hasonlóság mint magyarázó fogalom mellőzése. A hasonlat metaforára váltható, pontosabban a különbség a hasonlat és a metafora között elenyésző – hangoztatja az arisztotelianus gondolatot Goodman (1976: 77–78). Sőt, egyenesen a különbözőség válik a deskriptivista alakzatmagyarázat vezérelvévé. Szemben a referencialistákkal, akik a hasonlóságban vélték (illetve vélik) meglegelni a metaforainterpretáció vezérfonalát, a deskriptivisták számára éppen a hasonlóság hiánya – a „logikai oppozíció”, „szemantikai ütközés”, „inkongruencia” – az, ami biztosítja a figuratív nyelvhasználat felismerését, kikényszerítve a „jelentéscsavart”. Idézzük föl még egyszer az (1) *libalegelő*-metaforáját: a deskriptivista elemző úgy érvelne, hogy a Honvéd-pálya szó szerint nem libalegelő (itt a logikai oppozíció vagy szemantikai ütközés), amely nyom alapján a hallgató rájön, hogy a *libalegelő* nem szó szerinti jelentését kell megalkotnia. Miután a *Honvéd-pálya* mint keret kiterjeszti jelentését a *libalegelőre* mint fókuszra, bizonyos jelentéselemek átvivődnek a fókuszról az annak szó szerinti kontextusát képező *Honvéd-pályára*. A figuratív interpretáció eszerint lényegében jelentéstranszfer, az alakzatfelismerést pedig a szó szerinti jelentés szintjén fellépő össze nem illés garantálja. A művelet folyamán keletkező jelentés nem parafrázálható kognitív veszteség nélkül, vagyis van benne valamilyen csak rá jellemző belátás.

Megnyitva az ellenvetések sorát, először is kétséges, hogy van(nak)-e olyan szemantikai kritérium(ok), amely(ek)nek segítségével tisztán el lehet választani egymástól az alakzatokat és a szó szerinti nyelvet. Az ilyen kritérium vagy kritériumok keresése valószínűleg eleve kudarcra van ítélve, hiszen az e célra valóban legesélyesebbnek tűnő „jelöltek”: a logikai ütközés, kategóriahiba, hamisság és szemantikai anomália nem szükséges¹⁵, de nem is elégséges feltételek ahhoz, hogy egy mondat vagy kijelentés metaforikus, metonimikus, ironikus stb. mivoltát megállapítsuk. Ismert tény a releváns szakirodalomban, hogy némely metafora egyáltalán nem hamis vagy abszurd, és fordítva: nem minden hamis és abszurd állítás nyerhet metaforikus értelmezést (pl. a szó szerint hamis állítás lehet közönséges tárgyi tévedés). A nem hamis metaforák legegyszerűbb előállítási módja a tagadás. Bármilyen metafora tagadható, így a hamisság diagnosztikája nem válthatja be a hozzá fűzött reményt. „Nem *piskóta*”, „nem *gyerekjáték*” – szokták mondani valamire, ami ’nem kis dolog’, ’nem akármi’, ’nem egyszerű’ stb. (ez tulajdonképpen litotészs-

metafora; vö. 3.2.). Sok közmondás is ilyen: *Nem mind arany, ami fénylik; Kuttyából nem lesz szalonna* stb. Mi több, tagadás sincs az ilyenekben: *A legrövidebb út az egyenes út; Az éremnek két oldala van*; mégis igazak szó szerint, s közben átvitt a jelentésük. A tagadás dilemmájából még ki lehet bújni: „magasabb rendű” logikai műveletté nyilvánítva, amelyet a metaforafelismerés megelőz. Ez többszintű szemantikát (és transzformációs szintaxist, l. 2.3.3.) feltételez. A közmondások pedig azért rossz példák, mondhatná valaki, mert idiomatikus kifejezések, eleve megtanuljuk nem kompozicionális jelentésüket. Számot kell azonban vetni azzal, hogy a nyelvhasználatban nap mint nap keletkeznek igaz metaforák. Goodman (i. m.) maga ismeri el, hogy egy kép lehet szó szerint és metaforikusan is *szürke*. Egy másik példa: Schaff Zsuzsa a Minden tudás Egyetemén tartott előadásában (l. a függelék) egyebek között arról beszél, hogy mennyire fontos az élelmiszerbiztonság, ha nem akarjuk, hogy Magyarország az Európai Unióhoz való csatlakozással a többi állam „szemétlerakódó helyévé” váljon. Ő ezt (2005 novemberében) metaforának szánja. Egy évvel később viszont már szó szerint is gondolhatná. 2006 decemberében ugyanis arról szólnak a hírek, hogy Németországból több kamionnyi szemét érkezett tisztázatlan körülmények között hazánkba. Így a *szemétlerakódó hely* metaforát az élet szó szerint igazolta (amíg az ügy benne van a köztudatban, lehet egyszerre szó szerinti és átvitt az értelmezése). Az igaz metaforák problémája később, a Searle-, Grice- és relevanciaelméleti fejezetekben újra fel fog vetődni. A 2.5.-ben végül azt a konklúziót vonom majd le ezzel kapcsolatban, hogy a kérdést csak pragmatikai keretben tudjuk megnyugtatóan kezelni.

Érdemes eltűnődni a figuratív jelentés fogalmán is. Nemcsak a közmondások, idiómák átvitt értelme nem írható le kompozicionálisan, a mondatösszetevők szó szerinti jelentésének függvényeként, hanem egyik alakzaté sem. A szó szerinti jelentés a deskriptív álláspont szerint valamiképpen törlődik, felülíródik a kifejezések közötti szemantikai ütközés vagy logikai oppozíció hatására, és helyette megkapjuk a figuratív jelentést. Nem világos azonban, hogyan sikerülne egy ilyen elméletet szemantikai mederben tartani, ahogy sokan szeretnék, hiszen ha a mondat célzott interpretációja nem a részek szó szerinti jelentéséből adódik össze, nagy kérdés, honnan származik egyáltalán. Amennyiben nyelven kívüli tényezők (pl. a beszélő szándéka) határozzák meg, aligha van értelme ragaszkodni a törlési folyamat tisztán szemantikai tárgyalásmódjához. Tanulságos, ahogy Black e helyütt önellentmondásba keveredik: a kritika hatására, hogy az egyszeri metaforahasználat nem vezet jelentésváltozáshoz, azzal érvel, hogy a metafora pusztán a *beszélői*

¹⁵ Kivéve talán az oximoront, a túlzást és a litotészt, illetőleg a tautológiát, amely szemantikai alkata ($p \vee \neg p$; $p \supset p$;

és *hallgatói jelentésben* produkál változást (1979: 29), ám elmulasztja definiálni ezeket az igen csak pragmatikai hangzású fogalmakat. Ismételten aláhúzza: a metafora a beszélői szándék felismerését igényli (1962: 29; 1979: 36). Másutt ugyanakkor nyíltan visszautasítja, hogy a metaforát a mondott jelentéstől eltérő szándékolt jelentés egy esetének tekintsük (1979: 29). Ezek miatt az antagonisztikus állítások miatt eldönthetetlen, hogy Black elmélete voltaképpen szemantikai vagy pragmatikai. Leezenberg (i. m. 81) lehetségesnek tartaná, hogy egy nem monoton logikát fogadjunk el a szemantika metanyelvének (vö. Levinson 2000: 42–45), de nem tud róla, hogy az alakzat-szakirodalomban bárki kísérletezett volna ezzel, s gyanítja, egy ilyen irányváltás rengeteg új problémát hozna magával. Népszerű lett a deskriptivista nézetet inkább a pragmatika nyelvezetén újrafogalmazni, azaz a figuratív jelentést pragmatikai következtetésként felfogni, amely a „hibás” szemantikai tartalomtól ered (l. **2.4.1.**, **2.4.2.**).

Legjobban az újszerű, kreatív alakzatok bizonytalanítják el a kritikust: tudniillik ha a metaforikus interpretáció a szójelentés valamilyen elemének (pl. konnotációs jegyének, mellyel a kifejezés konvencionálisan asszociálva van) tulajdonítható, hogyan magyarázzuk a pillanat szülte metaforákat – azokat, amelyek olyasmire hívják föl a figyelmünket, amit addig nem vettünk észre? A konvencionalista pozíciónak, amennyiben következetes, ki kell zárnia, hogy a metafora bármi újat közölhessen. Ez persze ellenkezik az intuícióval: a költői és tudományos diskurzusban keletkező metaforáknál, hogy mást ne mondjunk, gyakran érzékelünk kognitív innovációt (l. pl. Goffman, ill. Brown és Levinson *face*-fogalmát a **2.4.3.2.**-ben). Ricoeur (1975/2006) szerint az ilyen „innovatív” metaforák nem a szóhoz asszociált konnotációk adott raktárából veszik interpretációjukat, hanem valójában *hozzáadnak* ahhoz új konnotációkat. Blacket bírálva írja: „asszociált közhelyrendszerekhez folyamodni annyit tesz, hogy már meglévő konnotációkhoz fordulunk, így tehát a magyarázat a sablonos metaforákra korlátozódik” (i. m. 134). Az *ad hoc* konnotációkat nem tudjuk semmilyen szemantikai formulával vagy elvvel megragadni. Ricoeur feltételezi a hallgató/olvasó aktív közreműködését a jelentésalkotásban, melynek fölismeri pragmatikai természetét (135). Az új metaforák – tapint rá a lényegre – nem rendelkeznek a nyelven belül státussal, hiszen sem mint jelölés, sem mint konnotáció nincsenek előre megalkotva (147). Ugyanúgy fejtörést okoznak ezért a deskriptivista, mint referencialista szemantikának.

Röviden összegezve az elmondottakat, a deskriptivista nézet képviselői túlbecsülik a szó szerinti jelentés rendellenességének szerepét az alakzاتفelismerésben azzal, hogy egyedüli krité-

---

$\forall x[W(x) \supset W(x)]$; l. Levinson 1983: 111) alapján könnyen detektálható.

riummá avatják. Elemzésük kétlépéses: az első a szemantikai anomália észlelését, a második pedig a fókusz kifejezésnek és verbális kontextusának interakcióját foglalja magába, amelyből létrejön a figuratív jelentés. Ez a modell a szó szerinti jelentés logikai elsőbbségét posztulálja, és nem számol azzal, hogy sok alakzat, köztük metafora nyelvileg teljesen szabályos. Megmarad a mondatnál, nem teszi át az interpretációt a kontextusba helyezett mondat (vagyis a megnyilatkozás) szintjére, minek folytán nehézsége támad a nem konvencionális alakzatokkal. Nem tudja tisztázni a figuratív jelentés státusát és forrását sem.

2.3.3. A generatív nyelvészet és a figurativitás

A 60-as évek végén, 70-es évek elején termékeny gondolatnak tűnt integrálni a metaforát a generatív grammatika rendszerébe. A generativisták, bár jobbára a performanciához tartozónak tekintették az alakzatokat, kísérletet tettek a jelenség kompetenciafogalmakkal való magyarázatára is. Vegyünk egy klasszikus Chomsky-példát:

(3) Az őszinteség megijesztheti a fiút. ((Sincerity may frighten the boy; Chomsky 1965: 149.))

Ebben a mondatban az elmélet szerint sérül a grammatikalitás (!), mert nem teljesül az a szelekciós kikötés, hogy a *megijeszt* ige alanya [+ ÉLŐ] jegyű.¹⁶ Első látásra az ilyen szelekciós szabályok inkább szemantikai, mint szintaktikai korlátokat rögzítenek, Chomsky (1965: 151) mégis hajlik arra, hogy szintaktikai tényezőként kezelje őket, a szintaktikai komponens működésébe (argumentumkiválasztás) illesztve. S valóban lehet érvelni emellett, hiszen a (4)-ről minden magyarul beszélőnek azt súgja a nyelvi kompetenciája, hogy nyelvtanilag hibás:

(4) *A könyv, *akit* olvasok, igazi remekmű.¹⁷

Azokat a mondatokat, amelyek megsértik a szelekciós kikötéseket, Chomsky nem agrammatikus, hanem félgrammatikus mondatoknak nevezi: nem hágják ugyanis át a szigorúbb alkategorizációs szabályokat (pl. hány és milyen esetű vonzatnak kell az ige mellett megjelennie), tehát „félíg” azért grammatikusak. A félgrammatikus mondatok metaforikus vagy egyéb nem szó szerinti je-

---

¹⁶ Nem vagyok biztos abban, hogy a *megijeszt* alanya nem metaforikusan csak [+ ÉLŐ] lehet; l. pl. *A hirtelen fény őket is megijesztette* (John Steinbeck: *Édentől keletre*, 8. fejezet).

lentést kaphatnak egy arra alkalmas kontextusban (i. m. 149). Mivel a szelekciós kikötések be nem tartása bizonyosfajta devianciaként értelmeződik, kritériumot szolgáltatathat a trópusok felismeréséhez. Sajnos azonban ezzel a kritériummal sem jutunk előbbre, mint a korábbiakkal (vö. **2.3.2.**): a szelekciós jegyek figyelmen kívül hagyása néha kompetenciabeli fogyatékoság vagy performanciahiba, mint fönt a (4)-ben, néha pedig olyan logikai képtelenséget szül, amely szintén nem engedi meg a metaforikus „korrekciót”, ezért egyszerűen nonszensznek kell minősítenünk (pl. *Az öcsém két évvel idősebb nálam*; l. Kemény 1999a: 301; 2002: 64). Ugyanakkor más efféle, tehát a szelekciós szabályokat megszegő mondatokat csakugyan értelmezhetünk metaforaként. Még Chomsky híres „értelmetlen” mondatát, a *Colorless green ideas sleep furiously*-t (‘Színtelen zöld eszmék dühösen alszanak’) is lehet, némi kognitív erőfeszítéssel, trópusként interpretálni – például úgy, hogy metonimikusan a környezetvédőkre, azaz a *zöldek*re vonatkoztatjuk, „akik *dühösen*, mert tehetetlenül *szunnyadnak*, miközben mások dunai vízlépcsőt terveznek, vagy újraindítják a csernobili atomerőművet” (Kemény 1999a: 300; 2002: 63). Gyorsan meg kell ismételniünk az előző fejezetre visszautalva azt is, hogy sok alakzat egyáltalán nem deviáns grammatikai szempontból. Álljon itt egy újabb példa:

(5) Tele van a postaládám szeméttel.

Ha az elektronikus postafiókomba özönlő kéretlen, többnyire reklámtartalmú küldeményekről (az ún. *spamekről*) beszélek, az (5) metaforikus állítás. (Talán már akkor is az, amikor a hagyományos postaládámat ellepő reklámújságokat nevezem „szemét”-nek, mintha „hulladék” lenne.) S hogy még tovább kuszáljuk a képet, az alkategorizációs keret átszabása szintén metaforaindikátor (pl. *lenyúl vmit*, nem pedig *vhová*; *vmi betesz vkinek*, nem pedig *vki betesz vmit vhová*). Az idiómákat sokszor egyértelműsíti, hogy grammatikai szerkezetük eltér (amennyiben eltér) a szó szerinti használatban szabályos formától (vö. Forgács 2003).

Matthews (1971) azzal próbálja megvédeni a szelekciós kikötésekre hivatkozó magyarázatot, hogy az (5)-höz hasonló mondatoknál feltételez egy mögöttes metaforát, vélhetően a mélyszerkezet szintjén, amely igenis sértené a szelekciós kikötéseket – ez esetünkben az lenne, hogy *az elektronikus postafiókom*¹⁷ *postaláda*, és *a kéretlen üzenet szemét*. Eljárásával Matthews gya-

¹⁷ A vonatkozó névmások (*aki*, *ami*, *amely*, *amelyik*) használata egyébként meglehetősen nagy tarkaságot mutat a beszélt nyelvben, megnehezítve mind a leíró, mind az alkalmazott nyelvészet (nyelvművelés) dolgát (vö. Kenesei 1992: 685–687; Szathmári 1997; É. Kiss 2004: 43–49).

¹⁸ Ami magában is kétszeresen katakrétikus metafora: *fiók* → *postafiók* → *elektronikus postafiók*.

korlatilag arra tesz kísérletet, hogy „becsempésszen” kontextuális faktorokat egy tisztán nyelvi szintbe (Leezenberg i. m. 95), aminek azonban az az ára, hogy az elmélet ellenőrizhetetlen lesz, mivel nem ad semmiféle támpontot arra nézve, hogyan és mikor fedezi fel a hallgató az ilyen „mögöttes” metaforákat.

Nemcsak a felismerés, de a figuratív jelentés megadása is függőben marad a generatív keretben. Már volt szó arról az elképzelésről, hogy a felszíni szerkezetben manifesztálódó metafora mélyszerkezete a neki megfelelő hasonlat volna. Ám ez ellen újra föl lehet hozni ugyanazokat a kifogásokat, amelyeket a 2.3.1.-ben kifejtettünk. Egyet még tegyünk hozzá: az a rekonstrukció, amely a felszínen szabálysértő metaforákat jól formált mélystruktúra-hasonlatokból vezeti le, nem fér össze a nyelvi kompetenciára alapozott deviancia fogalmával: a deviáns mondatnak a mélystruktúra szintjén kellene generálódnia. A metaforikus interpretációt Chomsky, Matthews és követőik modellezhetnék egyrészt az össze nem illő jegyek törléseként (vagy fordítva: mint a kontextuálisan alkalmas jegyek kiválogatását), másrészt – az interakcionista nyomdokain haladva – mint jegyátvitelt a metaforikusan használt kifejezésről szó szerinti kontextusára. Az előbbi alternatívának az a gyengéje, hogy egy jegy pusztá törlése még nem ragadja meg a szándékolt tulajdonságot teljesen idegen fogalmak között. Az egyik sportcsatorna futballkommentátora szerint (Sevilla – Real Madrid mérkőzés, l. a függelékben) két Sevilla-játékos évekig alkotta „a *leg-sprődebb* védőpárost” a spanyol labdarúgó-bajnokságban. Ha ezt a példát nézzük, a „sprődség” [-ÉLŐ] vagy más jegyének törlésével még nem mondanánk semmit arról, hogyan alkalmazható a kifejezés egy futballista játékára. Az utóbbi, jegyátvitellel operáló megközelítés pedig a pragmatikába torkollna, hiszen – Ricoeurtól tudjuk – nincs mindig készen adva a metaforikusan használt szó azon jelentésjegye, amire éppen szükség lenne (l. pl. „döntetlen *színezetű* ütközet”). A generatív magyarázat így tehát egyik részletében sem írja le pontosan, mi és hogyan történik a metaforikus átvitelben. Az a vélelme, hogy minden jegy nyelvileg előre címkézett, állandó, kontextusmentes eleme a szójelentésnek, amivel tovább táplálja a hitet, hogy a metafora tartalma parafrázálható (az érintett jegyekkel). Ezáltal végül is egy platformra kerül a legtöbbet bírált helyettesítésméletekkel (l. Black osztályozását).

2.3.4. A kognitív szemantika nézőpontja

Több mint negyedszázada már, hogy George Lakoff és Mark Johnson *Metaphors we live by* (kb. 'Éltető metaforáink', 1980) c., sok tekintetben szemléletváltó monográfiája megjelent. Az

általa inspirált szerteágazó kutatást összegezve Lakoff (1993) egy évtized után – nem kis büszkeséggel – „a metafora jelenkori elméleteként” mutatja be irányzatát abban a meggyőződésben, hogy a kognitív szemantika (amely néven Lakoff és Johnson iskolája a szakirodalomba bevonult) paradigmaváltást hozott magával, túlhaladva, sőt felváltva a metafora „hagyományos” felfogását. A bevezetésben utaltam rá, hogy a magyarul olvasók is hiteles forrásból tájékozódhatnak: Kövecses Zoltán friss kötete (2002/2005) és kicsit korábbi egy szintén elég részletes, bár angol példaanyaga miatt nehezkesebb könyvfejezete (1998) jó kalauz a kognitív szemantikával ismerkedőknek. Kövecses, miképp Lakoff és Johnson, fontosnak tartja mindjárt az elején tisztázni, miben tér el egymástól a „rég” és az „új” nézet. Készíthetünk egy kétoszlatú táblázatot:

1. A metafora a szavak tulajdonsága, vagyis nyelvi jelenség.	L–J: A metafora a fogalmak, és nem a szavak tulajdonsága.
2. A metaforát esztétikai (pl. irodalmi, művészi) vagy meggyőzési célból használjuk.	L–J: A metafora fő funkciója nem retorikai, hanem a fogalmak megértésének elősegítése.
3. A metafora a párhuzamba állított két dolog közötti hasonlóságon alapszik.	L–J: A metaforában összekapcsolt dolgok között gyakran nincs hasonlóság.
4. A metaforák használata tudatosságot és különleges tehetséget igényel.	L–J: Metaforákat mindannyian alkalmazunk, sőt alkotunk anélkül, hogy ezt észrevennénk.
5. A metaforák műfajspecifikus díszítőeszközök, a hétköznapi nyelvben másodlagosak.	L–J: A metafora nem dísz, hanem az emberi gondolkodás nélkülözhetetlen kelléke.

2.1. táblázat

A hagyományos és a lakoff–johnsoni metaforaszemlélet különbségei, ahogy a szerzők látják

Nem szokatlan egy eredeti elképzelés kimunkálójától, ha szembefordulnak a saját területükön domináns vélekedésekkel, így indokolva kezdeményezésük létjogosultságát. Ez mindig ambiciózusnak hat, ugyanakkor bizonyos fokig elvárt érvelési módszer a tudományban. Ami viszont gyanakvásra ad okot, az az uralkodó tézisek elnagyolt, esetleg némely pontokon sarkított bemutatása, illetőleg az új koncepció előzmény nélküliként való tálalása. Egy legalább két és fél évezrede napirenden lévő témánál joggal vélelmezhető, hogy „nincs új a nap alatt”. Valóban az a kriti-

kus benyomása, hogy a kognitív metaforaelmélet „látszólag úgy pattan ki a semmiből, teljes vértetében, mint Pallas Athéné Zeusz koponyájából” (Fónagy 1999: 200), hiszen – ahogy Bencze (1996: 268) is megjegyzi – Lakoff és Johnson (1980) mindössze 15 hivatkozási tételt sorol föl, amelyből három ráadásul az első szerző munkája. Számba kell tehát venni az intellektuális örökséget, megtalálni a párhuzamokat, még akkor is, ha azok kezdetben nem voltak ismertek az „alapító atyák” előtt. Leezenberg (1995/2001: 135) például felhívja a figyelmet Richards (1936: 94) fejtegetésére, aki szerint a metaforában két gondolat (!) egyszerre aktív, más szóval a nyelv metaforikussága a gondolkodás metaforikus természetéből következik. Fónagy (i. h.) már Warren Shibles (1971) bibliográfiájának tárgyindexében megtalálja a *cognitive metaphor* címszót, és fiktívnek minősíti a fönt jellemzett klasszikus felfogást. Erősen kétséges tudniillik, hogy létezne valamiféle közös hagyomány – egymással polemizáló elméletekről beszélhetünk, melyek minden hasonlóság ellenére nemigen vehetők egy kalap alá. Különösen problematikus a **2.**, a **4.** és az **5.** állítás: alig hihető, hogy bárki egyetértene velük, legalábbis ebben a formában, beleértve az ókori retorikusokat (l. a **2.1.** fejezet mindennapi alakzathasználatra vonatkozó Arisztotelész- és Quintilianus-idézeteit). A retorikai tradíció azért hangsúlyozta századokon keresztül a metaforák díszítő szerepét és a művészi tudatosságot, mert tárgya a szónoki beszéd s részint az irodalom, nem pedig a hétköznapi kommunikáció. Egy érzékletes metafora ma is dísze és meggyőzőési eszköze a jól tervezett nyilvános beszédnek.

Vico, a romantika fő teoretikusai vagy Nietzsche túl mély nyomot hagytak a szellemtörténetben ahhoz, hogy ne fölfedezésként, csupán újrafelismerésként üdvözljük Lakoff és Johnson alaptézisét: a metaforák sűrűn átszövik gondolkodásunkat, ami pontosan tükröződik a nyelvben. Az igazi nóvum a felszínesen nézve elszigeteltnek tűnő kifejezésmódok összefüggésrendszerének feltárása. Az elhalványult, konvencionális metaforák fölértékelődnek: minél kevésbé vesszük észre őket, annál inkább meghatározzák tudat alatt a társadalmi, kulturális és pszichológiai valóságképet. Kognitív nyelvészeti megközelítésben ugyanis a metafora lényege valamely fogalmi tartománynak (az ún. céltartománynak) egy másik fogalmi tartomány (a forrástartomány) terminusaival történő értelmezése. A gondolkodás egységei, a fogalmak tehát nagyobb nyalábokba, fogalmi tartományokba¹⁹ szerveződnek, s az ezek közötti megfeleltetést (a forrástartomány bizonyos elemének/elemeinek leképezését a céltartomány megnevezendő elemére/elemeire) hívjuk metaforának. A – KISKAPITÁLISSAL jelölt – fogalmi metaforák nem azonosak

¹⁹ Vö. a strukturális szemantika jelentésmező-elméletével (pl. Károly 1970: 60–62; 293–297; 336–345).

a metaforikus nyelvi kifejezésekkel; azokkal a konkrét szavakkal, fordulatokkal, amelyek a forrástartomány lexikai anyagából kerülnek ki, és amelyekből le tudjuk vezetni a mögöttük meghúzódó fogalmi metaforákat. Schaff Zsuzsa *A vírusok és a rák* c., a Mindentudás Egyetemén tartott előadásában például sehol sem hangzik el *expressis verbis* A VÍRUSFERTŐZÉS KÉMTEVÉKENYSÉG metafora. Elhangzik viszont egy sor olyan metaforikus nyelvi kifejezés, amelynek ez szolgál bázisául:

- (6) (a) A vírusok [...] különböző *stratégiát használnak*.
 (b) *Belép* a sejtbe, és egy enzim, a reverz transzkriptáz segítségével *beépül* a sejtbe (mint egy *titkosügynök*, mint egy kis *III/III-as*), *beépül*, és utána *letermeli* a fehérjét...
 (c) Évmilliókkal ezelőtt *ellopták* a sejtekből ezt az onkogént, és azóta *magukkal hurcolják*. Ugyan nincs rá szükségük, csak *ellopták, kleptomániások* voltak, és *viszik magukkal* évmilliókon keresztül. Ha egy sejtbe érnek, akkor *melléktermékként* daganatosan átalakul a sejt.
 (d) [...] továbbterjed a hámon, *betör* a hám alatti kötőszövetbe...
 (e) A kísérletes laboratóriumokban van terápiás vakcina is, vagy legalábbis próbálkoznak ezzel, tehát a már létrejött fertőzés *kiűzésével*.
 (f) A herpeszvírus 4-es típusa az itt ülőknek is mintegy 90%-ában jelen van *elrejtőzve* a B-limfocitáinkban, a fehérvérsejtjeinkben.

A forrástartomány és a céltartomány közötti megfeleléseket így ábrázolhatjuk:

<i>Forrás: KÉMTEVÉKENYSÉG</i>		<i>Cél: VÍRUSFERTŐZÉS</i>
kém, <i>titkosügynök, III/III-as</i>	⇒	a vírus
(a kém) <i>stratégiát használ</i>	⇒	a vírus megváltoztatja a normális sejt működést
<i>belép, betör</i> (valahová)	⇒	bejut a sejtbe
<i>beépül</i> (egy szervezetbe)	⇒	a sejt részévé válik, benne fejti ki hatását
<i>ellop</i> valamit, és <i>magával viszi, magával hurcolja</i>	⇒	magához csatol a sejtől egy kis génszakaszt (az onkogént), és azzal együtt hagyja el a sejtet
a kém <i>elrejtőzik</i>	⇒	a vírus jelenlétét nehéz észrevenni, kimutatni
a kém <i>kiűzése</i>	⇒	a vírusfertőzés megszüntetése

Ezek a megfeleltetések nem önkényesek: a metafora akkor lesz igazán találó, amikor a forrástartomány kulcsfogalmai rendre átvihetők – a koherencia érzetét keltve – a céltartomány szerkezeti

elemeire. A leképezés azonban sosem lehet teljes, különben a két fogalmi tartomány gyakorlatilag egybeesne. A titkosügynökök munkájáról azt is tudjuk, hogy megbízóik vannak, akiktől utasításokat kapnak, és akiknek a szerzett információkat, dokumentumokat átadják, ezért cserébe megfizetik őket (hacsak nem „amatőr” kémek, l. pl. Orwell 1984-ének borús világát), szolgálhatnak jó és rossz célt meggyőződésből, anyagi haszonért vagy kényszer hatása alatt cselekedve stb. A forrástartománynak ezeket a komponenseit Schaff Zsuzsa nem használja fel a vírusfertőzés folyamatának konceptualizálására. Hogy miért nem – azaz, hogy mely részfogalom mire adaptálható a céltartományból, és mire nem, arra a kognitív szemantikának kétféle válasza van. Az egyik szerint a komplex metaforák egyszerű metaforákból épülnek föl, és azok szabnak korlátokat a megfeleltethetőségnek (Grady 1997). Így, mondjuk, A VÍRUSFERTŐZÉS ÖNÉRDEKŰ KÉMTEVÉKENYSÉG (kiigazított) komplex metafora (i) A VÍRUSOK ÉLŐSKÖDŐK és (ii) A VÍRUSFERTŐZÉS ILLEGÁLIS BEHATOLÁS elemi metaforákból tevődne össze. De akkor miért beszél az előadó „közönséges” *betörő* helyett *titkosügynökről*, *III/III-asról*? Ez a két egyszerű metaforából nem következik, ami jelzi, mégsem olyan könnyű felbontani a kémmetaforát. A másik, általánosabb magyarázat az *invarianciaelv*, amely úgy szól: a metaforikus leképezések megőrzik a céltartomány képiséma-struktúráját, egyben konzisztensek a forrástartomány „kognitív topológiájával” (Lakoff 1993: 215). A forrástartományból csak az vihető át a céltartományba, ami nincs ellentmondásban annak szerkezetével. Kémsémánk megbízásra vonatkozó, motivációs és egyéb mozaikdarabjai ütköznének az értelmezni kívánt biokémiai mechanizmusok inherens logikájával, ezért háttérben maradnak; a metafora ezek nélkül is megáll a lábán, s betölti szerepét. Az invarianciaelv első pillantásra roppant természetesnek tűnő megoldása egy bonyolult problémának. Kövecses (1998: 65) azonban rámutat a fonákjára is: feltételezi a céltartomány teljes kidolgozottságát még azelőtt, hogy a forrástartomány megfelelő terminusát rá alkalmazzánk. Ez azért paradox, mert Lakoff és Johnson alap gondolata éppen az, hogy a metaforák strukturálják az absztrakt fogalmakat.

Egy-két érdekességre ki kell még térnünk az (6b–c) kapcsán. Először is az, hogy a vírus *beépül* a sejtbe, (komplex) metafora a (komplex) metaforában (a vírus *titkosügynök* ← a titkosügynök *beépül* egy szervezetbe ← A SZERVEZETEK ÉPÜLETEK). Másodszor, a fehérje *letermelése* és a daganat mint *melléktermék* az alapsémától idegen metaforikus nyelvi kifejezések. Sőt, a *kleptomániára* – a beteges lopási hajlamra – való asszociáció sem illik tulajdonképpen bele a képbe. Csak mivel a kémmetafora ennél a pontnál szűkös (az ügynökök elcsennek ugyan ezt, főleg adatokat, de nem azért, mert kleptomániások), az előadó kilép egy kicsit belőle, hogy

világossá tegye: a vírusoknak nincs szükségük az „ellopott” onkogénre. Egyetlen forrástartomány ritkán elég tehát a céltartomány összes lényeges aspektusának kifejtésére: itt a *letermel* és a *mel-léktermék* (mezőgazdasági-ipari) metafora a vírusok parazita jellegét tudja érzékeltetni. Valamely forrástartomány viszont rendszerint több céltartomány interpretálására is alkalmas. A kognitív szemantika feltárta a leggyakoribb forrás- és céltartományokat (Kövecses 2002/2005: 31–42). Gyakori forrástartomány például az emberi test (pl. a kukorica *bajusza*, a második félidő *derekán járunk*), az állatok és növények (*kakaskodik*, álnok *kígyó*, ártatlan *virágszál*, gyümölcsöző együttműködés stb.), a már emlegetett épületek, építkezés (*megingathatatlan* álláspont, *torony-magasan* az első), a gépek és szerszámok, eszközök (*kifúrja* az állásából, kapura *ollózza* a labdát, *átfésüli* a terepet), a sportok (pl. az ajándék *telitalálat*, *öven aluli* vádak), a pénz és az üzlet világa (*kamatoztatja* a tanultakat, *megtérül* a befektetett idő), a különféle erők: gravitáció, mágneses, elektromos és mechanikus erő (*vonzó* külső, *taszító* vonások, *nyomás alatt* van), a valamilyen irányba való mozgás (*hátráltat*, *fellendül* az export, *ugrásra kész* vállalkozók) stb. Céltartományként gyakori az érzelmi élet (*szárnyal* a boldogságtól, *felemészti* a bánat, *előnti* a harag, l. Kövecses 1986; 1990), a vágy (*hajítja előre* a tenni akarás, *ki van éhezve* a sikerre), az erkölcs (*tiszta szándék*, valamiben *sántikál*, a korrupció *melegágya*), a társadalom, nemzet (*virágzó ország*, a hazáért *hozott áldozat*), a politika (*felrúgják* a koalíciós megállapodást, *megvívják* a választási küzdelmet, az új *forgatókönyv* egyik pártnak sem kedvez, l. Jakusné Harnos 2002: 444–446), a gazdaság (*felpörög*, *visszaesik*), az emberi kapcsolatok (*szoros* barátság, a jó szomszédi viszony *ápolása*) stb.

Adódik a kérdés, mi szerint választunk forrástartomány(oka)t az adott céltartományhoz. A felelet meglehetősen bizonytalan. Általában egy konkrétabb, egyszerűbb, jobban ismert fogalomkört képezünk le egy absztraktabb fogalomkörre a metaforák segítségével (de néha fordítva is: a titkos szervezetek *sejtek*, a számítógép működésében zavart okozó programok *vírusok*) az emberi tapasztalatok közötti összefüggések, bizonyos érzékelt szerkezeti hasonlóságok, valamint biológiai és kulturális determinációk alapján. A freudi pszichoanalízistől megérintett Fónagy (1999: 198 és passim) a lelki dinamika, a tudattalanban lévő elfojtott gondolatok és képzetek lehetséges szerepére utal (a *túláradó örömben* például a „túláradás” az orgazmus szublimált formája lenne, a *tudásszomj* az orális ösztöné stb.), azonkívül hiányolja a dinamikát, a mozgást a kognitív metaforaelméletből. A metafora kreatív természetét tagadja szerinte az a teória, amely szerint csak a már meglévő metaforikus sémák alapján értelmezhetők az új metaforák. Lakoff és Turner (1989) va-

lóban könnyen boldogul azokkal a költői metaforákkal, amelyek eredeti módon aknázzák ki a mélyen leülepedett fogalmi struktúrákat. Nem mindig kellenek azonban a konvencionális metaforák ahhoz, hogy megeljük az egyedi képi lelemények nyitját. Fónagy többek között Mallarmét idézi: „Szem: tó, benn együgyű mámorom, újra-lenni” (*A bűnhődő bohóc*, Weöres Sándor fordítása). Vagy: egy ismert showman kéthetente *humorbonbonokkal* „ajándékozta meg” a tévénezőket. Létezne olyan fogalmi metafora, hogy (i) A SZEM TÓ, (ii) A TÓBAN ÚSZÁS SZÜLETÉS, illetőleg A VICC (KIS) AJÁNDÉK, netán (APRÓ) ÉDESSÉG? Nem valószínű. Az emberek mégis helyesen hajtják végre a leképezés kognitív műveletét, mégpedig a „Keresd az analógiát!” heurisztika révén. Láttuk a 2.1. táblázatban, hogy Lakoff és Johnson irányzata vitatja a hasonlóság definitív voltát. Jómagam ugyanakkor még egyetlen olyan metaforapéldával sem találkoztam, amelyben ne lenne föllelhető (legalább történetileg) valamilyen analógia az érintkező fogalmak között. A hasonlóság persze nem szükségképpen „objektív”, inkább szemléleti: a valamiként látás képességét feltételezi, ahogy Wittgenstein mondja.

Egy szemantikaelméletől²⁰ nem vehető zokon, hogy a konvencionális metaforák és a konvencionális metaforákra épülő új metaforák állnak érdeklődése középpontjában. Ám a szemantika nem sajátíthatja ki az egész jelenséget. Kövecses (2002/2005: 59) is készséggel elismeri, hogy a nem közhasználatú metaforák „kiugranak” a szövegből; a rendhagyó nyelvhasználat megragadja figyelmünket. Ez arra utal, hogy mentális feldolgozásuk nem teljesen úgy történik, mint a konvencionális metaforáké: „általában kevésbé világosak és egyértelműek, viszont a jelentésük gazdagabb, mint a hétköznapi vagy tudományos metaforáknak” (Kövecses i. h.). A nemrég ismertté vált fogalmi elegyítés (conceptual blending; Fauconnier–Turner 2002) modellje ígéretesebbnek mutatkozik az *ad hoc* metaforák és a megértés mint „on-line” folyamat magyarázatában, mint elődje. Mentális terekről beszél, amelyek dinamikus és időleges képződmények. A bemeneti terek megfelelnek a forrás- és céltartománynak, ha metaforáról van szó (a modell nemcsak a metaforákra alkalmazható), de jóval specifikusabbak amazoknál. A generikus tér a bemeneti terekre közösen jellemző absztrakt struktúrát tartalmazza. Végül a negyedik elem, „az elegyítés tere” az a hely, ahol az inputokból származó megfelelések kivetítődnek és kombinálódnak. Itt jön létre a metafora, amely egyik bemeneti térhez sem tartozik tehát, hanem a kettő által létrehozott pillanatnyi integrált mezőben keletkezik. Az elegyítés komplex művelet: magába foglalja a fogalmak projekciója mellett a generikus séma kitöltését, elaborációját a háttértudás bevonásával,

mentális szimulációval, a képzelet működtetésével (vö. Jakusné Harnos 2002: 446–450), vagyis mindazt, amit pragmatikai következtetéseknek (l. 2.4.) szoktunk tekinteni. A konvencionális metaforákat azonban nem kell újra meg újra elegyíteni. Coulson és Oakley (2005) szerint az egyszer levezetett struktúrák automatikusan visszakereshetők, s ismerőségük foka határozza meg, mennyire érzékeljük a figurativitást. Emiatt is szakítanak azzal a kognitív szemantikai hagyománnyal, amely épp a konvencionális metaforákat hozza fel bizonyítékként a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés oppozíciója ellen (l. pl. Lakoff 1986). Igaz, a *szó szerinti jelentés* helyett a *kódolt jelentés*²¹ terminust részesítik előnyben: úgy vélik, a kódolt jelentés azonnal bekerül az elegyítés terébe.

Lakoffnak, Johnsonnak és követőiknek a metaforán kívül ez idáig csupán a metonímiáról és az idiómákról volt mondanivalójuk, az oximoronról, az iróniáról, a litotészről és más alakzatokról nem (utóbbiak talán a „blending” keretében több figyelmet kapnak majd). A metonímia- és idiómaelemzések (összefoglalásul l. Kövecses–Radden 1998; Kövecses–Szabó 1996) sem jutnak sokkal messzebb, mint amit egyrészt a retorika és a stilisztika, másrészt a strukturális és a formális jelentéselmélet feltárt – eltekintve attól, hogy a nyelvi jelentésátvitel problémáját itt is fogalmi síkra transzponálják. Jellemző a pervazív metaforikus látásmódra Kövecses (2002/2005: 78, ill. 254) egyik gyakorló feladata, amely a *Péter nagyon-nagyon-nagyon magas* típusú emphatikus túlzásokban (vö. a (7a–c)-vel a 4.2.-ből) A NAGYOBB TARTALOM NAGYOBB FORMA fogalmi metaforát szeretné fölismertetni. Döntse el a kedves olvasó, nem túl absztrakt-e egy efféle leképezés.

2.4. Pragmatikaelméletek

A metafora és minden más alakzatfajta konkrét példányai kétséggel a nyelv használatában keletkeznek. De ha az alkalmi jelentéstulajdonítást nézzük, vajon elégséges bázisa lehet-e a gondolatátadásnak és a megértésnek a szemantikai kompetencia – az a képesség, amely biztosítja bármely nyelvtanilag jól formált szósor belső jelentésszerkezetének kiértékelését a lexikonban tárolt reprezentációk előhívása, felbontása és a morfológiai-szintaktikai elemzéshez igazodó összeillesztése révén? A pragmatika a kezdetektől azt vallja, hogy a partikuláris jelentés kulcsa a beszélői szándék felismerése. A beszélői szándék pedig nem a mondat vagy a proposíció, hanem

²⁰ Még ha tagadja is a dichotómiák létjogosultságát, így a szemantika és a pragmatika (vagy a szinkronia és a diakronia) szétválasztásának értelmét (vö. Kiefer 2000: 103).

²¹ Ez körülbelül a 2.4.5.-ben tárgyalandó Giora-féle *vezérjelentés* fogalmának felel meg.

a megnyilatkozás szintjén jut kifejezésre. A megnyilatkozások, és nem a mondatok jellemzője, hogy adott esetben mást érthetünk alattuk, mint amit a konvenció meghatároz. Ez a „más” azonban nem független a kollektív szó- és mondatjelentéstől. Egy komplex alakzatelméletnek következőképp meg kell találnia azokat a mögöttes elveket – érvel a pragmatika egyik iskolateremtője, John R. Searle híres metaforacikkében (1979a: 93; 1979b: 78) –, amelyek összekötik a mondatjelentést a megnyilatkozásjelentéssel.

A **2.4.** fejezet arról szeretné meggyőzni az olvasót, hogy Searle programja időtálló, de a megvalósítás számos nehézségbe ütközik. Magát a searle-i beszédaktus-elméletet pragmatikai oldalról gyakran éri az a vád, hogy monologikus, konvencionalista, és szemantikai típusú konstitutív szabályokkal operál (l. pl. Bach–Harnish 1979: 127–131; Burkhardt 1990; Dascal 1994; Reboul–Moeschler 1998/2000). Ez indokolja, hogy az első helyre kerüljön az áttekintésben (**2.4.1.**), jóllehet Searle egyik fontos dolgozata, az indirekt beszédaktusokról szóló (1975/1979), mint látni fogjuk, nem nélkülözheti a grice-i interakcióelméletre (**2.4.2.**) való hivatkozást. Searle és Grice gondolatai ösztönzőleg hatottak a nyelvi kommunikáció udvariassági aspektusainak feltérképezésére (**2.4.3.**), viszont hamar célpontjává váltak az empirikus pszicholingvisztika (**2.4.4.**, **2.4.5.**) és a kognitív pragmatika (**2.4.6.**) kritikájának. A legösszetettebb mondanivalóval és a legtöbb újdonsággal témánkban a kognitív pragmatikát képviselő relevanciaelmélet szolgál, amihez recenziójának terjedelme is idomul. A fejezet végére fokozatosan tisztul majd a kép azokban a nagy kérdésekben, amelyek körül a legélénkebb a vita, és amelyeket részben már érintettünk, de jobbára függőben hagytunk.

2.4.1. Searle beszédaktus-elmélete

A nyelvtudomány nem lehet büszke rá, hogy a „nyelvészeti” jelzővel²² illetett pragmatika alapjait filozófusok rakták le – a mindennapi nyelv filozófusai. A mindennapi nyelv filozófiája (ordinary language philosophy) a logikai pozitivizmus ellenpontjaként bontakozott ki a XX. század közepén cambridge-i (a késői G. E. Moore, John Wisdom, Ludwig Wittgenstein) és oxfordi (Gilbert Ryle, John L. Austin) szellemi központtal. A logikai pozitivistákkal (Bertrand Russell, Rudolf Carnap és követőik) szemben, akik az emberek által beszélt hétköznapi nyelvet pontatlan-nak, rendszertelennek és kétértelműségekkel, ellentmondásokkal telinek tartották, s a mindezen

---

²² A „nyelvészeti” kitétel vitatható voltáról, illetőleg általában a pragmatika tudományon belüli státusáról a bevezetés **1.1.1.** alfejezésében szóltam (l. az ottani hivatkozásokat).

tökéletlenségektől mentes ideális (teljesen formalizálható) nyelv megalkotását tűzték ki célul, az új irányzat letéteményesei azt hangsúlyozták, hogy a természetes nyelv úgy, ahogyan a kommunikáció során használjuk, hatékonyan, problémamentesen látja el feladatát, ráadásul funkciója összehasonlíthatatlanul elsőbrendű, mint a világos fogalmakat és egzakt műveleti szabályokat kereső tudomány nyelvée. A beszédaktus-elmélet „atyjaként” tisztelt Austin azzal rendítette meg a működése idején uralkodó formális doktrínát, hogy kétségbe vonta a nyelv valóságleíró szerepének primátusát: meggyőzően cáfolta azt az elterjedt nézetet, miszerint csak azok a kijelentések „értelmesek”, amelyek empirikusan tesztelhetők (verifikálhatók), vagyis igazságfeltételekkel jellemezhetők. Oxfordban (1952–54) és a Harvardon (1955) megtartott előadásai (posztumusz sajtó alá rendezve: Austin 1962/1990) Wittgensteintől függetlenül vezetnek arra a belátásra, hogy szavaink és tetteink kibogozhatatlanul egymásba fonódnak, így megnyilatkozásaink nem is vizsgálhatók annak a tevékenységnek (nevezzük akár beszédaktusnak²³, mint Austin, akár nyelvjátéknak, mint Wittgenstein) a figyelembevétel nélkül, amelyben előfordulnak, vagy amelyet adott esetben megvalósítanak. A mindennapi nyelv filozófusainak következő generációjából kiemelkedő Searle és Grice, Austin legnevesebb tanítványai azonban a „jelentés = használat” wittgensteini szlogenjét (*Filozófiai vizsgálódások*, 43. §) már elutasítják. Ahogy Searle fogalmaz, a „használat” fogalma túlságosan bizonytalan; nem teszi lehetővé, hogy megkülönböztessük a megnyilatkozás jelentésének azon elemeit, amelyek kizárólag a szavak jelenlétéhez köthetők azoktól, amelyek a mondat szerkezetéből, más jellemzőiből vagy külső tényezőkből erednek (Searle 1969: 146–147). Ám, ha a kettő nem ugyanaz, meg kell határozni a distinkció lényegét (l. Searle i. m. 154; Grice 1989: 4), és következetesen alkalmazni az elmélet belső logikájában, ami Searle-nek – főntebb előrevetített konvencionalizmusa miatt – nem sikerül maradéktalanul.

Jelentés–használat–hatás: ez volna a legegyszerűbb értelmezése az Austintól örökölt lokúció–illokúció–perlokúció trichotómiának. A meg nem felelés abból fakad, hogy Searle közvetlen összefüggést koncipiál az illokúciós célok és a nyelvi kifejezőeszközök között. Szerinte minden mondat jelentésének részét képezi, hogy szó szerint értve milyen illokúciós aktust hajtha-

²³ A „beszédaktus” (speech act) műszó, ha pedánsak akarunk lenni, az összetételi tagok pontatlansága miatt nem a legszerencsésebb választás. Nemcsak a *beszéd*nek van ugyanis cselekvési értéke, hanem az írott szövegnek, sőt mindenfajta kommunikációs megnyilvánulásnak, az *aktus* pedig kétértelmű: magába foglalja a tevékenység folyamatát és eredményét is, nem szólva zavaró mellékjelentéséről. Ilyenformán helyesebb lenne *nyelvi* – szélesebb értelemben *társas* vagy *kommunikatív* – tetteket emlegetnünk (l. Károly Sándor (1980–1981: 53) *beszédtett* fordítását, az Austint évtizedekkel megelőző, csak kevésbé ismert német fenomenológus, Adolf Reinach „társas aktusok”-ról (soziale Akte) szőtt elméletét (erről részletesebben: Burkhardt 1986), valamint a kommunikatív cselekvés (kommunikatives

tunk vele végre. Így például egy kérdő mondat jelentésében benne foglaltatik, hogy kérdés feltételére szolgál, miként, mondjuk, a „Támogatom a javaslatot” mondat jelentésével sem lehetünk tisztában addig, amíg föl nem ismertük, milyen cselekvési értékkel bírna, ha valaki kimondaná. A használat tehát bele van kódolva a jelentésbe. Akkor viszont milyen teoretikus haszna származik a beszédaktus-elméletnek a jelentés–használat oppozícióból, veti fel jogosan a kérdést Dascal (1994: 328–329), s valójában hol válnak el egymástól? Esetleg éppen a nem szó szerinti használatnál? A 60-as évek nagy rendszerező Searle-monográfiája, az előző bekezdésben már hivatkozott *Speech acts* ehhez a ponthoz érve bevezet egy külön elvet, a kifejezhetőség alapelvét (Principle of Expressibility), melynek tömör, rímes hangzású „whatever can be meant can be said” axiómája úgy fordítható, hogy bármi, ami csak szándékolt közléstartalom lehet, explicit módon is kifejezhető, azaz parafrázálható (Searle 1969: 19–21). Vagyis elég megkeresni a beszédaktusok konkrét nyelvi jelölőit, és máris kezünkben a kulcs a szándékok tanulmányozásához. Érdekes összevetni, hogy míg Wittgenstein a használatra redukálta a jelentést, Searle ellenkezőleg: a jelentésre redukálja a használatot. Ezért nem lesz számára „elméleti szempontból lényeges” (uo.) a figurativitás, a kétértelműség, a szemantikai bizonytalanság vagy a hiányos mondatserkesztés – hisz a közlő szándéka mindegyiknél explicitté tehető. Az érzelmi-poétikai többletjelentést, amelyet természetesen elismer, a hallgatóban keletkező hatásnak (perlokúció) tekinti, kivonva azt a kifejezhetőség alapelvének (illokúció) illetékességi köre alól. Léván szándékolt („meant”) az effajta hatás (függjön bár a befogadótól), nem érthetünk egyet ezzel a szűkebb témánkat rövidre záró searle-i érveléssel. Mint ahogy generálisan a *Speech acts* vezérgondolatával sem, mely szerint a nyelvhasználat szabályvezérelt viselkedési forma (csupán részben az, l. ezután a 2.4.2. fejezetet), és egységét, az illokúciós aktust külön-külön szükséges, együtt elégséges siker- vagy szerencsefeltételekkel²⁴ le lehet írni. Searle mindenesetre megkísérli a szerencsefeltételek mint konstitutív szabályok (i. m. 33–42) feltárását az ígéret példáján keresztül (54–71). Négy csoportba sorolja őket: (i) a propozicionális tartalmi feltétel meghatározza, milyen specifikus közléstartalomra vonatkozhat a beszédett; (ii) az előkészületi feltételek a sikeres végrehajtás háttérszabályait fektetik le; (iii) az őszinteségi feltétel megkívánja, hogy úgy is gondoljuk megnyilatkozásunkat, ahogy mondjuk, beleértve annak minden

---

Handeln) habermasi (1981) filozófiáját). A bevett szóhasználattal azonban céltalan ma már harcba szállni, ezért itt is azt követem.

²⁴ Szerencsefeltételekről (felicity conditions) Austin, sikerfeltételekről (conditions of success) Searle beszél. Mivel az előbbi terminus elterjedtebb, én is annál maradok.

következményét; végül (iv) a lényegi feltétel rögzíti, mi a cselekvési értéke az adott szó-sornak a társas-társadalmi térben. (A szerencsefeltételek tüzetes vizsgálata és a *Speech acts* sok egyéb szálának bármily futólagos említése e helyütt a tárgytól való elkalandozás kockázatával járna, így a szakirodalom útmutatását és kiegészítéseit kell az olvasó figyelmébe ajánlanom: l. Levinson 1983: 226–283; Mey 1993: 109–177; Thomas 1995: 28–54; 93–118; Sadock 2004; Szili 2004: 65–96.)

A következő évtized szinte törvényszerűen hozza magával a horizont kiszélesedését, egy-szersmind az első komoly intellektuális próbatételeket az elmélet fejlődéstörténetében. Searle érdeklődése a nem szó szerinti nyelvhasználat problémája felé fordul: az időszak természetét tartalmazó *Expression and meaning* c. kötetben (Searle 1979b) találjuk meg az indirekt beszédaktu-sokkal, a fikcióval, a metaforával és a szó szerinti jelentés háttérfeltevéseivel foglalkozó írásait. Nyilvánvalóvá válik előtte, hogy a beszélői szándékok és a nyelvi konvenciók között nincs min-dig közvetlen megfelelés, s ha nincs, akkor is következtetni tudunk az utóbbiból az előbbire. A rendszerszerű eltérések egyik típusa az, amikor a beszélő mond valamit, azt szó szerint gondolja, de a szó szerinti jelentés által meghatározott illokúció csak eszköz, a cél egy azon túli szándék felismertetése. A másik típus, amikor a közlő eleve nem szó szerint érti, amit mond, vagyis a me-tafora, az irónia és a többi jelentésalakzat esete.²⁵ Először is van tehát a megnyilatkozásoknak egy olyan osztálya, amely nem egy, hanem két illokúciós értékkel jellemezhető; az az aktus, amelyi-ket a mondatjelentés hordoz, utat nyit annak, amelyik a megnyilatkozásjelentéssel egyenértékű. Searle már a *Speech acts* harmadik fejezetében utal a jelenségre (1969: 68; 70–71). Ám amit ott mond, azt maga sem tartja elégségesnek, ezért megpróbálja továbbfejleszteni.

Az *Indirect speech acts* (Searle 1975/1979) terminológiai újításként bevezeti az e l s ő d - l e g e s (nem szó szerinti) illokúciós aktus (primary illocutionary act) és a m á s o d l a g o s (szó szerinti) illokúciós aktus (secondary illocutionary act) fogalmát. Tegyük fel, indítvá-nyozza Searle, hogy tudjuk, miképpen azonosítja a hallgató a szó szerinti megnyilatkozások

²⁵ A fikció, a hazugság és a tréfa külön kategória; ezek magasabb rendű szándékok, amelyek nem speciális jelentés-tartalmakat fednek, hanem lehetséges *viszonyulásokat* a közölt (bármilyen) jelentéstartalomhoz. A hasonlóság ben-nük az, hogy nincsenek összhangban az őszinteségi feltétellel, mely szerint egy megnyilatkozás sikeréhez az is kell, hogy a beszélő higgyen kijelentésének faktuális igazságában. Az őszinteség vagy „komolyság” azonban nem nyelvi konvenció, hanem nyelvhasználati vélelem (Grice 1975). Searle azért nem jut dűlőre a főnti szándékokkal, mert szükséges szerencsefeltételként definiál egy megszeghető pragmatikai elvet (vö. Reboul–Moeschler 1998/2000: 41–47).

illokúciós értékét (mivel része a mondatjelentésnek; l. előbb).²⁶ Azt a kérdést kell akkor megvizsgálnunk, hogyan fedezi fel a szándékolt elsődleges illokúciós jelentést az indirekt beszédaktus szó szerinti illokúciós jelentése mögött. A beszélő feladata még összetettebb: a sikeres kommunikáció reményében tudniillik csakis úgy bocsátkozhat egy indirekt beszédaktus végrehajtásába, ha biztos benne, hogy a hallgató képes a másodlagos illokúciós aktus megértésén keresztül rájönni az elsődleges illokúciós jelentésre. A szóban forgó mentális képesség a racionális következtetések levonásának képessége a hallgatónál, illetőleg a racionális következtetőképesség tulajdonításának képessége a beszélőnél. Az indirekt beszédaktusok interpretációja két következtetési szakaszból áll: a hallgatónak előbb meg kell állapítania, hogy az elsődleges illokúciós mondanivaló eltér a szó szerintitől, majd ki kell derítenie, mi a valódi szándék. Az ennek explikálásához szükséges pragmatikai apparátus Searle szerint a beszédaktus-elméletet, az együttműködő társalgás (Grice-tól kölcsönzött, l. **2.4.2.**) általános elveit, a beszélgető felek közös ténybeli háttértudását, és persze a hallgató következtetőképességét kell, hogy magába foglalja. A megértési folyamat rekonstrukciójának tíz lépését a szakirodalmi vándorpéldává lett *Ide tudod/tudja adni a sót?* (Can you pass the salt?) megnyilatkozás segítségével mutathatjuk be, amelynek másodlagos illokúciós értéke kérdés, elsődleges illokúciós jelentése viszont kérés (i. m. 46–47). Íme a hallgató hipotetikus okfejtése (Y a beszélő):

1. lépés: Y azt kérdezte tőlem, képes vagyok-e odaadni neki a sót (társalgási tény).

2. lépés: Feltételezem, hogy Y együttműködik velem a beszélgetésben, ezért megnyilatkozásának van valamilyen célja vagy értelme (az együttműködő társalgás elvei alapján.)

3. lépés: A társalgási helyzet nem utal arra, hogy elméletbeli érdeklődésről lenne szó sóátadási képességem iránt (tényszerű háttérinformáció).

4. lépés: Továbbá, Y valószínűleg tudja, hogy a válasz a kérdésre „Igen” lesz (tényszerű háttérinformáció). (Searle megjegyzése: ez a lépés elősegíti, hogy továbbmenjünk az 5. lépésre, de nem lényeges.)

5. lépés: Megnyilatkozása következőképpen nem lehet egyszerű kérdés, van valamilyen rejtett illokúciós értelme (következtetés az 1., 2., 3. és 4. lépésből). Vajon mi az?

---

²⁶ Tény ugyanakkor (l. Austin példái: „Elmehetsz”, „A helyedben én jobbra fordulnék”, „Te tetted!”, „Ott leszek”), hogy nem minden mondatban találunk illokúcióserő-jelölőt, röviden IFID-et (az *Illocutionary Force Indicating Device* kezdőbetűiből), vagy ha találunk is, esetleg többről, illetve másról van szó, mint amire az IFID utal (pl. „Kérlek, gyere el hozzánk a hétvégén” – kérés és invitáció egyben; „Kérem, azonnal távozzon” – kiutasítás, nem pedig

6. lépés: Bármely utasító illokúciós aktus előkészületi feltétele, hogy a hallgató képes legyen a propozicionális tartalmi feltételben megjelölt cselekvés végrehajtására (beszédaktus-elmélet).

7. lépés: Y ezek szerint olyan kérdést tett föl nekem, amelyre igenlő választ adva teljesül a só átadására vonatkozó esetleges kérés előkészületi feltétele (következtetés az 1. és a 6. lépésből).

8. lépés: Most ebédelünk, és az emberek rendszerint sót is használnak az ebédhez; egymásnak adják és veszik, megpróbálják elérni, hogy megkapják a többiektől stb. (háttérinformáció).

9. lépés: Y tehát egy kérés előkészületi feltételének teljesülésére célzott, és nagyon valószínű, hogy az ebbe való beleegyezésemet akarja megnyerni (a 7. és a 8. lépésből levont következtetés).

10. lépés: Egyéb ésszerű illokúciós mondanivaló híján bizonyára arra kér, hogy adjam oda neki a sót (következtetés az 5. és a 9. lépés alapján).

Searle nem tagadja, hogy ez a gondolkodási algoritmus kínosan aprólékos, már-már szörszálhasogató, és hogy a normális hétköznapi társalgásban senkinek sem kell fölismernie és tudatosan végigjárnia mind a tíz lépést. Az egyik körülmény, amely közrejátszik az egész megértési folyamat „rövidre zárásában” (vö. Morgan 1978), bizonyos nyelvtani formák és elsődleges beszédaktus-funkciók összekapcsolódása. Az indirekt direktívák angol szintaktikai kifejezőmódjainak csoportokba rendezett leltárát Searle el is készíti (i. m. 36–39), de pontosan nem mondja meg, hogyan gyorsítja fel a szerkezet kielemezése az interpretációt. Fenntartja, hogy az érintett mondat-típusoknak nincs felszólító ereje; kérésként értve is végrehajtjuk velük a szó szerinti jelentésnek megfelelő illokúciós aktust, hiszen az *Ide tudod adni a sót?*-féle megnyilatkozásoknál a kérdésre adható „Igen”, „Persze” stb. felelet ugyanolyan jó, mint a kérésre vonatkozó „Tessék” vagy „Parancsolj”. A másik nem értékén kezelt befolyásoló tényező a kontextus, amely abban az értelemben önálló életet él, hogy szavak nélkül is rá tud vezetni a partner szándékára. Étkezéskor előzőkenyen fölkinálhatom a sót, ha észreveszem, hogy szemben ülő asztaltársam nem éri el. A stadionban talán meg sem várom, hogy valaki a hátam mögül megszólaljon: „Nem látok a kalapjától”, hanem előre leveszem. Predikcióink vannak tehát, képesek vagyunk a kontextusból kiindulva szándékokat tulajdonítani másoknak. Egy kontextualista beállítottságú kutató (l. 2.4.4.) biztosan nem késleltetné a 8. lépést, amely döntő a beszélői intenció átlátása szempontjából, s amely nem is választható élesen el a 3. lépéstől. Összevonva a kettőt és beépítve a szintaktikai visszacsatolást (mondjuk, a 4. lépés helyett: „A *can/could* you kezdetű kérdések az angol társalgásban, ahogy a

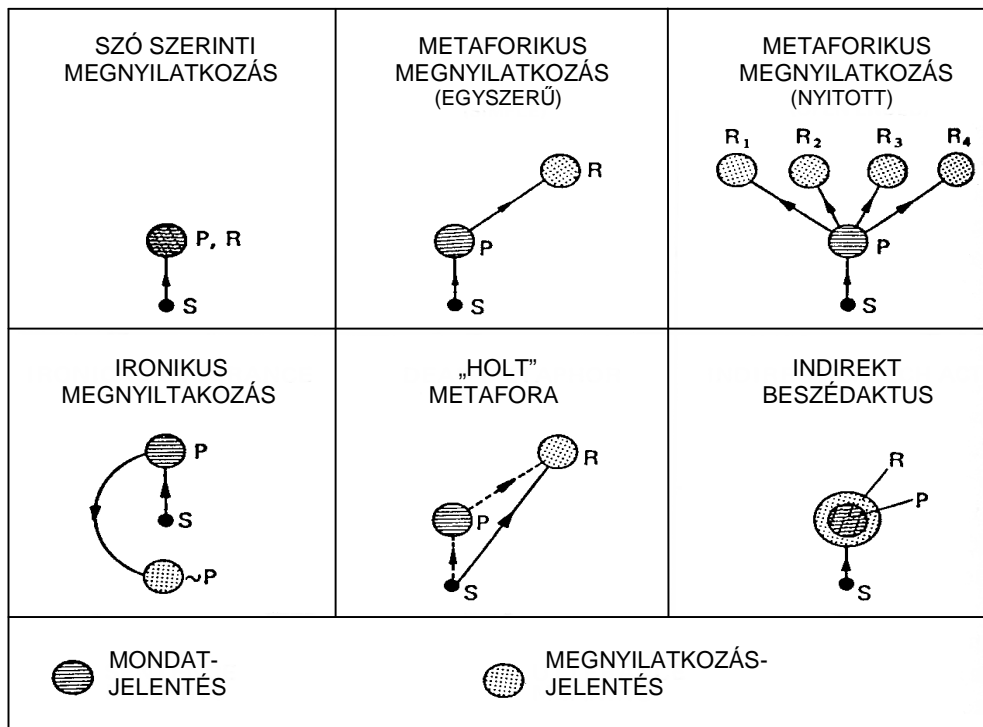
---

kérés). Mi alapján dekódolja a hallgató a neki címzett beszédaktust, amikor az nem transzparens? Könnyen átsiklanánk ezen a problémán, ha triviálisnak tekintenénk Searle főnti kiindulópontját.

tud igével szerkesztettek a magyarban, kérešként szoktak szerepelni”), már az 5. lépésben levonható lenne az adekvát következtetés. Ez esetben a beszédaktus-elmélet technikai segédletét (propozicionális tartalmi feltétel, előkészületi feltétel stb.; vö. 5–7. és 9. lépés) legfeljebb a konstrukció indirekt használatának történeti pragmatikai magyarázata igényelné. A nem annyira konvencionalizálódott közvetettség megértése vélhetőleg mechanikusabb; Searle tízlépéses modellje inkább ez utóbbinak felel meg (l. még Bach–Harnish 1979: 173–202).

Azért tértem ki viszonylag részletesen az indirekt beszédaktusok témakörére, mert a metafora és az irónia searle-i interpretációja ugyancsak többlépcsős. Az elmélet felségterületének kiterjesztése a nem szó szerinti jelentésformációk irányába azonban fokról fokra nehezebb. Mindjárt az elején perspektívát kellett váltani: az *Indirect speech acts* a megértés módjának felfejtésére törekedve a cselekvő szándékának kódolásáról a szándék kikövetkeztetésére tette át a hangsúlyt (vagyis a hallgató aspektusa került a fókuszba a beszélőjével szemben), a *Metaphor* (Searle 1979a) olvasva pedig az tűnik fel, hogy immár magunk mögött hagytuk a beszédaktus-elmélet teljes fogalomkészletét. De, hogy ne vágjunk a konklúzió elébe, vigyük akkurátusan végig az összehasonlítást a szó szerinti megnyilatkozások, az alakzatok (metafora, irónia) és az indirekt beszédaktusok között, átvéve Searle (1979a: 122; 1979b: 115) grafikus illusztrációját. Legyen *S* a mondat szimbóluma, *P* a mondatjelentése, és *R* a megnyilatkozásjelentése:

2.1. ábra

Searle szemléltető vázlata az alakzatfajokról

Az ábrát a következőképpen értelmezzük. Szó szerinti megnyilatkozás esetén a beszélő azt mondja, hogy P , és ez alatt azt is érti, hogy P . A mondatjelentés és a megnyilatkozásjelentés így egybeesik: $P = R$. A metaforáknál az R megnyilatkozásjelentés nem azonos a P mondatjelentéssel, de R -hez P -n keresztül juthat el a hallgató, ahogy a nyilak iránya mutatja. A nyitott végű metaforák csupán abban különböznek az egyszerűektől, hogy nem egyetlen, jól körülhatárolható R megnyilatkozásjelentés az, amit S közöl, hanem beszélői jelentések sora (R_1, R_2, R_3 stb.), amelyek egymáshoz való viszonyáról Searle nem árul el közelebbit. Az ironikus megnyilatkozás képe szintén a P -n keresztül vezeti az interpretáció vonalát, hogy az azután visszakanyarodjon P ellentettjébe, merthogy az irónia szándékolt jelentésének képlete $R = \sim P$ alakú.²⁷ Ha a holt metafora rajzát összevetjük a fölötte lévő egyszerű metaforáéval, az eltérést abban látjuk, hogy a megértés

²⁷ Searle természetesen nem gondolja azt, hogy ez az egyszerű képlet mindent elmondana az iróniáról (röviden utal például az intonáció szerepére és más lehetséges nyelvi-extranyelvi nyomokra). Arról azonban meg van győződve, hogy a társalgás elvein és a beszédaktusok végrehajtásának általános szabályain kívül nincs szükség semmilyen külön konvenció feltételezésére az irónia magyarázatához (1979a: 120–121; 1979b: 113). Bővebb elemzést két követő, Haverkate (1990) és Vanderveken (1991) ad az alakzatról, előbbi bizonyos perlokúciós hatások előidézésében látva a használat célját, utóbbi az *Indirect speech acts* terminológiáját alkalmazva (az ironikus tartalom mint elsődleges nem szó szerinti illokúciós aktus) és a többlepcsős levezetés fogalmi háttérét pontosítva.

főútja kikerüli az eredeti P mondatjelentést, és közvetlenül fut R -be. R -ből ezáltal egy új P lesz, azaz a szó szerinti jelentés státusába lép át, és amennyiben a régi P kapcsolata S -sel teljesen megszűnik, a végeredmény a $P = R$ formulával lesz kifejezhető (a jelentésváltozás állomásai tehát: metaforikus megnyilatkozás $\rightarrow$ holt metafora $\rightarrow$ szó szerinti megnyilatkozás). Az indirekt beszédaktus – már tudjuk – abban más, mint a metafora és az irónia, hogy a megnyilatkozásjelentés tartalmazza a mondatjelentést, vagyis a beszélő nem mást közöl, mint amit szó szerint mond, hanem azt és még valamit.²⁸ Az indirekt beszédaktusok P -jének a másodlagos, R -jének a másodlagos és az elsődleges illokúciós aktus együtt felel meg.

Az S , P és R szimbólumokkal Searle eredetileg nem egészen azt jelöli, amire az irónia és az indirekt beszédaktusok sémájának a 2.1. ábrába való beillesztése kedvéért utólag áttér, és amire az egységes tárgyalás végett itt is hivatkoztam. Igazából az „ S (egy) P ” alakú és ' S (tulajdonsága, hogy) R ' jelentésű nominális metaforák lebegnek a szeme előtt („Sam egy disznó”, „Sally egy jégdarab”, „Richard egy gorilla” stb.), melyben S az alany, P egy tipikusan határozatlan névelős²⁹ főnévi csoport, R pedig S érvényesnek tartott külső vagy belső vonása, egy melléknévi természetű átvitt jelentés. Ezeket az egyszerűbb eseteket alapul vevő analízise három fázisra bontja a metafora megértésének folyamatát:

1. Léteznie kell valamilyen közös stratégiának vagy stratégiáknak, amely vagy amelyek révén a hallgató képes rájönni arra, hogy a beszélő metaforikusan fejezte ki magát. Van tehát egy jel, egy „kioldó” (trigger); enélkül nem is gondolunk másra, mint a szó szerinti jelentésre.
2. Miután az elme megkapta a jelzést, P -ből bizonyos elvek szerint kikalkulálja R lehetséges értékeit. Searle nem téved, amikor azt mondja, hogy ezeknek az elveknek a megállapítása a metafora problémájának lényege (Searle 1979a: 120; 1979b: 112).
3. További stratégiák vagy elvek működnek közre, amelyek S ismeretében segítenek leszűkíteni a potenciális R -ek halmazát, és föllelni abban a szándékolt aktuális jelentést.

²⁸ Indirekt beszédaktus a retorikai kérdés (klasszikus nevén: interrogatio) is, amelynek P -je a kérdő mondat jelentése, R -je pedig annak kiegészítése valamilyen más illokúciós értékkel, többnyire meggyőzési célból (vö. Anzilotti 1982; Frank 1990; magyarul: Kocsány et al. 2001).

²⁹ A határozatlan névelő, mint arra Kenesei István professzor felhívta a figyelmemet, a magyarban grammatikai jelölője a főnévi metaforának. Vannak azonban kivételek (pl. „A Real Madrid védelme (egy?) átjáróház volt az első félidőben”), melyek miatt az egy szerepe behatóbb vizsgálatra szorul.

Haladjunk sorban, nézzük tehát először a metafora észlelésének kérdését. Nem az egyedüli, de messze a legáltalánosabb „kioldó” stratégia, vélekedik a szerző, hogy „[a]hol a megnyilatkozás szó szerint véve hibás [defective], keress egy olyan megnyilatkozásjelentést, amely eltér a mondatjelentéstől!”³⁰ (kiemelve az eredeti szövegben is: 1979a: 114; 1979b: 105). A „hiba” lehet nyilvánvaló hamisság, szemantikai képtelenség, a beszédaktus szabályainak vagy a társalgás elveinek megsértése.³¹ Searle tudja, hogy ez nem szükséges feltétel; találkozhatunk metaforikus megnyilatkozásokkal, amelyek szó szerint is tökéletesek mindenféle tekintetben. Berzsenyi *Osztályrészem* c. versének „Partra szállottam. Levonom vitorlám” képét például felfoghatnánk a valóság hű ábrázolásának, hiszen nincs benne semmi tartalmi furcsaság. Hogy mégsem elégszünk meg a konkrét jelentéssel, az a műfaj, illetőleg a költői nyelvezet azonosítása miatt van. Az olvasói „gyanakvás” és az irodalmi (archaikus, stilizált) forma azonban nem elég biztos fogódzók annak kiszűréséhez, hogy egy gondolat metaforikus-e vagy sem. Ráadásul tudjuk, hogy a hétköznapi társalgásban ugyancsak előfordulnak szó szerint igaz metaforák (vö. 2.3.2.).

A felismerést követő második fázisban történik a számításba jövő *R*-opciók feltérképezése egy algoritmus alapján. Ez az algoritmus Searle-nél „elvek” (sajnos nyitott) készlete. Mielőtt listázná őket, megpróbálja körülírni a fő stratégiát: „[a]mikor azt hallod, hogy »S (egy) P«, *R* lehetséges értékének megtalálásához nézd meg, miképp lehetne *S* olyan, mint *P*, a megfelelő szempont kiválasztásához pedig keresd *P* kiugró, jól ismert és megkülönböztető jegyeit!” (1979a: 114–115; 1979b: 106). A keresést nyolc (vagy még több) meghatározott elv könnyíti meg (116–119; 107–111), amelyekből látszik, hogy a $P \rightarrow R$ kapcsolatok nem esetlegesek, hanem szisztematikusak:

1. *elv*: A *P* terminus jelölte dolgok lehetnek definíció szerint *R* tulajdonságúak. Például, ha azt mondom, hogy „Sam egy óriás”, akkor arra utalok metaforikusan, hogy ‘Sam nagy termetű’, mivel az óriások definíció szerint nagy termetűek, sőt ez talán a legspecifikusabb vonásuk.

2. *elv*: A *P*-vel denotált dolgok nem szükségszerűen, de jellemzően *R* tulajdonságúak. Mivel a disznók rendszerint piszkosak, lucskosak és falánkok, senkinek sem okoz fejtörést az embertársainkra alkalmazott „disznó” metafora hasonlító értelmezése. Az viszont már a 4. elv hatálya alá

³⁰ Ez a searle-i stratégia rokonítható a deskriptivista alakzatszemantika felfogásával. A belőle származó problémák is ugyanazok, mint amelyekről a 2.3.2.-ben már szó volt.

³¹ Bencze (1996: 272) felhívja a figyelmet az ókori keresztény teológus, Órigenész (Kr. u. 184 (185?)–254) *A princípiumokról* (gör. *Peri arkhón*, Rufinus latin fordításában: *De principiis*) c. művére, amelynek IV. könyve talán elsőként, de legalábbis az elsők között foglalkozik az olvasót a szó szerinti vagy átvitt értelem dilemmájában eligazító szövegbeli támpontokkal.

tartozik, amikor – és tipikusan – az 'erkölcstelen', 'undorító', 'szemtelen', 'trágár' stb. jelentéseket akarja valaki a szóval felidézteni hallgatóságában.

3. *elv*: Elképzelhető, hogy *R* a valóságban nem jellemző tulajdonsága a *P* dolognak, a közvélekedés mégis vele társítja. „Richard egy gorilla” (értsd: 'erőszakos', 'érzéketlen', 'ápolatlan') – fejezheti ki csöppet sem hízelgő véleményét a beszélő, noha bizonyára hallott róla, hogy a gorillák szelíd, félénk, gondoskodó állatok. A tudományos ismeretek azonban nem, vagy csak lassan korrigálják a generációkra visszamenő „gorillamitológiát”.

4. *elv*: Amennyiben az *R* jelentés nem része, nem gyakori velejárója, és még csak nem is feltételezett tulajdonsága a *P*-vel megnevezett dolognak, a köztük lévő kapcsolat forrása alkalmasint a kultúra és a természet által befolyásolt emberi észlelésben keresendő. Sally „hidegsége” nem úgy „tapintható”, ahogy egy jégdarabé (l. a *frigid* szó etimológiáját), „sötét” hangulatom másképpen „színes”, mint a fekete (vö. ang. *black mood*) vagy a kék (vö. ang. *to feel blue*); Mary sem úgy „édes”, ahogy a méz, és John sem úgy „keserű”, mint a kanalas orvosság. Ennek ellenére van értelme a következő kijelentéseknek: „Sally egy jégdarab”, „Ma sötét hangulatban vagyok”, „Mary olyan édes”, „John az utóbbi időben nagyon keserű”. Az idő is csak azért „csúszik”, „húzódik”, „szalad”, „rohan”, „repül” stb., mert múlását gondolkodásunk a térbeli mozgással asszociálja (l. a kognitív metaforaelmélet felismeréseit: 2.3.4.).

5. *elv*: *P*-nek lenni és *R*-nek lenni nem ugyanaz, de a két állapot némely körülményei, a külső-belső feltételek (szinte) megegyeznek. Egy kényelmes életet biztosító gazdag örökség vagy nagy pénznyeremény kedvezményezettjére rásüthetik, hogy „arisztokrata lett”, hiszen a történelmi műveltség, legyen bármily felszínes, magába foglalja az arisztokráciát övező jó mód képzetét.

6. *elv*: *P* és *R* jelentése úgyszólván azonos, a különbség pusztán árnyalatnyi, *P* használati köre azonban szűkebb, az *S* terminusra szó szerint nem alkalmazható. Tojáson kívül például a szó szoros értelmében semmi sem „zápulhat meg” – ami nem tart vissza bennünket attól, hogy megzapult „agyról”, „szokásokról”, „tréfáról” stb. beszéljünk.

7. *elv*: Nem minden metafora '*S* (egy) *P*' képletű. A tárgyas ige vagy a birtokos szerkezet szintén fogékony a jelentésátvitelre (pl. „Sam falja a könyveket”, ill. „Blaha Lujza a nemzet csalogánya”). Ezeknél is az 1–6. elvek az irányadók, de a feladat annyival bonyolultabb, hogy nem két „dolog”, hanem két „reláció” között kell meglátni az összefüggést („*S* *P*-relációban van *S'*-vel” → '*S* *R*-relációban van *S'*-vel’).

8. *elv*: Searle számára csupán terminológiai kérdés, hogy a metonímiát és a szinekdochét a metafora alfajainak vagy független trópusoknak tekintjük-e. A térbeli, időbeli, anyagi, ok-okozati érintkezést, illetőleg a nem (genus) és a faj (species) vagy a rész és az egész stb. fölcserélhetőséget kimondó újabb elvek tulajdonképpen jól beleillenek az amúgy is eléggé változatos szempontegyüttest elénk táró taxonómiába. Egyik *elv* mindenesetre nem zárja ki a másikat, különben fönnakadnánk az olyan metaforát metonímiával (vagy metaforát metaforával) kombináló ténymegállapításokon, mint például ez: „A Korona gyöngyszeme, India 1947-ben nyerte el függetlenségét”.

Akármi szerepeljen a *P* pozíciójában, igen sok kiugró sajátossága lehet, amelyeket a felsorolt elvek alapján mind le tudunk vezetni. Miután az algoritmus nem tartalmaz erre nézve semmilyen utasítást, kell egy harmadik fázis, hogy gondoskodjon a legesélyesebb *R* jelentés azonosításáról. Íme a Searle által proponált stratégia ehhez: „*[m]enj vissza az S terminusra, és ellenőrizd, hogy a számos potenciális R-érték közül melyik a valószínű vagy egyáltalán lehetséges tulajdonsága S-nek!*”. De meg is fordíthatnánk a dolgot: ha adva van az *S* terminus, gyorsabb és gazdaságosabb mindjárt a *P*-re vetíteni, és párhuzamos szűkítéssel keresni *R* értékét, mint kizárólag a *P*-re fókuszálva végigfuttatni az összes *R*-variációt, utóbb választva ki belőlük azt, amelyik *S*-re leginkább ráillik. Egy ilyen alternatíva, amely elveti a searle-i második és harmadik fázis szekvencialitását, nagyobb pszicholingvisztikai támogatást remélhet (vö. 2.4.4.).

Morgan (1979), Leezenberg (1995/2001: 118–124) és Song (1998: 88–91) elemzését egybevetve az eddig elmondottakkal négy fő kritikai észrevétel fogalmazódik meg, amikor mérleget vonunk. Először is, mint kiderült, a modell mindhárom lépcsőjén esetlegességekkel, bizonytalansági tényezőkkel kell számolnunk; sehol nem sikerül a megértés stratégiáját vagy stratégiáit precízen meghatározni. Külön bírálható, másodszor, hogy a metaforikus jelentéskeresés nyolc *elve ad hoc*, heterogén (szemantikai, pragmatikai, kognitív) ismérveken nyugszik, emiatt körük szabadon bővíthető, szűkíthető, átstrukturálható. Harmadszor, noha Searle a metaforikus jelentést kategorikusan a beszélői megnyilatkozásjelentés szintjére helyezi, példáinak zöme egészen közkeletű, konvencionális kifejezés. Az ilyenek jelentését bizonyára nem ugyanazzal a mentális munkával kell kikövetkeztetnünk, mint a pillanat szülte trópusokét – ha egyáltalán következtetésre van szükség, nem pedig egyszerűen lehívjuk őket a lexikonból (vö. „John egy disznó” és „John egy kenguru”; Morgan 1979: 141). S negyedszer, amire az előző bekezdés végén utaltam: nem mellékes, van-e pszicholingvisztikai vagy egyéb bizonyíték arra, hogy az interpretáció menete a

szó szerinti megnyilatkozásoknál tényleg egylépcsős, az átvitelekénél pedig többlépcsős. Mert amennyiben nincs, hiányozni fog az elmélet kognitív háttere, s így más hozadékról nemigen beszélhetünk, mint egy viszonylag kidolgozott (ámbar a föntiekből kifolyólag támadható) metaforaklasszifikációról. Mint ahogy hiányzik – ezt kimondhatjuk – az összekötő kapocs az eredeti beszédaktus-perspektíva és a *Metaphor* alakzatmagyarázata között, két önálló elméletről lévén szó.

2.4.2. A grice-i modell

H. Paul Grice (1913–1988) nevét elsősorban négy általa alkotott fogalom tette híressé: a nem természetes jelentése, az együttműködési alapelv, a társalgási maximák és az implikaturáé. A nem természetes jelentés *Meaning* ('Jelentés', Grice 1957; 1989: 213–223) c. írásának újdonsága. A mából visszatekintve ehhez az alig több mint tízoldalas fejtegetéshez is köthetnénk a pragmatika születését, nem kisebbítve Austin érdemeit. Grice jön ugyanis rá arra, hogy a kommunikáció és a megértés szempontjából nem az számít, amit egy konkrét megnyilatkozás *jelent*, hanem az, amit *értünk rajta*, amikor használjuk. „Nem természetes” jelentése akkor van a verbális vagy nem verbális üzenetnek, ha a beszélő valamilyen hatást akar kiváltani vele hallgatóságában, felismertetve ebbéli szándékát, sőt azt is akarja, hogy a hatás kiváltására irányuló szándékának felismerése szerepet játsszon a hatás kiváltásában³² (l. még Grice 1969; 1989: 86–116).

Az ásításnak például van természetes (fáradtság, unalom), és lehet számos nem természetes jelentése (mondjuk, egy érdektelen előadás minősítése a közönség tagjai között, vagy vendégségben: 'Későre jár, ideje indulni!'). A nyelvi közlésnek hasonlóképpen: a „Fáradt vagyok” kijelentés nem kell, hogy önmagán túl bármit is előidézzon a befogadóban, mindazonáltal utalhat sok mindenre (a másiknak rossz napja van, kéri, hogy ne zaklassák, kávét inna, nem szívesen vezetne autót, ki szeretne maradni a tervezett esti programból stb.). Ezeket a nem explicit módon kifejezett szándékokat az előző részben indirekt beszédaktusoknak vagy perlokúciós hatásoknak könyveltük el. A grice-i gondolatmenet azonban egyfelől korábbi Searle problémafelvetésénél, másfelől nem konvencionalista abban az értelemben, hogy a szándékfelismerés mögött egzakt nyelvi szabályokat feltételezne. De, ha szabályok nincsenek is, valamifajta gondolkodási „logika” bizo-

---

³² A beszédaktus-elmélet perspektívájából ezért a grice-i jelentéskonceptió perlokúciós elmélet (l. Kiefer 1984: 8–9).

nyosan létezik, különben képtelenek lennénk kifürkészni egymás intencióit. Grice, tizenkét évvel Austin után, felkérést kap William James-előadások megtartására a Harvard egyetemtől (1967). Összeállításának címadó fejezete, az eleinte csak kéziratban terjedő, végül 1975-ben publikált *Logic and conversation* ('Logika és társalgás', Grice 1975; 1989: 22–40) a legtöbbet idézett cikk a pragmatikai irodalomban. Belőle kapunk választ a nem természetes jelentések megértésének hogyanjára egy következtetési modell keretében, a másik három fönti terminus bevezetésével.

Azt a kérdést boncolgatva, hogy van-e különbség egyes logikai konnektívumok ($\sim$, $\wedge$, $\vee$ stb.) és természetes nyelvi megfelelőik (*nem*, *és*, *vagy*) jelentése között, Grice felhívja a figyelmet azokra a törvényszerűségekre, amelyek a társalgást annak mindenkori tárgyától függetlenül szervezik, mederben tartják. Nézete szerint bármilyen beszélgetés résztvevői, mivel racionális ágenssek, közös célt, vagy legalábbis egy kölcsönösen elfogadott és elvárt viselkedési mintát követnek. Ezt a tényezőt együttműködési alapelvnek (Cooperative Principle, a továbbiakban rövidítve: CP) nevezi el, így foglalta egymondatos meghatározásba:

- (7) Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amelyet az adott pillanatban a beszélgetés elfogadott célja vagy iránya megkíván!³³

Az együttműködési alapelv önmagában nagyon általános, de négy kategória és az alájuk besorolt társalgási maximák segítségével részekre tagolható, kifejthető. Grice a kategóriákat Kanttól veszi át (*A tiszta ész kritikája*, 9–10. §; *Prolegomena*, 21. §), aki a gondolkodás, az emberi értelem *a priori*, vagyis a tapasztalást megelőző fogalmaira vél bennük rátalálni. A maximák és a fölöttes CP parancsolatszerű, felszólító formája szintén Kantot idézi: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája egyúttal mindenkor az egyetemes törvényhozás elvéül szolgálhasson!” – szól a kategorikus imperatívusz erkölcsi útmutatása (*A gyakorlati ész kritikája*, 7. §). Sajátos, hogy míg Kantnál a maximák az egyén szubjektív akarati vélekedései, szemben az objektív, valamennyi

³³ „Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged” (Grice 1975: 45; 1989: 26). A Grice által feltételezett közös cél azonban nem mindig létezik (pl. vita esetén a résztvevők a *maguk* igazáról próbálják meggyőzni egymást, máskor a valódi szándékukat valamilyen okból föl sem fedik). Ezért Kasher (1976) szerint abból érdemes kiindulnunk, hogy a kommunikáló feleknek megvannak a saját céljai(k) – amelyek vagy egybeesnek, vagy nem –, és a sikeres megvalósítás érdekében igyekeznek a rendelkezésükre álló nyelvi és nem nyelvi eszközöket optimálisan felhasználni. A társas szempontból kétségkívül előnyt élvező együttműködő viselkedés, véli Kasher, csupán az egyik megnyilvánulási módja a jóval tágabb racionális alapelvnek: „Egy kívánt cél eléréséhez, minden más szempont egyenlősége esetén, válaszd azt a cselekvést, amely a leghatékonyabban és a legkisebb ráfordítással vezet el az adott célhoz!” (i. m. 205). Az érvelés mellett szól, hogy a grice-i maximák is a racionalitási alapelvből, nem pedig a CP-ből következnek.

értelmes lény számára érvényesnek tekintett imperatívuszokkal, Grice-nál a racionális viselkedés egyetemes feltételei (vö. Pinto de Lima 1995: 199–204). Osztályozása bizonyára ismert az olvasó előtt, hiszen több stúdium is átveszi, kommentálja. A rend (és a könnyebb hivatkozás) kedvéért mégis álljon itt egy összefoglaló táblázat.

<i>A kanti kategóriák</i>	<i>Szupermaxima</i>	<i>(Al)maximák</i>
MENNYISÉG (Quantity)		<ol style="list-style-type: none"> 1. Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív! 2. Hozzájárulásod ne legyen informatívabb, mint amennyire szükséges!
MINŐSÉG (Quality)	Próbáld hozzájárulásodat olyanná tenni, hogy igaz legyen!	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel! 2. Ne mondj olyasmit, amire nincs kellő bizonyítékod!
VISZONY/RELEVANCIA (Relation/Relevance)		Légy releváns!
MÓD (Manner)	Légy érthető!	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kerüld a kifejezés homályosságát! 2. Kerüld a kétértelműséget! 3. Légy tömör (kerüld a szükségtelen bőbeszédűséget)! 4. Tartsd be a sorrendet!

2.2. táblázat

A kanti kategóriák és Grice maximái

Mielőtt életszerűtlenül merevnek, idealisztikusnak vagy túlzottan normatív szemléletűnek tűnne az elképzelés, Grice sietve leszögezi, hogy egyrészt természetesen léteznek (tegyük hozzá: szép számban, l. alább, a **2.4.3.**-ban) más típusú társalgási konvenciók és vélelmek, amelyek szintén alakítják közléseink tartalmát és stílusát, másrészt a CP-t és a maximákat senki sem szokta mindig, minden körülmények között betartani. További potenciális „elvek” és „maximák” után, mint írja, azért nem kutat, mert az emberi beszéd és beszélgetés alapvető céljának a lehető leghatékonyabb információcserét tekinti³⁴, a fönti lista pedig – ő úgy látja – ebből a szempontból teljes.

³⁴ Noha e felfogás szűk voltát maga is belátja, utalva a mások cselekedeteinek befolyásolására való általános emberi törekvésre (Grice 1975: 47; 1989: 28). Crystal (1997/2003: 21–24) a nyelv egyéb funkcióit is számba veszi, amelyek

Annál inkább foglalkoztatják azok az esetek, amelyekben a maximák, vagy akár a CP, valamilyen módon sérülnek. Négyféleképpen lehet letérni az általuk kijelölt útról: (i) megszegve legalább egyiküket (violation), akarattal (l. félrevezetés) vagy anélkül (szószátyárság); (ii) „kibújjással” (opting out), jelezve, hogy az érintett nem tud vagy nem szeretne együttműködni a kérdezővel (pl. „A nyomozás érdekében több információt nem árulhatok el”, „Ne haragudj, de megígértem, hogy lakatot teszek a számra”); (iii) ütközés (clash) is fennállhat (amikor például a megszólaló csak a minőség rovására tehetne eleget a mennyiségi elvárásoknak); s végül, ami a legérdekesebb, (iv) tere van a maximák kreatív „kihasználásnak” (flouting). A kihasználás során a kommunikátor szándékosan megsérti egyik vagy másik posztulátumot – de nem azért, hogy kivonja magát alóla, még kevésbé, hogy becsapja a partnert, hanem, hogy egy olyan gondolatot ismertessen fel vele (l. nem természetes jelentés), amely ugyan nincs benne a megnyilatkozás „mondott” jelentésében, mégis kikövetkeztethető néhány feltétel, nevezetesen a konvencionális jelentés megértése és a nyilvánvalóan együttműködő attitűd nyugtázása mellett, valamint a kontextus és más (nem részletezett) háttérismeretek birtokában. Ez a sugallt gondolat a társalgási implikatura (conversational implicature).

A jelenség bemutatását a szerző egy pletykaszituációba ágyazott példával kezdi (1975: 43; 1989: 24). Tételezzük most mi is fel, hogy *A* és *B* közös barátjukról, *C*-ről beszélgetnek, aki történetesen egy banknál szerzett állást. *A* érdeklődő kérdésére *B* némiképp talányos fordulattal jellemzi az ismerős helyzetét:

- (8) – Hogy boldogul *C* az új munkahelyén?
 – Nagyon jól, azt hiszem; kedveli a kollégáit, és még nem került börtönbe.

A választ hallva a kérdezőnek el kell gondolkodnia azon, mire célzott *B* a „még nem került börtönbe” megjegyzéssel, hiszen ennek kommunikációs tartalma érezhetően túlmutat a nyelvi konvenciók által behatárolt (igazságfeltételes, szemantikai) jelentésen. Alighanem olyasmire fog következtetni, hogy *B* szemében *C* az a fajta ember, aki nehezen áll ellen a foglalkozásából adódó

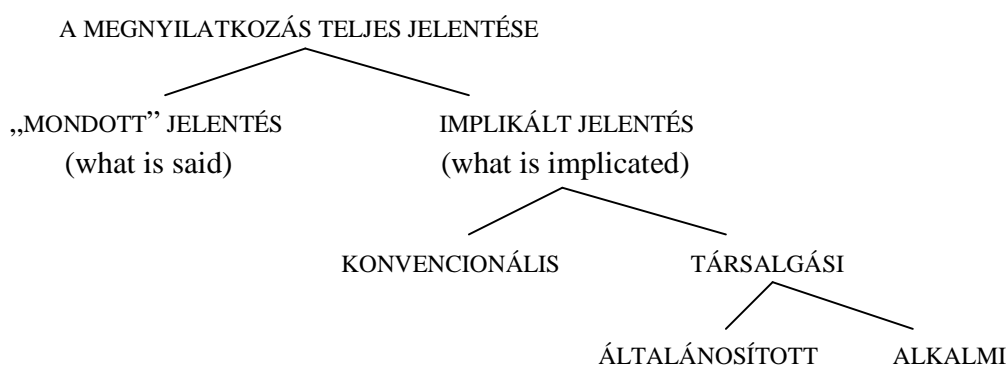
közül itt a társadalmi érintkezés normáinak követését (az először Malinowski által leírt fatikus funkciót) és az identitáskifejezést emelném ki, melléjük téve az énmegjelenítés (benyomáskeltés) motívumát (erről bővebben l. a 3.3.1.3. alfejezetet). James W. Carey (1975) fölvetésére a neodurkheimi kulturális szociológia (l. pl. Császi 2002) kommunikációértelmezése ugyancsak szakít az egyoldalú „transzmissziós” paradigmával, melynek gyökere az információküldés, -áramlás közlekedési vagy postai (l. feladó, címzett, üzenet stb.) metaforája, és helyette a „rituális” megközelítést ajánlja (a kommunikáció részvételen alapuló szimbolikus cselekvés, lényege a közösen osztott hiedelmek megjelenítése, fenntartása, megerősítése).

csábításoknak, esetleg tisztességtelen kollégái azok, akik bűnbe vihetik stb. A „kihasznált” társalgási irányelv nem más, mint a viszony/relevancia maximája, sőt talán a mód első és harmadik kikötése szintén, mintegy másodlagosan. *B*, amikor áthágja ezeket a konvenciókat, szembetűnően elvárásértő; biztos benne, hogy *A* nem annyira formális, mint intuitív, „hétköznapi” logikájára, argumentációs képességére nyugodtan hagyatkozhat, meg fogja fejteni a szándékot. Grice szerint *A* körülbelül így kalkulál: „*B* azt mondta, hogy *C* »még nem került börtönbe«; ez, legalábbis látszólag, nem releváns, ráadásul homályos megállapítás; nincs azonban ok azt feltételezni, hogy *B* nem követi a CP-t és a többi maximát; ezt csak úgy teheti, ha egyszersmind arra utal, hogy '*C* potenciálisan becsstelen'; tudja (és tudja, hogy én tudom, hogy ő tudja), hogy én látom, hogy szükség van e feltételezésre; semmit sem tett azért, hogy meggátolja, hogy azt gondoljam, '*C* potenciálisan becsstelen'; tehát az a szándéka, illetve megengedi, hogy úgy gondoljam, hogy '*C* potenciálisan becsstelen'; vagyis azt sugallja, hogy *C* potenciálisan becsstelen” (1975: 50; 1989: 31).

Adódik az összehasonlítás az indirekt beszédaktusok searle-i levezetésével. Amiben Grice explicitebb, az a következtetési folyamat első szakasza, a „kioldás” (maximasértés) modellezése. Amit viszont Searle mutat be jobban, a második fázis, a szó szerinti jelentés és a kikövetkeztetett jelentés közötti kapcsolat. Ha az alapfogalmak viszonyát nézzük, arra jutunk, hogy minden indirekt beszédaktus társalgási implikátúra, de nem minden társalgási implikátúra indirekt beszédaktus. Társalgási implikátúra ugyanakkor kétfajta van: általánosított (generalized) és alkalmi (particularized). Az „Ide tudod adni a sót?” kérdés és sok rokona például Grice elméletében általánosított társalgási implikátúrának minősül, mert megértésükhöz nem kell ismerni a beszédelőzményt vagy a külső kontextust. Elég a világtudás alapján az események normális menetét és a nyelvhasználat szisztematikus következtetési mintázatait felidézni, nem kell újra meg újra végigjárni az alkalmi jelentéstársítás mentális ösvényeit. A kutatók egy része külön elemzési szintet ékelne be a mondat és a megnyilatkozás(példány) közé, amely az általánosított társalgási implikátúrák státusát is kijelölné: a megnyilatkozástípusok³⁵ szintjét (l. Kiefer 1986: 32; Németh T. 1994; Levinson 2000: 21–27). Az alkalmi társalgási implikátúráknál – mint amilyen *B* sejteté-

³⁵ A megnyilatkozástípus Németh T. Enikő (1994: 79) meghatározása szerint olyan inskripció (nyelvi szimbólumsor), amelyhez egy *p* személy az inskripció *c_{fiz}* fizikai kontextusára és saját *c_{kogn}* kognitív kontextusára támaszkodva egy *t* időpontban *pf* pragmatikai funkcióval rendelkező *ls* nyelvi struktúrát vagy *le_{ind}* lexikai egységet rendel. A *pf* pragmatikai funkció az adott *c_{fiz}* fizikai és *c_{kogn}* kognitív kontextusra nézve a szó szerinti értelmezhetőség *f_{lit}* funkciójából, az *f_{ip}* interperszonális funkcióból, az *f_{ill}* illokúciós funkcióból és az *f_{att}* attitudinális funkcióból tevődik össze (i. m. 89). Ha kitöltjük a változókat, már megnyilatkozáspéldányról beszélünk.

se a (20)-ban –, a beszélői jelentés (azaz a megnyilatkozáspéldány) szintjén ellenben nincs lehetőség az absztrakcióra; nem tekinthetünk el a kontextus releváns jegyeitől, hiszen az ezekre való hivatkozás nélkül semmit sem mondhatnánk a pragmatikai tartalomról. Van egy harmadik implikaturacsoport, az ún. konvencionális implikaturák köre (Grice példája: *Ő angol, tehát bátor* → 'Az angolok bátrak'), melyekről azonban a szakirodalom úgy véli, valójában nyelvi elemek (főnt a *tehát*) által kódolt, vagyis szemantikai természetű – bár az igazságfeltételeket érintetlenül hagyó – következményrelációk, ahogy arról a „konvencionális” elnevezés is árulkodik (vö. Levinson 1983: 127–131; Bach 1999; Kiefer 2000: 30–31). Velük kerek a jelentésnemek és -fajták grice-i tipológiája:

2.2. ábra

Grice jelentésfelosztása

Az alakzatok figuratív jelentése a grice-i keretben alkalmi társalgási implikatura. Az irónia, a metafora (s így kétségtávol a külön nem említett metonímia), a meiózishoz ('kicsinyítés, kisebbités') nevezett litotézis és a hiperbola a minőség, míg a kollokvialis tautológia (amelyet, mint láttuk Lausbergnél (2.1.), a klasszikus retorika szolecizmusnak tart) a mennyiség első maximájának kihasználására vezethető vissza (1975: 52–53; 1989: 33–34). A *Logic and conversation* folytatása és kommentárja, a *Further notes* (Grice 1978/1989) annyiban árnyalja az irónia fogalmát, hogy rámutat a mindig vele járó negatív (kritikus, lekicsinylő, sértő, megvető, nemritkán ellenséges) érzelmi, értékelő, attitűdkifejező szándékra.³⁶ Kérdés marad azonban, hogyan ismerjük fel ezt a bizonyos érzelmi, értékelő viszonyulást vagy attitűdöt, más szóval: mi

³⁶ „[I]rony is intimately connected with the expression of a feeling, attitude, or evaluation. I cannot say something ironically unless what I say is intended to reflect a hostile or derogatory judgment or a feeling such as indignation or contempt” (i. m. 53–54).

alapján tudjuk megkülönböztetni az iróniát a metaforától, a túlzástól és a litotésztől, valamint az utóbbiakat egymástól (hiszen mind a négy klasszikus figura a minőség előírásának megsértéséből ered). Emiatt azt kell mondanunk, hogy a minőségi maxima kihasználásának felismerése nem elégséges az alakzatfajták identifikálásához (Levinson 1983: 157; Leezenberg 1995/2001: 105). Mi több, szükséges feltételről sem lehet szó – hasonló okból, mint amiért korábban Searle metaforát kioldó főstratégiáját (idézzük fel ismét: „Ahol a megnyilatkozás szó szerint véve hibás, keress egy olyan megnyilatkozásjelentést, amely eltér a mondatjelentéstől!”) is alkalmatlannak találtuk: vannak igaz állítások képi többletjelentéssel (példák a 2.3.2.-ben és a 2.4.6.-ban), és persze nemcsak kijelentő modalitásban fordulhatnak elő alakzatok, hanem kérdésben, felkiáltásban, felszólításban, óhajban szintén (ezek „hibás” volta a searle-i stratégiával kiszűrhető, a szigorúbban megfogalmazott grice-ival azonban nem).

Hogy ne csupán az állításokra vonatkozzanak, Vanderveken (1991) beszédaktus-elméleti terminusok segítségével újradefiniálná a maximákat:

- (9) (a) **M i n ő s é g**: „Tedd az általad végrehajtani kívánt illokúciós aktust a megnyilatkozás kontextusában sikeressé, hibátlanná és kielégítővé!” (i. m. 377).
- (b) **M e n n y i s é g**: „Tedd beszédaktusodat a kívánt erősségűvé (se túl erős, se túl gyenge ne legyen), hogy elérd az aktuális nyelvi céljaidat minden megnyilatkozáskontextusban!” (i. m. 378).

A sikeresség a (9a)-ban a szándékolt beszédaktus megvalósításának, a hibátlanság az előkészületi és az őszinteségi feltétel teljesülésének, a kielégítő végrehajtás pedig a nyelv és a világ megfelelésének követelménye (pl. az ígéretet betartják, az utasítást követik). A (9b) összevonja a két mennyiségi maximát, Harnish (1976: 362) három kanti kategóriára kiterjedő korai redukcionista megoldását juttatva eszünkbe:

- (10) Tett az evidenciáiddal igazolható legerősebb releváns állítást!

A (10)-féle szupermaximák látszólag takarékosak ugyan, de hasznosságuk az empirikus elemzésben kétséges. Harnish javaslata például azzal, hogy egybeolvasztja a maximákat, kizárja az ütközés lehetőségét közöttük. Az ún. közelítő megnyilatkozásokra kitérve a relevanciaelméleti fejezetben látni fogjuk, hogy a maximák megtartásával egyszerűbb a magyarázat. A (9a)-val is az a baj, hogy túlságosan komplex – benne van mindegyik szerencsefeltétel, sőt egy olyan szempont

(a megnyilatkozás kielégítővé tétele), amely túlmegy a beszélő akaratán és cselekvési kompetenciáján –, így társalgási normaként vagy interpretációs heurisztikaként aligha jöhet számításba.

A mennyiség első maximájának grice-i megfogalmazásában az tűnhet föl, hogy „a kívánt mértékű” informativitást írja elő, amibe bele lehet érteni a második maximában megadott feltételt. A beszédaktusok „erősségének” kritériuma azonban semmivel sem egzaktabb, mint az információtartalomé, ezért a pontosításhoz, illetőleg a relevancia és a mennyiség második maximája közötti – egyébként Grice (1975: 46; 1989: 26–27) által is észlelt – átfedés kiküszöbölésére a (9b) helyett Horn (1984/1998: 385) Q- és R-elve megfelelőbb:

- (11) (a) Q(uantity)-elv (hallgatóközpontú): „Tedd hozzájárulásodat elégséggessé! [Vö. mennyiség₁.] Mondj annyit, amennyit csak tudsz (adott R esetén)!”
(b) R(elevance)-elv (beszélőközpontú): „Tedd hozzájárulásodat szükségessé! [Vö. viszony, mennyiség₂, mód.] Ne mondj többet, mint amennyit kell (adott Q esetén)!”³⁷

A külön relevanciamaxima mégsem fölösleges: az R-elv ugyanis nem tudja magyarázni a témától való szándékos eltérés implikaturáit (pl. 'Kényes kérdést vetettél föl, inkább ne beszéljünk róla!', 'Vigyázz, jön valaki!'; vö. Grice 1975: 54; 1989: 35). Érdemes tehát körütekintően hozzányúlni a grice-i rendszerhez. Kiefer (1979), közelebbről megvizsgálva Ruth Kempson (1975) és Gerald Gazdar (1979) alternatív maximaformuláit, azt a szkeptikus tanulságot vonja le, hogy a korrekciók több új problémát vetnek föl, mint amennyit a bírálók orvosolni tudnak (vagy szeretnének) az eredeti elmélet kétségtelenül meglévő hiányosságai, ellentmondásai közül.

A számunkra is zavaró ellentmondások egyike, hogy a négy kanti kategória keresztezi egymást. Sok nyitott metafora például amellet, hogy sérti a minőség vagy a mennyiség maximáját, homályos is (a Grice által figyelmen kívül hagyott oximoront eleve a homály kihasználásának vehetjük), mivel a hallgató nem tudja mindjárt eldönteni, milyen pragmatikai jelentést akart vele közölni a beszélő. Az irónia pedig gyakran kétértelmű, ha a kétértelműség tartománya kiterjed a „mondott” jelentés és az implikatura között fennálló, olykor szándékolt bizonytalanságra (l. Brown–Levinson 1978: 230; 1987: 225). Meglehet, az alakzatok némelyike szó szerint a relevanciavárákozást sem teljesíti. Ezzel együtt nem véletlen, hogy Grice a minőség és a mennyiség ma-

³⁷ Horn előképe Zipf (1949) klasszikus ökonómatörvénye, a „legkisebb erőfeszítés” elve (Principle of Least Effort). Ennek két oldala az egyszerűsítés (a beszélő törekvése, l. R-elv) és az egyértelműsítés (a hallgató érdeke, l. Q-elv) tendenciája. A legkisebb erőfeszítés elve köszön vissza a hatás/nyereség ellentpontjaként Kasher racionalitási elvében (l. a CP kapcsán), valamint az információfeldolgozásra vetítve Sperber és Wilson relevanciafogalmában (2.4.6.).

ximájának tulajdonítja a kioldást. A homály, a kétértelműség és a relevanciasértés jelezhet átvitt jelentést, de csak járulékosan (egyedül az oximoron inherensen homályos). A helyesen interpretált minőségi és mennyiségi heurisztika viszont nem nélkülözhető a figuratív közléstartalom felismerésében. Szükséges kiigazításuk nem itt, hanem az elméleti konklúzióba foglalva (2.5.) történik majd meg.

Szintén ellentmondásosak azok a tesztek, melyekkel Grice szerint eldönthető, hogy társalgási implikaturával van-e dolgunk, vagy valamilyen más jelentésfajtaival (1975: 57–58; 1989: 39–40). Habár a *Further notes*-ban ezek már nem mint egyértelmű bizonyítékok, hanem mint „többé-kevésbé erős” érvek³⁸ szerepelnek, a visszakoazást a pragmatikai megközelítés bírálói nem méltányolják. Tsohatzidis (1994: 369–372) a metaforára alkalmazott törölhetőség (cancellability) tesztjének kudarcát demonstrálja két szellemes példával:

- (12) (a) A feleségem, Sally egy jégdarab – kérlek, tedd a hűtőbe, mielőtt felenged.
(b) Az idő pénz – akkor hát, neked mennyi időd van a bankszámlán?

A „törlés” valóban sikertelen: a gondolatjel utáni részt vagy szemantikai anomáliának értékeljük, vagy újból metaforikusan fogjuk fel (viccnek véve) és kapcsoljuk az előzményhez. Az implikatura visszavonása azonban, noha nem rendellenes, ésszerű magyarázatot (humor, esetleg egy másik implikatura stb.) igényel a nem metaforikus (13)-nál is (l. a (8) diszkusszióját):

- (13) – Hogy boldogul C az új munkahelyén?
– Nagyon jól, azt hiszem; kedveli a kollégáit, és még nem került börtönbe. Nem is fog, mert tisztességes, becsületes ember.

A (12a–b)-ből – és a (13) furcsaságából – két dolog következhet: (i) a metaforikus üzenet (hasonlóan a metonímiák és a túlzások zömének szándékolt jelentéséhez) nem társalgási implikatura, vagy (ii) a törlés tesztje érdekes, de nem perdöntő. Tsohatzidis az előbbi véleményt osztja, összhangban Leezenberggel (1995/2001: 114–118), aki a többi kritériumot is precízen számon kéri a metaforán. A leválaszthatatlanság (nondetachability) próbája felemás eredményt hoz: a metaforák egy része kiállja, mert a szó szerint szinonim kifejezések átvitt értelemben ugyanúgy szinonimák

³⁸ „Indeed I very much doubt whether the features mentioned can be made to provide any such knock-down test, though I am sure that at least some of them are useful as providing a more or less strong prima facie case in favor of the presence of a conversational implicature” (Grice 1978/1989: 43).

(pl. a *kapus*, a *portás* és a *kapuőr* egyazon üzemi, intézményi munkakört denotálja, s csapatsport-metaforaként is azonos a jelentésük), más részénél viszont az ellenkezőjét tapasztaljuk (pl. a *liba* metaforája nem jön elő a *lúd* lexémával, pedig mint állatnevek fölcserélhetők). Tudjuk a társalgási implikátúra definíciójából, hogy mindaz, ami a megnyilatkozásban konvencionális jelentésösszetevő, elkülönítendő attól, amit hozzágondolunk, azaz implikálunk. (Ezért okoz fejtörést a konvencionális implikátúrák mibenléte. Maga a terminus is paradoxnak hat.) Leezenberg e harmadik (magyarra csak ügyel-bajjal fordítható: „nonconventionality”) ismervvel szintén cáfolja az alakzatok grice-i besorolását: nyelvészeti közhely (volt is róla már szó), hogy a trópusok bizonyos idő elteltével, a gyakori használat folyamányaképpen konvencionalizálódnak, akár a kvázi-szószerinti státusig eljutva. Grice nem is siklik át efölött,³⁹ és vélhetően azzal felelne Leezenbergnek, amit Levinson (2000: 27) fejteget: létezik egy „diakrón ösvény”, amely a beszélői jelentéstől vezet a megnyilatkozástípus-jelentésen át egészen a mondatjelentésig, s ezt végigjárva lesz az „eleven” implikátúrából „holt” metafora, metonímia, idióma stb. A konvencionalitás skáláján természetesen vannak szürke, átmeneti zónák: tisztán konvencionális vagy tisztán figuratív megnyilatkozás talán kevesebb van, mint köztes eset (l. Sadock 1979), a megértés felől nézve mégsem mellékes, hogy egy kifejezés inkább alkalmi fordulat, vagy mindenki jól ismeri és használja.

Meg kell említeni, hogy Grice, ellentétben Searle-lel, következetesen konvencionális jelentésről, nem szó szerinti jelentésről beszél. A szóválasztás nem véletlenszerű: éppen az a jelentősége, hogy az állandó mozgásban, áramlásban lévő képzettársításokat az elmélet a rájuk jellemző dinamizmussal tudja kezelni – ami ma újszerű, az néhány év múlva általános lesz, még később pedig megkövesedett (mely metaforánk maga is „megkövesedett”) egysége a nyelvnek. A szó szerinti jelentés viszont ugyanaz marad. Nem a törlés vagy a leválaszthatóság tesztje, hanem a konvencionalizáltság foka a vízvázlatzó annak megítélésében, hogy egy alakzat konkrét példánya implikátúra-e, vagy sem. Grice adóssága az, hogy (i) a konvencionális jelentésről és annak szerepéről az implikátúrák megértésében nem mond semmi közelebbit, és (ii) nem tárja fel a maximakihasználás, azon belül a figuratív nyelv célját, amit Morgan (1979: 147) Searle-kritikája is szorgalmaz.

---

³⁹ „[I]t may not be impossible for what starts life, so to speak, as a conversational implicature to become conventionalized” (1975: 58; 1989: 39).

2.4.3. Az udvariassági elméletek

A *Logic and conversation* igen rövid idő alatt, már az 1970-es évek második felére a pragmatikai gondolkodás egyik fő (ha nem a legfőbb) tájékozódási pontjává vált. Az esztétikai, társas és morális karakterű vizsgálódástól bevallottan tartózkodó dolgozat röpké utalása egy esetlegesen számításba vehető „Légy udvarias!” maximára (Grice 1975: 47; 1989: 28) külön ágát hívta életre a diszciplínának, amely részben új megvilágításba helyezte az alakzatok problematikáját is.⁴⁰ A két vezető udvariassági koncepció, Leech (1983) és a Brown–Levinson (1978; 1987) szerzőpáros munkája némileg eltérően viszonyul ugyan a grice-i alapokhoz, de fenntartás nélkül elfogadják a maximákat és az implikátúraelméletet, mellé- (Leech), illetőleg ráépítve (Brown–Levinson) a maximálisan hatékony, direkt kommunikációs módoktól való eltérés legjellemzőbb okaként bemutatott (fogalmilag azonban sehol nem pontosított) udvariasság pragmatikáját. Ezen belül a trópusok és a figurák proszociális értelmezést nyernek: a társas érintkezés zökkenőmentességének, a konfliktusok csökkentésének zálogaiként tűnnek föl, vagy a partner személyének (igényeinek, elvárásainak, önérzetének stb.) tiszteletben tartását vannak hivatva közvetíteni. A versengő teóriák megfelelő mélységű ismertetésére és sokoldalú kritikai összehasonlítására Fraser (1990), Kasper (1990; 1996) és Thomas (1995: 149–182) tanulmányai sort kerítenek, így e helyütt csak a szűkebb tárgyra, az alakzatok kommentálására kell koncentrálnunk.

2.4.3.1. Leech és a személyközi retorika eszköztára

Grice együttműködési modellje, amint láttuk, nem ad magyarázatot arra, miért olyan gyakori az indirektség a nyelvi közlésekben, és nem teszi explicitté a kapcsolatot a konvencionális jelentés és a kommunikációs jelentés között. A továbblépés lehetséges újaként felkínált udvariassági és egyéb társas szempontok integrálására Leech (*Principles of pragmatics*, 1983) a s z e - m é l y k ö z i r e t o r i k a (Interpersonal Rhetoric) fogalmi keretének kidolgozásával, azaz a retorika pragmatikába olvasztásával tesz kísérletet.⁴¹ Kiindulópontja, hogy a kommunikáció célorientált problémamegoldó tevékenység: a beszélőnek végig kell gondolnia, milyen kifejezési forma szolgálja leginkább céljai elérését, a hallgató pedig rá kell, hogy jöjjön, mit akart a partner megér-

---

⁴⁰ Egy másik pragmatikán belüli impulzus Searle-től (1975/1979: 48; 49) eredeztethető, aki szerint a közvetett nyelvi formák használatának elsődleges indítéka az udvariasság.

tetni vele azáltal, amit mondott. A megnyilatkozások pragmatikai ereje (pragmatic force) a beszédaktus-elmélettől kölcsönzött illokúciós erő és a „retorikai erő” (rhetorical force) együttese, mely utóbbi a különböző retorikai elvek betartásából vagy be nem tartásából származó jelentésmegkülönböztetés. A személyközi retorika tehát elvek és alájuk rendelt maximák készlete; ezek társadalmi szabályozó és egymást kiegyensúlyozó szerepet töltenek be, biztosítva az interakció zavartalan menetét a sokszor ellentmondó illokúciós és társas célok összehangolása révén. A CP kizárólagos érvénye megszűnik, mert azonos szintre kerül az udvariasság alapelvével (Politeness Principle, rövidítve: PP) és négy további posztulátummal, melyek kifejezetten az alakzatok, jelesül az irónia, az ugratás, a hiperbola és a litotézis kommunikatív funkcióját értelmezik és indokolják. Nézzük meg az áttekintést segítő 2.3. táblázatot (Leech 1983: 149):

<i>Elsőrendű elvek</i>	<i>Magasabb rendű elvek</i>	<i>Közreműködő maximák</i>
EGYÜTTMŰKÖDÉSI ALAPELV (CP)		MENNYISÉG MINŐSÉG VISZONY MÓD
UDVARIASSÁGI ALAPELV (PP)		{ TAPINTAT NAGYLELKÜSÉG { JÓVÁHAGYÁS SZERÉNYSÉG EGYETÉRTÉS ROKONSZENV FATIKUS (?)
	IRÓNIA (IP) UGRATÁS	
AZ ÉRDEKESSÉG ELVE POLLYANNA-ELV		

2.3. táblázat

A személyközi retorika elvei és maximái Leech elgondolásában

A *Principles of pragmatics* több fejezeten keresztül demonstrálja, hogy a fenti beszédfigurák mint pragmatikai stratégiák, így vagy úgy, kapcsolatba hozhatók az udvariassággal és a PP-vel, amelyet a szerző a következőképpen formuláz (i. m. 81):

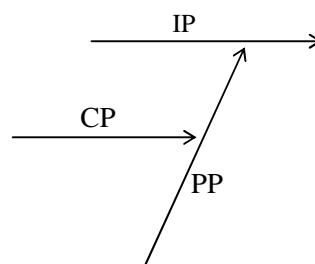
⁴¹ Leech könyve nemcsak a személyközi retorika, hanem a szövegretorika (Textual Rhetoric) alapelveivel is foglalkozik (i. m. 63–70). Az erről szóló alfejezet azonban nem érinti az alakzatok témáját, ezért itt nem térek ki rá részletesebben.

- (14) Minimalizáld (minden más szempont egyenlősége esetén) az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), illetve: maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság)!

Az udvariatlan gondolatok olyanok, amelyek kedvezőtlenek a hallgatóra vagy egy harmadik félre nézve (uo.). Leech úgy véli, a társalgók elsősorban ezek mérséklésére törekszenek a másokkal való üzenetcsereben, a pozitív udvariasság kevésbé jelentős motiváló tényező. Ám ha mégsem lehet elkerülni a negatív vélemény kinyilvánítását, rendelkezésre áll az irónia, amely, lévén implikátúra, tompítani tudja a kritika életét. Ez a tulajdonsága az *iróniaelv* (Irony Principle, röviden: IP) lényege (i. m. 82):

- (15) Ha sértést kell okoznod, azt legalább úgy tedd, hogy ne kerülj szembeűnő konfliktusba a PP-vel, de indirekt módon, implikátúra segítségével megérthesse a partner megjegyzésed valódi szándékát!

Az *iróniaelv* a (15) szerint közvetlenül nem a grice-i CP kihasználása, hanem a PP-é. S mivel önmagában nem definiálható, csak az elsőrendű elvekre hivatkozva, státusa „magasabb rendű” – amin persze nem minőségi fölérendeltséget kell értenünk, hanem az indirektség nagyobb és az illokúciós erő gyengébb fokát. A három princípium közti összefüggés a következő: az IP ugyan a felszínen beleütközik a CP egyik maximájába, de áthágva a PP-t, egy fölöttes szinten érvényre juttatja az „őszinte” gondolatot (i. m. 83):

2.3. ábra

Az irónia „őszintesége”: egymásra rétegződő pragmatikai elvek

Az irónia szociálpszichológiai hátterét Leech abban látja, hogy vele a beszélő megelőzheti az agresszió nyílt formában való manifesztálódását (szóváltás, inzultus, fenyegetés stb.), hiszen a

PP mögé rejtett célzásra szociálisan nem adekvát válasz a PP teljes felmondása. Ez a nyelvi önvédelem egy formája, esztétikai értelemben pedig a támadás művészetét az ártatlanság látszatával vegyítő kifinomult társalgási fegyver.⁴² Szintén termékeny felismerés, hogy az irónia erőssége viszonylag széles skálán mozoghat, melynek pozitív végpontján – szerintem – az ugratás, negatív végpontján pedig a szarkazmus helyezhető el. Leech azonban ragaszkodik az irónia és az ugratás megkülönböztetéséhez, az előbbit látszat-udvariasságnak, míg az utóbbit látszat-udvariatlanságnak nevezve. Az ugratás elve is „magasabb rendű” elv tehát, noha megnyilatkozásai szűkebb körre (főleg a fiatalok interakciós rutinjaira) korlátozódnak (i. m. 144):

- (16) Hogy kifejezd a hallgatóval való összetartozásodat, mondj olyat, ami rá nézve (i) nyilvánvalóan hamis és (ii) nyilvánvalóan udvariatlan!

Az ugratás csoportképző beszédaktus, mely a szolidaritás növelését és a baráti kötelékek szorosabbra fűzését célozza. A PP figyelmen kívül hagyása a bizalmas viszony jelölője: közeli kapcsolatfajtáknál eltekinthetünk az udvariasság szokásos nyelvi konvencióitól, pontosabban másféle konvenciók érvényesek rájuk, mint a formálisabb relációkra. Ami viszont irónia és ugratás szétválaszthatóságát illeti, a (17) példa talán meggyőző érv amellet, hogy nincs éles határvonal közöttük. A megnyilatkozás a *Hyppolit, a lakáj* c. film nyitó jelenetében hangzik el, amelyben Tóbiás, Schneider Mátyás szállítmányozó cégének kocsisa makacskodó lovaival feltartja a forgalmat. Ezt látva egy akkor modernnek számító benzines autó sofőrje ekképpen élcelődik vele:

- (17) Mi az, Tóbiás, kifogyott a benzin?

A (17) ugratás és irónia egyben: az ugratás az ismerős kocsisnak, az irónia a korszerűtlen járműnek szól. Leech saját példája is elgondolkodtató, mellyel azt kívánja illusztrálni, hogy az ugratás lehet az IP kihasználása is (látszat-ironia), s mint ilyen, harmadrendű elv:

- (18) A fine friend you are!
'Micsoda nagyszerű barát vagy!'

---

⁴² „It combines the art of attack with an apparent innocence which is a form of self-defence” (Leech 1983: 144). Szép irodalmi példáit találjuk ennek Jane Austen *Büszkeség és balítélet* (*Pride and Prejudice*, 1813) c. regényében, melyből Wilson és Sperber (1992) iróniáról szóló kiváló tanulmánya is sokat merít. Az irónia társadalmi megítélése (sőt megértése) mindazonáltal kor, kultúra, műfaj, státuszviszony és beszédhelyzet függvénye.

Képzeli el, hogy (18)-at egy kártyajátzsma résztvevője mondja viccelődve társának, aki elajándékoz egy előnyt. A kártyában pedig, köznap i nyelven szólva, nincs barátság: a játékosok egymás hibáinak haszonélvezői. A (18) így némi kritika a partner játékának (irónia), s egyben tréfás utalás arra, hogy olyasmit tett, ami az ellenfél javát szolgálta (ugratás). A kettő nem zárja ki egymást, ezért az IP-re mint közbülső állomásra való hivatkozás főlöskégesen bonyolítja a levezetést. Egyszerűbb azt mondani, hogy az ugratás az irónia egyik (a legenyhébb) fajtája.

A visszafogott, már-már decens irónia másik alakváltozata a litotész, egy külön alakzat, amely – csakúgy, mint a hiperbola – alkalmanként társul egyéb szóképekkel és figurákkal (l. 3.2. fejezet). Mark Twaintól idézi Leech a (19) példát:

- (19) Some of his words were not Sunday school words.
'Néhány szava nem a vasárnapi iskola szava volt.'

A litotész kevesebbet közöl, mint azt a valós tények indokolnák,⁴³ de többet sejtet, mint Twain jellemzése a (19)-ben, vagy – és ez az igazán tipikus megjelenési formája – a negatív udvariasság nehezen nélkülözhető retorikai kibúvója, amikor a PP jóváhagyás- és egyetértés-maximája arra int, hogy tartózkodjunk a partner leszólásától és a nézeteltérések kiélezésétől. Létezik ugyanis egy természetes viselkedési tendencia az udvariatlan gondolatok kisebbitésére (eufemisztikus litotész; l. (20a)) és az udvariasak felnagyítására (hízeltő túlzás; l. (20b)):

- (20) (a) Rám nem tett túl mély benyomást az elnökjelölt beszéde.
(b) Micsoda pompás bútoraitok vannak!

A túlzás és a litotész sajátos dialektikája megmutatkozik abban is, hogy az ironikus és eufemisztikus árnyalat mellett nem ritka a litotész olyan használata, amely a beszélő erős meggyőződését, elismerését, esetleg meglepetését éppen azzal szavatolja, hogy a túlzásra hajlamosító pozitív körülményt (l. (21a)) rendhagyó módon alullicitálja (l. (21b)):

- (21) (a) Fantasztikusan csinos ez a lány.
(b) Hát, nem csúnya.

---

⁴³ Ez azonban nem a közölt információ mennyiségére, hanem a minőségére vonatkozik, vagyis a litotész az eredeti grice-i intenciónak megfelelően nem a mennyiség (ahogy Leech interpretálja: i. m. 145), hanem a minőség elvét sérti. A kérdésre alább, a másik nagy udvariassági elmélet tanulságait elemelve is vissza kell majd térni, a félreértéseket adó minőségi maxima újrafogalmazására pedig a fejezet végén (2.5.) kerül sor.

Leech mégis a szépítő-kisebbítő jelentéstartalmú litotésznél időzik el hosszabban (i. m. 147–148), bevezetve a PP-vel rokon, talán redundánsnak is tekinthető Pollyanna-elvet (Pollyanna Principle)⁴⁴, mely arra ösztönöz, hogy tegyük a lehető legkedvezőbb megjegyzést arról, amit mondanunk kell, vagy ne mondjunk semmit:

(22) Kerüld a kellemetlen témákat, illetve: részesítsd előnyben a kellemes témákat!

Végül az utolsó személyközi retorikai elv, amelyről szót kell ejteni, mégpedig a hiperbola kapcsán, az érdekesség elve (Interest Principle). Leech belátja, hogy a nyelvi és gondolati skálák szélső értékeihez való vonzódás, különösen a társalgásba lépten-nyomon beleszótt idiomatikus túlzások (*csupa fül vagyok, felforrt benne a vér, égnek áll tőle a hajunk* stb.) sokszor áttételesen sem férnek bele a PP által kijelölt keretbe. Az elvek és maximák túlbujánzása ezzel valós veszéllyé válik, de Leech vállalja a kockázatot a hiperbola (és a (22)-ben idézett Pollyanna-elvvel a litotész) kedvéért (i. m. 146):

(23) Mondj olyat, ami váratlan, ezért érdekes!

Az érdekesség elve azt a tapasztalatot rögzíti, hogy az érdekes, mert valamilyen újdonsági értékkel rendelkező beszélgetéseket, beszédfordulatokat az emberek előnyben részesítik az unalmas, tartalmában és stílusában monoton társalgással szemben. Mindazonáltal az érdeklődéskeltés szolgálatába állított túlzás használatának is vannak ésszerű korlátai. A minőség maximája és az érdekesség elve ilyenformán szüntelenül egymásnak feszül: „kötélhúzásukból” hol az egyik, hol a másik kerül ki győztesen – bár a minőségi maxima mint a racionális viselkedés és a kommunikációs etika talpköve jóval alapvetőbb és egyetemesebb követelmény.

Különös, hogy Leech betekintése a személyközi retorika jelenségvilágába nem tartalmaz utalást a metaforára, miközben öröndetesen sok finom észrevételt tesz a másutt figyelemre sem méltatott litotész vagy az ugratás társas szerepéről. Ennek oka az lehet, hogy a metafora a leggyakoribb (l. 3.1. fejezet) és legsokoldalúbb alakzat, így nehéz is lenne egyetlen vagy akár néhány elvbe, maximába sűríteni mindazt, amivel hozzájárul a nyelvhasználók esztétikai vagy

---

⁴⁴ A Pollyanna-elv Eleanor H. Porter *Pollyanna* (1913, magyarul: *Az élet játéka*; ford. Forcher Irma) c. regényének optimista gyermekhőséről kapta a nevét, aki mindenben talált valamit, aminek örülni tudott, és a mogorva felnőtteket is megtanította arra, hogy az élet napos oldalát nézve emelkedjenek felül a nehézségeken. A *Principles of pragmatics*

egyéb stratégiai céljainak eléréséhez. Szintén kifogásolható, hogy az elmélet nyitott, más szóval elvben semmi sem korlátozza újabb és újabb maximák felállítását és beillesztését a 2.3. táblázatba, hivatkozván bármily apró nyelvhasználati szabályszerűségekre (Brown–Levinson 1987: 4–5; Thomas 1995: 167). Ez egyfelől nem elegáns, hiszen megnehezíti a modell magyarázóerejének tesztelését, másfelől viszont előnyös a csoport- és kultúraközi összehasonlító vizsgálatokban. Igazat adhatunk ezért Thomasnak (i. m. 168), Leech tanítványának, aki szerint helyesebb, ha nem grice-i típusú maximákat, hanem szociálpszichológiai kényszereket látunk ezekben az általánosításokban, amelyek befolyásolják az ismert pragmatikai paraméterek (indirektség, költségnyereség stb.) közötti választásokat. E kényszerek egy része biztosan univerzális (például a PP), más része valószínűleg kultúrafüggő (szerénység, ugratás, érdekesség stb.), ismét más kötelmek akár unikálisnak is bizonyulhatnak, mindenesetre eltérő fontosságot kell tulajdonítanunk nekik a különböző kultúrák és cselekvéstípusok viszonylatában.

2.4.3.2. Brown–Levinson: alakzatok és arculatok

Leech maga is úgy érzi, ingoványos területre tévedt, amikor a tradicionális retorika kellékeinek (írónia, hiperbola, litotészs) a személyközi kontaktusban betöltött funkciójáról kezdett spekulációkba bocsátkozni (i. m. 149). A spekulativitás azonban nem elkerülhetetlen velejárója minden társadalomtudományok felé tett nyitási kísérletnek. Ékes bizonyíték erre a ma legbefolyásosabbnak tartott udvariassági elmélet, amely Brown és Levinson (1978; 1987) nevéhez fűződik. Ők a Goffman (1955/1967) által javasolt *arculat* (face)⁴⁵ fogalmából vezetik le a szociálisan jelölt megnyilatkozástípusok deduktív rendszerezésének premisszáit. Az arculat az eredeti megfogalmazás szerint az én (self) egyik nyilvános képe: pozitív társadalmi értékeket tartalmaz, amelyekre egy személy eredményesen támaszthat igényt a neki utalt szerep jogán.⁴⁶ Az már Brown és Levinson újítása, hogy megkülönböztetnek két fontos tartalmi elemet az arculton belül, az ún.

---

egyik jegyzetéből (i. m. 151) kiderül, hogy Leech a Pollyanna-hipotézist pszichológiai munkákból ültette át a pragmatikába (Boucher–Osgood 1969; Clark–Clark 1977: 538–539).

⁴⁵ A *face* terminus technicus magyar elnevezéseként Síklaki (1995) szöveggyűjteménye és sok más hivatkozás (beleértve egy korábbi cikkemet is, l. Nemesi 2000: 419) a *homlokzat* kifejezést használja. Szerencsésebbnek vélem azonban az *arculat* változatot (ez szerepel például Griffin (2000/2001) kommunikációelméleti bevezetőjének hazai kiadásában), tudniillik a *homlokzat* inkább egy másik goffmani szakszó, a *front* (Goffman 1959) találó megfelelője lehetne. Szili (2004) *arc* fordítása megítélésem szerint túlságosan konkrét, a terjedő sajtónyelvi minta (vki vagy vmilyen szervezet *elveszíti* vagy *megőrzi* az „arcát”) ellenére sem tűnik az igazi választásnak. Annál jobban hangzik a *negatív* és *pozitív* jelző helyett ajánlott *tartózkodó* és *közelítő* szópár (i. m. 33).

„negatív” és „pozitív” arculatot. A negatív arculat minden „kompetens felnőtt embernek” az a természetes kívánsága, hogy cselekedeteiben mások ne akadályozzák, a pozitív arculat pedig az a vágy, hogy szándékaink, igényeink mások számára is elfogadhatók, kívánatosak legyenek (1978: 67; 1987: 62). Az arculat olyasvalami, amibe érzelmileg befektetünk; ami sérülékeny, de megvédhető és javítható, s amire éppen ezért állandóan figyelniünk kell az interakció során (a hétköznapi fogalmak közül az önbecsülés, önérzet közelíti meg leginkább). Interakcióba lépve általában minden résztvevőnek jól felfogott érdeke, hogy kölcsönösen óvják egymás arculatát, hiszen mindenki tisztában van saját önbecsülésének sebezhetőségével és azzal, hogy más is védelmezni fogja a magáét, ha fenyegetve érzi. Az arculat igen rétegzett és kulturálisan determinált tudásforma, mégis univerzális lehet a rá alapozott elmélet annyiban, hogy a társadalom tagjainak nyilvános képéről való tudomás és ez ehhez történő alkalmazkodás a társas érintkezésben egyetemes vonása az emberi közösségeknek.

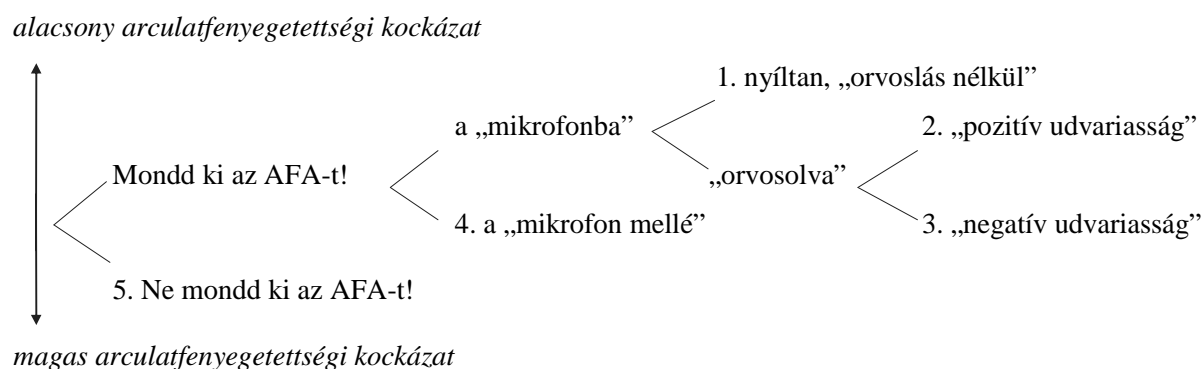
Brown és Levinson udvariassági elméletének fő szervezőelve az a gondolat, hogy bizonyos beszéd-cselekvések inherensen fenyegetik az arculatot (ezek az „arculatfenyegető aktusok”, a továbbiakban: AFA-ok), következésképp enyhíteni vagy mellőzni kell őket. A nyelvhasználók, hogy elsődleges üzenetüket minél csekélyebb arculatfenyegető felhanggal hozhassák a partner tudomására, nagyszámú nyelvi stratégiát⁴⁷ fejlesztenek ki és vesznek igénybe. Racionális képességeik révén fel tudják mérni, mely stratégia felel meg legjobban céljaiknak. Az első meghozandó döntés, hogy érdemes-e egyáltalán kimondani az AFA-t, vagy sem. Ha az AFA mégoly indirekt formában való kinyilatkoztatása is túlságosan sérthetné a felek valamelyikének arculatát, a beszélő valószínűleg elő sem hozakodik vele. Amennyiben viszont kisebb az arculatfenyegetettség kockázata, s így az AFA végrehajtható, a beszélő határozhat úgy, hogy „mikrofonba” (on record) vagy „mikrofon mellé” (off record) közli azt. A „mikrofonba” mondott AFA-nál egyértelmű a résztvevők számára, milyen intenció vezérelte a kommunikátort. Ezzel szemben, amikor „mikrofon mellé” fogalmaz valaki, utalása többféleképpen értelmezhető, szándéka nyitva marad, felkínálván a lehetőséget a beszélgetőtársnak, hogy újabb AFA helyett a vélelmezhető akarat „ki nem következtetésével” implikálja tartózkodását vagy nemtetszését.

---

⁴⁶ „The term *face* may be defined as the positive social value a person effectively claims for himself by the line others assume he has taken during a particular contact. Face is an image of self delineated in terms of approved social attributes” (Goffman 1955/1967: 5).

⁴⁷ Stratégiáknak, tehát nem elveknek vagy maximáknak hívja ez az elmélet azokat a deskriptív egységeket, amelyekkel a nyelvi viselkedést osztályozza. Ezzel azonban nem a cselekvés tudatosságát, szándékosságát, hanem racionális indítékát, egyszerre innovatív és rutinszerű jellegét akarják a szerzők kifejezni (1978: 90; 1987: 85).

Ha nagyobb az esély a kedvező fogadtatásra, vagy más okból (például a bizalmas viszony, közeli kapcsolat alapján) nem kell a másik fél „megtorlásától” tartani, lehet bátrabban nyilatkozni, akár nyíltan, „orvoslás nélkül” (baldly, without redressive action) is, teljes összhangban Grice maximáival. Az efféle „egyenes beszéddel” a közlő nem törekszik az AFA arculatfenyegető hatásának mérséklésére, mindenféle redundanciától, hezitálástól mentes (bald-on-record) stratégiát használ, mivel úgy látja, hogy ezt a beszélgetés körülményei megengedik. Az orvosló (redressive) eljárásokhoz azokat az alstratégiákat soroljuk, amelyek „arculatot adnak” a partnernek: megpróbálják ellensúlyozni az aktus potenciális fenyegetését azt érzékeltetve, hogy a beszélő elismeri a hallgató arculatához fűződő jogait, és nem vágyik arra, hogy kellemetlenséget okozzon neki. Az orvosló jóvátétel két fő formáját Brown és Levinson „pozitív” (közelítő, kedvező) és „negatív” (távolító, tartózkodó) udvariasságnak nevezi el. A pozitív udvariasság (positive politeness) a hallgató pozitív arculatának kiszolgálására irányul: szintén bizalmas kapcsolatot feltételez, de biztosítja is a hallgatót afelől, hogy pozitív arculatára vonatkozó elvárásait a beszélő a magáéval egyenrangúnak fogadja el. A negatív udvariasság (negative politeness) értelemszerűen a hallgató negatív arculatára összpontosít: inkább az elkerülésen alapul; a visszahúzódás, tartózkodás és a formalitás jellemzi. Szemléltessük az eddig mondottakat a modell ágrajzával (1978: 65; 1987: 60):

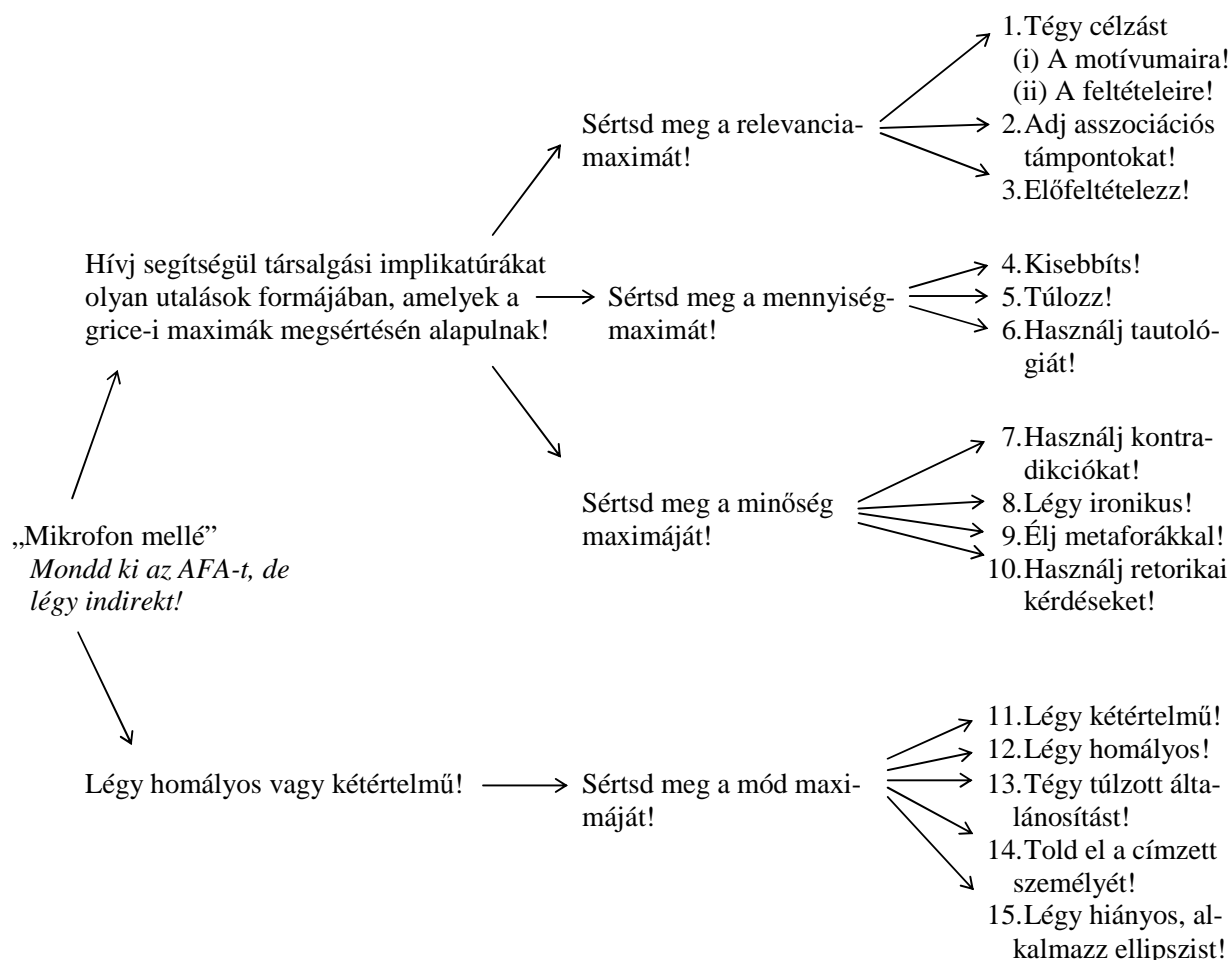

2.4. ábra

Az udvariassági stratégiák rendszerének váza Brown és Levinson elméletben

Az egész taxonómiának azonban az 2.4. ábra valóban csak a váza, ugyanis az öt megszámozott fő stratégia közül a három belső (2–3–4.) gyűjtőstratégia, amely jobbra tovább osztódik. Az alakzatok nevei a „mikrofon mellé” elágazás végpontjain bukkannak fel (1978: 219; 1987: 214):

2.5. ábra

A „mikrofon mellé” (off record) stratégiák Brown és Levinson rendszerében

Az elmélet tehát azt jósolja, hogy a grice-i implikaturák akkor jelentkeznek, amikor viszonylag nagy az arculatrombolás veszélye, mert a közölnivaló ellenkezik a felek legalább egyikének nyilvános énképével és abból eredő elvárásaival. Ilyen helyzetben a cselekvő, aki mégiscsak el akarja követni az AFA-t, de szeretné elkerülni a felelősségre vonást érte, úgy járhat el, hogy a burkolt utalás interpretációs mozgástere (homályossága, kétértelműsége) mentén hagy „kiutat” magának. A jelentés így bizonyos mértékig alku tárgyát képezi: a hallgató nem lehet meggyőződve az AFA tényéről (legfeljebb gyanakodhat rá), s mivel nem érte tetten a beszélőt, óvatosságnak kell lennie, nehogy ő maga okozzon sértést a hibás szándéktulajdonítással. Megesik például, hogy egy ironikus megjegyzést szarkazmusnak vélünk, pedig csak ugratásnak szánták. A következmény esetleg a fordítottja: nem merünk a mikrofon mellé mondott gunyoros kijelentésre akként reagálni, ahogy

illenék, nehogy egyszerűen „felsüljünk”, vagy a partner félreértésre hivatkozva „kimagyarázza magát”. Még ha tudni véljük is, hogy ami elhangzott, bántó céllal hangzott el, tisztában vagyunk vele, hogy az arculat (ahogy a szó köznapi jelentése is sugallja) az interakcióban jobbra külszín, ezért valamelyest megóvhatjuk önbecsülésünket és kitérhetünk a konfliktus elől azzal, ha nem vesszük mindjárt sértésnek a dolgot – beletörődve, hogy a beszélő „megússza” a számonkérést (1978: 217; 1987: 212).

A 2.5. ábrán jól látszik, hogy Brown és Levinson a litotészt (mint Leech; vö. 43. lábjegyzet), a túlzást (!) és a tautológiát a mennyiség kihasználásának, míg a kontradikciót (oximoront), az iróniát, a metaforát és a retorikai kérdést (!) a minőség implikaturájának értékeli. Felfogásuk szerint aki kevesebbet (litotész) vagy többet (túlzás) állít a valóságnál, az kevesebb vagy több információt közöl.⁴⁸ A grice-i logika viszont nem ezt, hanem azt diktálja, hogy az illető némileg megmásítja az információt, azaz *minőségileg más* információt közöl. Nem helyeselhető az sem, hogy a retorikai kérdéseket a minőségelv hatálya alá vonják azon az alapon, hogy az őszinteségi feltétel, amely a „Légy őszinte!” parancsolatból (ez a minőségi supermaxima parafrázisa) egyenesen következne, nem teljesül (a beszélő tudniillik nem vár érdemi választ kérdésére). A beszédaktus-elmélet alakzatmegközelítésének bemutatásánál, a **2.4.1.** részben már tisztáztuk, hogy a retorikai kérdés az indirekt beszédaktusok egy fajtája. Szó szerint hamis pedig nem lehet, hiszen igazságértéket csak esetleges preszuppozícióihoz vagy az általa sugallt implikaturához (a searle-i elsődleges aktushoz) rendelhetünk. A konklúzió ebből az lesz, hogy a retorikai kérdéseknek nincs figuratív, csak hozzáadott pragmatikai jelentése, így szűkebb értelemben nem is alakzatok (l. az összegző **2.5.** alfejezetet). Ettől persze egy udvariassági elmélet besorolhatja őket egy alakzatokéval rokon kommunikációs stratégia alá.

Nagyobb problémának tűnik a 2.4. és a 2.5. ábrára pillantva, hogy Brown és Levinson mintha beleesne a beszédaktus-elmélet csapdájába: túlzottan szoros kapcsolatot feltételez a társalgási célok és az azok megvalósítására szolgáló nyelvi eszközök (konkrétan az alakzatok) között. Kissé enyhít ezen, hogy hangsúlyozzák: sok klasszikus „mikrofon mellé” stratégia (metafora, irónia, litotész stb.) a tényleges használatban gyakran „mikrofonba” stratégiának felel meg, mivel értelmezési támpontjai egyetlen csakugyan alkalmazható interpretációt engednek meg az

---

⁴⁸ „By saying less (that is, *providing less information*) than is required or by saying more than is required, S invites H to consider why” (1978: 222; 1987: 217). A dőlt betűs kiemelés tőlem.

adott szituációban⁴⁹ (1978: 217; 1987: 212). Azt is kikötik, hogy egy-egy megnyilatkozás csupán a szükséges kontextuális feltételek megléte esetén implikálja azt, amit a modell jelez (1978: 218; 1987: 213). S noha a második kiadás elé írt bevezetőben erősen bizonygatják a klasszifikáció nyitottságát (1987: 21), nehéz szabadulni a benyomástól, hogy a nyelvi eszközöknek az elvontabb stratégiaosztályokhoz való hozzárendelése eléggé mechanisztikus és zárt, ha a nyelvhasználat sokszínűségét szem előtt tartjuk.

Igaz, Brown és Levinson nem az alakzatok, hanem az udvariassági univerzáliák leírását tűzte ki célul, és csak ezen belül igyekeznek feltárni a figuratív kifejezésmód feladatkörét. Hogy árnyalt vagy elnagyolt a kép, amelyet tőlük kapunk, azt a túlzás tárgyalásakor (4. fejezet) ítélnék meg. A bírálatok természetesen érintik az elvi sarokpontokat is: lehet-e az arculatvédelem és a bármilyen tágra értelmezett udvariasság között egyenlőségjelet tenni (Penman 1990; Tracy 1990; Bargiela-Chiappini 2003); a pozitív–negatív dualizmus tartalma találkozik-e minden kultúra értékrendjével (Matsumoto 1988; Nwoye 1992; Mao 1994), individualizmusa nem mond-e gyökeresen ellent Goffman szociológiai analízisének, amely az arcukat fogalmát az interakció rituális rendjéből eredezteti (Mao 1994: 454–455; Bargiela-Chiappini 2003) stb. Versenyképes alternatíva híján azonban az elmélet őrzi népszerűségét (l. pl. Slugoski–Turnbull 1988; Holtgraves 1992; O’Driscoll 1996). Erényeit a diskurzus kutatásban is kamatoztatják, illetve továbbfejlesztik (Penman 1990; Wood–Kroger 1994).

2.4.4. Gibbs pszicholingvisztikai kritikája és a közvetlen hozzáférés hipotézise

Térjünk vissza most arra az alapkérdésre, amelyet az udvariassági elméletek, magukénak vallva Grice fő téziseit, nem firtatnak: mi a szerepe a szó szerinti jelentésnek az alakzatok megértésében? Sőt, van-e egyáltalán lényegi szerepe? Ez utóbbi kérdés megfogalmazást, úgy vélem, a nyelvtudomány és nyelvfilozófia művelőinek jelentős része napjainkban is meglehetősen radikálisnak minősítené (l. pl. Dascal 1987; 1989; Leezenberg 1995/2001). Nem idegen azonban, ha visszaemlékszünk, a 2.3.4.-ben röviden jellemzett kognitív szemantikai gondolkodástól, miként az itt bemutatandó kísérleti pszicholingvisztikától és a 2.4.6. pontban soron következő relevanciaelmélettől sem. Az alakzatok szakirodalmában Searle és Grice talán legszigorúbb bírálóit

⁴⁹ Jó illusztrációja ennek, hogy a „Túlozd el (exaggerate) a H iránti érdeklődést, helyeslést, szimpátiát!” stratégia (vö. Leech maximáival és a (20b) példával) a pozitív udvariasságnál található meg a rendszerben, miközben a „Túlozz!” (overstate) alapvetően „mikrofon mellé” eljárásnak van elkönyvelve.

éppen a pszicholingvisztika berkein belül találjuk, akik a pragmatika számára releváns ellenjavaslatokat is kidolgoztak. Ezért kerülhet joggal ebbe a fejezetbe, a „pragmatikaelméletek” címszó alá Raymond Gibbs közvetlen hozzáférés hipotézise és Rachel Giora vezérjelentés-koncepciója.

Gibbs (1979; 1984; 1993; 1994a; 1994b; 2002), a *Metaphor and Symbol* (korábbi nevén: *Metaphor and Symbolic Activity*) c. befolyásos szakfolyóirat főszerkesztője több mint két és fél évtizede következetesen képviseli azt az álláspontot, hogy adott kontextus esetén a megnyilatkozás teljes szó szerinti jelentésének megértése nem szükséges feltétele a nem szó szerinti jelentés elérésének. Más szóval, a szó szerinti jelentés nem élvez prioritást a figuratív jelentésekkel szemben. Ha pedig valóban ezt támasztják alá a laboratóriumi vizsgálatok, ahogy többen is tényként számolnak be róla (pl. Glucksberg 1989; Keysar 1989; Cacciari–Glucksberg 1994; Recanati 1995), akkor kétségesse válik minden olyan elmélet pszichológiai realitása, amelyben a szó szerinti kommunikáció normájának megsértése az alakzatinterpretáció első, kötelező állomása.

David Rumelhart (1979: 83) hivatkozik először „Ray” Gibbsre, akit egyik tanítványának nevez, és az ő indirekt kérésekkel folytatott korai kísérleteivel (l. Gibbs 1979) igyekszik bizonyítani, hogy támogató kontextus esetén ugyanolyan gyorsan fogjuk fel az átvitt jelentéstartalmakat, mint a szó szerintieket. Rumelhart, pszichológiai perspektívából szemlélvén a nyelvi információközlést, ebből kifolyólag nem lát minőségi különbséget a szó szerinti és nem szó szerinti megnyilatkozások megértési folyamatában. Saját nyolc éves gyermekétől idéz példát addig sosem hallott metafora spontán megalkotására és a jelenlévők zavartalan jelentéstulajdonítására (i. m. 79). Mivel összefüggő történetek, és nem magukban álló mondatok interpretációját veszi alapul, a kontextus és a világtudás befolyását hangsúlyozza: sémaelmélete felülről lefelé („top down”) szabja meg a megértési művelet irányát, ellentétben a fregei elvnek megfelelően alulról fölfelé („bottom up”) építkező, a nagyobbakét a kisebb egységek jelentéséből levezető kompozicionális szemantikával (Katz–Fodor 1963; Katz 1981; l. a bevezetőben: **1.1.2.**). A s é m a (másképpen forgatókönyv, l. Schank–Abelson 1977) egy fogalom vagy szituáció absztrakt reprezentációja; olyan elvárásrendszer, amelyet az olvasott vagy hangzó megnyilatkozások automatikusan aktiválnak, s amellyel ezáltal interakcióba lépnek: ellenőrzik, konkretizálják, finomítják, de akár érvényteleníthetjük is, ha a szöveg folytatása nem illeszkedik az előzőleg fölidézett sémához. Egy kijelentés szó szerint igaz, mondja Rumelhart (i. m. 90), amikor találunk hozzá egy meglévő sémát, amelybe koherensen belehelyezhető. Metaforikusan igaz, amikor a sémánk bizonyos szemantikai jegyei teljesülnek, mások viszont nem (pl. a *Minden enciklopédia aranybánya* mondat predikátuma az

'aranybánya' sémáját viteti át az olvasóval a szubjektumra az 'értékes dolgot rejt magában' jelentésem segítségével, miközben 'a földfelszín alatt található', 'emberek dolgoznak benne' stb. jegyek, amelyek szintén részét képezik a sémának, már nem igazak az enciklopédiákra). Az is előfordul, hogy nem tudjuk az ismert séma ernyője alá vonni az üzenetet, mert nincs meg a fogalmi kapocs. Ilyenkor egyszerűen nem boldogulunk a közleménnyel.

Talán érthető, miért emlegetik a modularizmus hívei – némi malíciával – kognitív ellenforradalomként a séma- vagy forgatókönyv-teória megjelenését és térhódítását: az interpretáció e szerint az elgondolás szerint nem elsősorban a grammatikai szerkezet és a hozzárendelt szemantikai szabálysorozat feltárásán alapszik, hanem sokkal inkább a nyelvi bemenetnek a mentális rendszerekhez való illeszthetőségén, röviden a tudásbeli reprezentáción (l. Pléh 1998b: 197–200). Az információfeldolgozás általános megismerési sémáink felhasználásával történik. Egy-egy sémát azonban nem hozhat más működésbe, mint valamely előforduló kifejezés lexikai jelentése (a fenti példában az *enciklopédia* és az *aranybánya* szócé) vagy a kontextus. Ha „elrontjuk” a metaforát (pl. *Minden enciklopédia homokbánya*), mindentől függetlenül a szó szerinti jelentés (és a 'homokbánya' séma) azonnal és akadálytalanul tudatosul, legfőljebb nem érzi a befogadó kielégítőnek – értés tehát van, csak megértés nincs. Márpedig egy kognitív elméletnek az értést is magyaráznia kell, nemcsak a megértést, s még jobb, ha össze tudja kapcsolni a kettőt. A világtudásnak (vagy ahogyan a relevanciaelmélet nyomán hívni fogjuk: az enciklopédikus feltevéseknek) a feldolgozási modellbe való beépítése nem csupán „top down” típusú okfejtéssel lehetséges, mint arról hamarosan megbizonyosodhatunk (l. **2.4.6.** alfejezet).

Rumelhart, Gibbs és a velük egyetértők a szójelentés és a jelentéskompozíció helyett eleve a kontextusnak adják a főszerepet. S valóban, a már hivatkozott 1979. évi Gibbs-tanulmány mellett számos további pszicholingvisztikai kutatás is azt sugallja, hogy elaborált kontextusban a kísérleti alanyok képesek megérteni a metaforák, idiómák, proverbiumok, indirekt beszédaktusok, ironikus (szarkasztikus) fordulatok figuratív jelentését anélkül, hogy először elemeznék, majd elvetnék az alkalmatlan szó szerinti jelentést (l. Cacciari–Glucksberg (1994), Gibbs (1994a) és Katz et al. (1998) áttekintését a témába vágó irodalomról). A kontextuális információ ezek szerint nagyon korán kapcsolatba lép a lexikai folyamatokkal, beleszól a kiválasztásba, azaz nincs az interpretációnak olyan előzetes szakasza, lépcsője, amelyben még ne lenne egyeztetés az extranyelvi tudással. Ez teljesen ellentétes Fodor (1983) enkapszuláltsági (a modulok önmagukba zárt rendszerek) hipotézisével. Állandó célpontja a bírálóknak az ún. *standard pragmatic*

kai szemlélet (Searle és Grice közös nevezőre hozott alakzاتفelfogása), amelynek Gibbs (1993: 254–255; 1994a: 81–84; 1994b: 418–422) a következő, egymással összefüggő állításokat tulajdonítja:

1. A mondat/megnyilatkozás teljes szó szerinti jelentésének elemzése kötelezően végbe megy még azelőtt, mielőtt a figuratív tartalom hozzáférhetővé válna.
2. A szó szerinti jelentés valamiképpen rossz, hibás, tökéletlen kell, hogy legyen előfordulási környezetében ahhoz, hogy a figuratív üzenet keresése meginduljon. A figuratív jelentés nem is aktiválódik, ha a szó szerintinek van értelme az adott kontextusban.
3. Az alakzatokat nehezebb mentálisan feldolgozni, mint a szó szerinti nyelvhasználatot, mivel nagyobb kognitív erőfeszítést (következtetési műveletet) igényelnek a befogadótól.

A standard szemlélet cáfolatát Gibbs főleg olvasásiidő-mérésekre és a frázisklasszifikáció-tesztekre alapozza. Ezekben a vizsgálatba bevont személyek általában egy szöveget vagy szövegváltozatot olvasnak, mely tartalmaz egy szó szerint és nem szó szerint is érthető kulcsmondatot. Ha az olvasási idő nem különbözik a nem szó szerinti jelentésnek és a szó szerinti jelentésnek kedvező kontextusban (netán az előbbiben még rövidebb is), Gibbs máris kész levonni a konklúziót: a fenti 1. és 3. tétel „pszichológiailag nem plauzibilis”. Ugyanígy a választást a szó szerinti és a nem szó szerinti olvasat szinonimái között (számítógép-monitor előtt ülve, gombnyomással a billentyűzeten) perdöntő empirikus bizonyítékként kezeli a standard modell mellett vagy ellen. A (24a) és (24b) szövegverziók segítségével betekintést nyerhetünk a kutatás gyakorlatába. Ezek Gibbsnek a szarkazmus pszicholingvisztikájáról írott cikkéből (1986: 8) származnak (a dőlt betűvel jelölt szarkasztikus mondat a kulcsmondat):

- (24) (a) Gus éppen befejezte a középiskolát, és nem tudta, mihez kezdjen. Egy nap látott egy hirdetést a haditengerészetéről. Eszerint a haditengerészet nem pusztán munka, hanem kaland. Gus erre belépett. Nemsokára egy hajó fedélzetén találta magát, amint csupa unalmas dolgot csinál. Egyszer krumplihámozás közben ezt mondta pajtásának:

*Ez tényleg izgalmas élet.*⁵⁰

---

⁵⁰ Gus just graduated from high school and he didn't know what to do. One day he saw an ad about the Navy. It said that the Navy was not just a job, but and adventure. So Gus joined up. Soon he was aboard a ship doing all sorts of boring things. One day as he was peeling potatoes, he said to his buddy, "This sure is an exciting life."

- (b) Gus éppen befejezte a középiskolát, és nem tudta, mihez kezdjen. Ezért elment és belépett a haditengerészet kötelékébe. Nemsokára egy hajó fedélzetén találta magát, amint csupa unalmas dolgot csinál. Egyszer krumplihámozás közben ezt mondta pajtásának:

*Ez tényleg izgalmas élet.*⁵¹

Gibbs beszámolójából kiderül, hogy a kulcsmondatra az (a) változatot olvasók hamarabb (1,763 ms körüli idő elteltével) reagálnak az „értettem” billentyű megnyomásával, mint a (b) variációval megismerkedők (1,913 ms). Az előbbinél gyorsabb a szarkasztikus jelentéssel szinonim parafrázis megerősítése is (1,757 ms az átlag az 1,957 ms-mal szemben), továbbá egy hatfokozatú szarkazmus-skálán újra csak az (a) kontextusában ítélik élesebbnek a főhős kommentárját (5.89-es mutatóval a 4.96 ellenében) a kísérlet résztvevői (kaliforniai egyetemisták). Az eltérés a kétfajta megszövegezés között, ha jól megnézzük, mindössze annyi, hogy a (24a)-ban van egy kifejtett ígéret („a haditengerészet kaland”), amely nem teljesül, és erre a be nem teljesült ígéretre felel visszhangként a szarkasztikus lezárás. A (24a) kontextus így informatívabb lesz, jobban előkészíti az irónia talaját, ami hozzájárul az egész történet – s benne a kulcsmondat – koherenciájához. De vajon cáfolja-e mindez a szó szerinti jelentés közreműködését és az implikátúra feltételezését?

Giora (2003: 64–65) szerint semmiképpen sem. A *kaland* kifejezés mondatában nincs irónia, ezért az azt visszhangzó *izgalmas* jelző szarkasztikus értelmét nem feszítheti elő⁵², csak a szó szerintit – ám végső soron ezzel is növeli a megértés sebességét.⁵³ A (24b) csattanója viszont nem támaszkodhat ilyen előzményre, ennél fogva a szó szerinti jelentést ott újonnan kell kikeresni a lexikonból, ami lassabban megy. Vagyis, ha a szarkazmus azonosítása valóban nem igényelné a szó szerinti jelentés aktiválódását, ahogy Gibbs gondolja, akkor a *kaland* irreleváns alapjelentésének inkább lassítania kellene az olvasási időt és a parafrázissal való asszociációt a (24a)-ban.

Nem Giora az egyetlen a pszicholingvisztikai paradigmán belül, aki a közvetlen hozzáférés hipotézis radikális kontextualizmusával szembeni szkepticizmusának ad hangot. Janus és Bever (1985) az elsők között szorgalmazza az érzékenyebb közvetlen (on-line) mérési módszer al-

⁵¹ Gus just graduated from high school and he didn't know what to do. So Gus went out and joined the Navy. Soon he was aboard a ship doing all sorts of boring things. One day as he was peeling potatoes he said to his buddy, "This sure is an exciting life."

⁵² Az *előfeszítés* (priming) pszicholingvisztikai szakkifejezés: a lexikai aktiváció bizonyos ideig tartó továbbélésére vonatkozik, ami ismételt előfordulás vagy a már aktív szótári egységgel azonos jelentésmezőbe tartozó input esetén fokozza az olvasási sebességet (l. Pléh 1998a: 132).

kalmazását, amely kifejezésről kifejezésre haladva jobban követni tudja a lexikai elérés menetét. Kutatásuk szerint az a tény, hogy a mondat végére érve az időbeli különbség esetlegesen eltűnik, nem jelenti azt, hogy a metaforikus kulcsszavak olvasási ideje ne különbözne a szó szerinti megfelelők olvasási idejétől, legyen bármilyen gazdag a kontextus. Hibás általánosításhoz vezethet az is, ha egy kalap alá vesszük a mindenki által ismert és gyakran használt metaforákat a még nem (vagy nem nagymértékben) konvencionalizálódott nyelvi képekkel. Blasko és Connine (1993) ezt a régi megfontolást (l. „élő” és „holt” alakok) teszteli öt kísérletben, kitérve olyan példákra, amelyekben a nominális metafora nem megszokott ugyan, de „találó”. Az adatok összesítésével nyert mutatószámok azt jelzik, hogy a beszélők számára ismerős fordulatok figuratív jelentése késés nélkül előjön, szövegkörnyezet sem kell hozzá, mialatt a szó szerinti jelentés szintén aktív. S ami még meglepőbb, a nem kimondottan gyakori, viszont találónak ítélt metaforák képzettársítása ugyancsak rögtön érthető az alanyoknak. Ezzel Blasko és Connine egyszerre kérdőjelezi meg a standard pragmatikai szemlélet és a rivális közvetlen hozzáférés hipotézis igazságát. A standard modell védelmezője a proverbium-szakirodalomban Temple és Honeck (1999), akik a kontextualista Kemper (1981) módszertanát vitatva angol közmondások szó szerinti és nem szó szerinti jelentéséhez fogalmazznak meg rövid, kétmondatos kontextusokat, majd kettesével megmutatják őket a kísérletükben résztvevőknek. Az egyik pár a szó szerinti jelentésnek kedvező és nem kedvező két kontextust foglal magába, a második a figuratív jelentés szempontjából releváns és nem releváns bevezetőt ír le. Mindkét esetben azt kell eldönteni, hogy a monitoron 35 másodpercnyi olvasási idő után megjelenő proverbium a kettő közül melyik környezetbe illik bele. Az alanyok a várákozásnak megfelelően szinte mindig a releváns kontextust választják, ám a reakcióidő hosszabb a figuratív értelmezésnél, mint a szó szerintinél. Ez azért fölöttébb érdekes, mert a proverbiumokat erősen konvencionalizálódott kifejezéseknek szokták tartani, s mint amolyan „miniszövegeket” a lexikonba utalják őket (Forgács 2003: 260). Sajnos csak rövid ízelítőt kapunk Temple és Honeck példáiból (i. m. 50), így nehéz felbecsülni a használt közmondások konvencionalizáltsági fokát. Az mindenesetre ésszerű feltételezés, hogy más figuratív kifejezésekhez hasonlóan a proverbiumok között is előfordulnak gyakori és ritka, rögzült és újszerű formák (l. Kemper 1981), ráadásul elég hosszúak ahhoz, hogy a dekódolás során a tudatban felidézdhessen valami az eredeti szó szerinti jelentésükből. Temple és Honeck az előzményekkel összhangban bizonyítékát találja annak, hogy a jól ismert proverbiumok értése gyorsabb, mint a

---

⁵³ Érdemes azért megemlíteni, hogy a mai kötetlen társalgásban a *Nagy kaland* beszédfordulat jellemzően ironikus,

kevésbé ismerteké. Ezt az eredményt úgy fordítanák a maguk javára, hogy Dascal (1987; 1989) „mérsékelt szószerintiségének” gondolatát átvéve megpróbálják beleszőni a konvencionalitás kritériumát a szó szerinti jelentés fogalmába (i. m. 66). Grice, mint tudjuk, úgy kerülte ki a szószerintiség csapdáját, hogy nagyon tudatosan a *konvencionális jelentés* kifejezést részesítette előnyben. Meg kell ezért jegyeznünk – annál is inkább, mivel a szakirodalom ezt rendre elmulasztja –, hogy Gibbs vázlata a „standard pragmatikai szemléletről” Grice vonatkozásában terminológiai pontatlan, legfeljebb Searle álláspontját tükrözi helyesen.

Gibbs (2002) természetesen reflektál a közvetlen hozzáférés hipotézis ellen felhozott kifogásokra, melyek szerint nem indokolják annak felülvizsgálatát. Előrebocsátja: a direkt feldolgozás nem zárja ki, hogy az emberek adott esetben elemezzék bizonyos aspektusait az egyes szavak szó szerinti jelentésének, miközben azonosítják a beszélő szándékát (i. m. 460–461). A hipotézisből, fejtegeti Gibbs, az sem következik, hogy soha nem tart tovább a figuratív jelentés megértése, mint a szó szerintié. Nyilvánvaló, hogy olykor számottevő időt vesz igénybe például egy-egy eredeti költői metafora megfejtése. Amit kimond, az pusztán annyi, hogy nem kötelező szekvenciális lépés a megnyilatkozás *teljes* kontextusfüggetlen, kompozicionális, nem pragmatikai (azaz szó szerinti, ahogy a fregei tradíció nyomán Gibbs a fogalmat definiálja) jelentésének *automatikus* feldolgozása még azelőtt, hogy a figuratív tartalom hozzáférhetővé válna. Gibbs szerint az újszerű kifejezések megértése sem azért tart tovább, mert el kell vetni az első fázisban levezetett szó szerinti jelentést, majd megtalálni a kapcsolatot közte és a kontextus között, hanem azért, mert nehéz összeegyeztetni a figuratív jelentést (!) a kontextussal.⁵⁴ Ez azonban a *circulus vitiosus* gyanúját kelti, hiszen ha a kontextus befolyásolja a megfelelő jelentés megtalálását, akkor az így nyert (egyébként figuratív) jelentés és a kontextus között aligha lehet össze nem illés.

A közvetlen hozzáférés hipotézis legnagyobb gyengéje, hogy nincs igazi magyarázóereje. A megfogalmazás ugyanis homályban hagyja, mikor és milyen összetevője aktiválódik a szó szerinti jelentésnek, amennyiben mégis aktiválódik, illetve, hogy milyen feltételek között *biztosan* nem aktiválódik. Emiatt úgyszólván ellenőrizhetetlen, semmilyen empirikus próba alá nem vethető, ami pedig fontos követelménye lenne annak, hogy elméletként tartsuk számon. Giora (2002: 490) fel is rója Gibbsnek, hogy nem kezeli súlyán a szó szerinti interpretációt előhangoló kontex-

---

mint ahogy nemritkán a *Micsoda kaland* közbevetés is.

⁵⁴ „Listeners may take longer to understand a novel expression because of the difficulty in integrating the figurative meaning with the context and not because listeners are first analyzing and then rejecting the expression’s literal meaning” (Gibbs 2002: 460).

tusokban kimutatott figuratív (pl. idiomatikus, ironikus) jelentéseket. A következetesség tudniillik azt diktálja, hogy minden olyan kísérlet, amely arra derít fényt, hogy szó szerinti kontextusban a disszonáns figuratív jelentés, vagy hogy nem szó szerinti kontextusban a standard modell által jósolt szó szerinti alapjelentés bukkan fel, egyformán ütközik a kontextuális információ primátusában bízó interakcionista megközelítéssel (l. még Giora (2003) megfelelő részeit). Az viszont feltétlenül Gibbs javára írandó, hogy nemcsak a metaforákkal, az idiómákkal és az iróniával foglalkozik, hanem a ritkább alakzatfajtákkal is (l. Gibbs 1993; 1994a; 1994b).

2.4.5. Vezérjelentés és többlépcsős értelmezés: Giora elképzelése

Első pillantásra zavarba ejtő az a pszicholingvisztikai tanulság – nem beszélve a nagy teret betöltő módszertani polémia részleteiről –, hogy a figuratív szóhasználat némely eseteit már a feldolgozás kezdeti szakaszában nem szó szerint értjük, ha a szövegkörnyezet ennek a jelentésnek kedvez, máskor viszont túl gyengének bizonyul a kontextus ahhoz, hogy meggátolja a bele nem illő szó szerinti vagy nem szó szerinti értelem aktiválódását. Az állítás eleje ugyanis a nyelvi input prioritását valló standard pragmatikai modellnek, második fele pedig Gibbs közvetlen hozzáférés hipotézisének látszik ellentmondani. A szintézis lehetséges útját Rachel Giora (1997; 2002; 2003) mutatta meg a közelmúltban a *vezérjelentés*⁵⁵ (most salient meaning) fogalmának bevezetésével és többlépcsős, moduláris alapokon nyugvó magyarázatával.

Ahhoz, hogy egy szónak, szószerkezetnek vagy akár mondatnak (l. proverbiumok, helyzetmondatok⁵⁶) valamely jelentése a vezérjelentés rangjára emelkedjen, kódolva kell lennie (vagy ha azelőtt nem volt kódolva, az ismétlődő használat során kell rögzülnie) a mentális lexikonban, azonfelül elsőbbséget kell, hogy élvezzen a gyakoriság, megszokottság, konvencionalitás és prototipikusság területén (l. Giora 2003: 15–18). A vezérjelentés tehát lehet figuratív eredetű is. Giora érvelése szerint az interpretáció induló fázisában a kontextusnak korlátozott szerepe van: először a hallott vagy olvasott megnyilatkozás lexikonban tárolt összetevőinek vezérjelentése vagy vezérjelentései hívódnak elő, amely folyamatra a külső, nem nyelvi információknak nincs közvetlen ráhatása, hiszen azok feldolgozása párhuzamosan, de elkülönült részegységekben zajlik (Peleg et al. 2001). Így a megértés első szakaszában sem a szószerintiség, sem a kontextuális al-

---

⁵⁵ Kecskés István (2003: 91) találó magyarázata.

kalmasság szempontja nem merül fel. Csak egy következő, második lépcsőfok szolgál arra, hogy a kontextusnak a lexikai modul kimenetével való egyeztetése megtörténjen. A kontextus értelmező funkciója akkor válik meghatározóvá, ha több vezérjelentés verseng egymással, vagy a vezérjelentés nem illeszkedik az adott szövegösszefüggésbe.

Szó szerinti a vezérjelentése például a *lefegyverez* igének (l. (25a)) és a *sláger* főnévnek (l. (25c)). Átvitt jelentésük szintén kódolt ugyan, ám a kevésbé bevett használat és az átvitelből származó valamelyes stilisztikai kötöttség miatt nem emelkednek oly mértékben ki, hogy a (25b)- és (25d)-féle megjelenési forma prominensnek számítsa:

- (25) (a) Hamid Karzai ígéretet tett arra is, hogy lefegyverez százezer milicistát.
(b) A bizalom és az őszinteség nemre, korra való tekintet nélkül mindenkit lefegyverez.
(c) Az énekes most megjelent albumán tíz egykori nagy sláger új verziója, valamint négy új szerzemény található.
(d) Karácsonyi roham az üzletekben – a DVD és a plazmatévé a sláger.

A hipotézis azt jósolja, hogy – hacsak a figuratív jelentés lexikonbeli státusának megítélésében nem tévedünk⁵⁷ – a *lefegyverez* megértése a (25a)-ban egylépcsős, míg a (25b)-ben kétlépcsős folyamat, s ugyanígy a *sláger* (25c)-beli interpretációja sem igényel extra műveleti lépést a (25d) példájával szemben, amelynél az oda nem illő vezérjelentést fölül kell bírálni.

Nem szó szerinti a vezérjelentés egyebek mellett a *sütnivaló* (26a) és a *kitálat* (26c) kifejezéseink esetében. Mégis, van módja annak, hogy a közlő alkalmas szövegkörnyezetben földéztesse szó szerinti jelentésüket a befogadóval. A (26b) *sütnivaló*-példája egy kerékpáros-természetvédő folyóirat túraajánlatában szerepelt, a (26d)-t pedig, melynek megtalálását a Magyar Irodalmi és Könyvelv Nagyszótárának korpusza⁵⁸ segítette, Kaffka Margit *Két nyár* (1916) c. regényében olvashatjuk:

⁵⁶ A helyzetmondatok konvencionális pragmatikai formulák, amelyek kimondása többé-kevésbé rituális vagy rutin-szerű, amikor a megfelelő szituáció fennáll (pl. *Jó étvágyat!, Mivel szolgálhatok?, Szóra sem érdemes*). Nyelvi viselkedésük a szavakéra emlékeztet, ezért helyük a lexikonban van (l. Kiefer 1996; Kecskés 2003).

⁵⁷ Pickering és Frisson (2001) szemmozgás-követéses mérései éppen az angol *disarmed* 'lefegyverezte' ige kapcsán azt mutatják, hogy a szó szerinti és a metaforikus használat közti gyakorisági különbség (ahogy a kontextuális hatás is) a feldolgozás késői fázisában jelentkezik. Ők ezt avval magyarázzák, hogy a poliszm szavak jelentése alulspecifikált: csak a kontextus adja meg diszkrét tartalmukat. Giora (2002: 497–498; 2003: 117–118) viszont azt a következtetést vonja le Pickering és Frisson eredményeiből, hogy a metaforikus *disarmed* mostanra második vezérjelen-téssé nőtte ki magát. Lehet, hogy ez igaz magyar megfelelőjére (l. (25b)), sőt a *sláger* 'kelendő, divatos árucikk' (l. (25d)) jelentésére is.

⁵⁸ Internetes elérhetősége: <http://www.nytud.hu/hhc>.

- (26) (a) Úgy látom, egyetemista létedre nem sok sütnivalód van.
- (b) Szept. 5. „Vasárnapi túra II”, melyet kezdő kerékpárosoknak is ajánlunk. Találkozó: a Mecsek Áruház előtt 9.30-kor. A Kantavári forrásnál szalonnasütés (ha nincs tűzgyújtási tilalom). Mindenkinek legyen sütnivalója.
- (c) A sorozat következő epizódjában Cristobal kitálal: mindent elmond Pedrónak arról, mi történt közte és Nadia között.
- (d) Nyolc órát harangoztak, mikor Vitorisz hazajött; leült, várta a vacsorát. Az asszonynak még nem volt szava hozzá. [...] Károly várt egy pillanatig. Csönd. Akkor vállat vont. [...] S halkan füttyült, míg az asszony kitálalt.

Amennyiben Giora álláspontja felel meg a (neuro)pszichológiai valóságnak, bármennyire jól előkészíti is a kontextus a (26b)-ben és a (26d)-ben a kulcsszavak szó szerinti értelmezését, a lexikon az auditív vagy vizuális percepciót követően azonnal, automatikusan kiadja a hozzájuk tartozó (átvitt) vezérjelentést. Ez a csak milliszekundumokban mérhető „bevillanás” azonban nem feltétlenül tudatosul a hallgatóban/olvasóban, hiszen a szöveggörnyezetbe helyezés mindjárt ezután megtörténik, még hozzá olyan rövid időn belül, hogy magát a műveletsort és annak lépéseit az egyén nem képes figyelemmel kísérni.⁵⁹

Meggyőzően demonstrálják a vezérjelentések elsőbbségét az idiómákkal és variánsaikkal folytatott reakcióidő-vizsgálatok. Van de Voort és Vonk (1995: 289) az egyik legtöbbet idézett angol szólás, a *he/she let the cat out of the bag* (‘elárulta a titkot, eljárt a szája’; szó szerint magyarra fordítva: ‘kiengedte a macskát a szatyorból’) példáján szemlélteti az eljárást. A módosítás lényege, hogy vagy a „macska” elé kerül jelző (pl. *fat* ‘kövér’), vagy a *bag*-et (‘szatyor, táska’) cserélik ki *closet*-ra (‘beépített/járható szekrény, gardrób’, ill. ‘szobácska, kamra, kis spájméretű lomtár’), vagy mindkét változtatást egyszerre viszik bele a mondatba. Az egyszerűség kedvéért a (27)-ben az angol idiómára sokban emlékeztető *kiugratja a nyulat a bokorból* állandósult kapcsolat hasonló átalakításait látjuk. A (27a–b)-t idiomatikusan kell érteni, a (27c–d)-t szó szerint:

⁵⁹ A (26a–b) *sütnivaló* példája azért nem „tisztá” eset: a szónak van melléknévi értelme is (pl. *sütnivaló kolbász, sütnivaló bolond*), ezért a szintaxis bizonyára visszajelez a lexikonnak, ha felismeri a „van/nincs sütnivalója” szerkezetet, s ez a visszajelzés támogatja a főnévi vezérjelentést. Bár jóval kevesebb lexikai egységnek figuratív a vezérjelentése, mint ahánynak szó szerinti, a következők, úgy hiszem, vitathatatlanul az előbbi csoportba tartoznak: *átfésül, cicázik, csipkelődik, dugába dől, fapados (járat), fecskéház, felhúzza az orrát, felszarvaz, karcsúsít(ás), köpönyegforrató, légvárakat épít, lúdláb, megtollasodik, mimóza, pálcát tör felette, vaskalapos* stb.

- (27) (a) Pista bácsi kiugratta a nyulat a bokorból.
(b) Pista bácsi kiugratta a kan nyulat a bokorból.
(c) Pista bácsi kiugratta a nyulat a ketrecből.
(d) Pista bácsi kiugratta a kan nyulat a ketrecből.

Van de Voort és Vonk azt találták, hogy a lexikai döntés a jelzővel bővített (27b) változat utolsó szavára (*bokor*, ill. *bag* az angolban) tovább tart, mint az eredetiére (l. (27a)). Nem így a szó szerinti interpretációnál: a (27d)-t, jóllehet testesebb, könnyebben fogjuk fel, mint a (27c)-t. A magyarázat kézenfekvő: a belsejében jelzővel nem módosított (27c)-t először idiomatikusan kódoljuk, majd a *ketrec* miatt második lépcsőben elvetjük a rossznak bizonyuló figuratív vezérjelentést. A (27d)-ben a *nyúl* (az angolban a *macska*) közbetoldott jelzője viszont megelőzi a szólás kikeresését a lexikonból, ezért nincs is szükség újraelemzésre. Ugyanez az oka annak, hogy a (27b) nehezebben érthető, mint a (27a): a szó szerinti irányba elindult interpretációs folyamatnak utóbb át kell kapcsolnia az idiomatikus jelentésre.

Két fontos adalék kívánczik még kiegészítésül az eddig mondottakhoz. Az egyik Giora modularizmusát, a másik a vezérjelentések és a kontextus viszonyát segíthet jobban megvilágítani. Először is, ami a fodori örökség továbbélését illeti, a sok hasonlóság mellett (a lexikai elérés gyorsasága, önmagába zártasága, a kötelező determinisztikus feldolgozás stb.) hangsúlyos eltérés, hogy Gioránál a lexikai hozzáférés mechanizmusa rendezett, a jelentések súlyozva vannak: a vezérjelentéseket gyorsabban elérjük gyakoriságuk, ismerősségük, konvencionális és prototipikus voltuk révén. Másodszor, de kapcsolódva az iménti gondolathoz, a jelentések kiemelkedése és háttérbe szorulása a konvenció és a használat, azaz a kontextus dinamikus kölcsönhatásának függvénye. A lexikonban elraktározott jelentések erőviszonyai a szótári egység pragmatikatörténete szerint változnak. A folyamatos megerősítés hiánya és az ismétlődő második lépcsős újraelemzés lefokozhatja az addig prominens szemantikai alapinterpretációt. Ezért, bár a vezérjelentésekről azt mondjuk, hogy kontextusfüggetlenek, ez csak annyiban állja meg a helyét, hogy az aktuális szövegkörnyezetnek nincs szelektív befolyása a lexikai műveletekre a megértés kezdeti fázisában (l. Kecskés 2004: 317). Lehet prediktív szerepe: felgyorsíthatja, elősegítheti a megfelelő jelentés kikövetkeztetését akár még azelőtt, hogy magát a nyelvi stimulust észlelnénk – de nincs hatással a lexikális elérésre, következésképp képtelen blokkolni a vezérjelentéseket.

Még egyszer áttekintve a rendelkezésre álló kísérleti pszicholingvisztikai eredményeket és a belőlük levonható elméleti tanulságokat, úgy ítélem meg, hogy azok inkább alátámasztják (mi-

közben persze számos tekintetben kiegészítik, gazdagítják) a standard pragmatikai modellt, semmint romba döntenék, amennyiben (1) nem a komplett mondatjelentést, hanem a lexikai jelentést vesszük alapul, és (2) elvetjük – legalábbis a pragmatikában – a szó szerinti jelentés fogalmát, felváltva azt a *konvencionális jelentés* vagy a *vezérjelentés* terminusokkal (vö. Terestyéni 1981; Dascal 1987; 1989; Kiefer 2000; Kecskés 2004: 313–314; Nemesi 2004: 366–367). A konvencionális jelentés és a vezérjelentés dinamikus természetű, a szó szerinti jelentés ellenben viszonylag statikus alapjelentés, mely kétségkívül hasznos támpont lehet a szemantikaelméletben⁶⁰ (így pl. a kétszintű konceptuális szemantikában, l. Bierwisch 1979; magyarul: Kiefer 1984; Bibok 2003), a történeti jelentéstanban (pl. a konkrét–absztrakt fejlődési tendencia tárgyalásánál, l. Hadrovics 1992) és a stilisztikai elemzésben (akár egy teljes költői oeuvre kulcsszavainak lexikográfiai jellegű feldolgozásánál, l. Büky 1989), ám a pszichológiai realitás megtartására törekvő kognitív pragmatika már nem hivatkozhat rá. Erős bizonyítékok szólnak ugyanis amellett, hogy a vezérjelentés(ek) aktiválódása, s nem a szó szerinti jelentés azonosítása az első lépcsője a hétköznapi megértésnek.

A továbbiakban a *konvencionális jelentés* és a *vezérjelentés* kifejezéseket szinonimaként fogom használni, feltételezve, hogy amely jelentés gyakori, megszokott és/vagy prototipikus, az egyúttal konvencionális. Így Giora vezérjelentést meghatározó négy tényezője végső soron egyeshető a konvencionalitás gyűjtőfogalmában. A konvenció általában kiterjed az egész nyelvközösségre, de korlátozódhat a szűkebb-tágabb hatókörű nyelvváltozatokra is (l. pl. a táji jelentéseket, a diáknyelv *puska*, *király*, *karó* stb. szavait, vagy a számítógép-használók *dokumentum*, *mentés*, *kukac*, *lefagy*, *letölt*, *megnyit* stb. metaforikus terminológiáját). A konvencionális jelentés nem azonos a kódolt jelentéssel, hiszen – ahogy utaltam rá – nem minden kódolt jelentés vezérjelentés. Ha az olvasó mégis egyenlőségjelet kívánna tenni közéjük (mondván: ami kódolva van, az szükségképpen konvencionális), akkor tekintse a vezérjelentést (= a legkonvencionálisabb jelentés) a pontos szakszónak.

2.4.6. A relevanciaelmélet

Hogy mennyire összenőtt mára a kognitív pszichológia és a kognitív pragmatika, jól mutatja a poszt-grice-i irányzatként elkönyvelt, egyre nagyobb elfogadottságra szert tevő és egyre

---

⁶⁰ Nota bene: a holisztikus kognitív szemantika, mint a 2.3.4. fejezetben láttuk, szintén elveti.

szélesebb alkalmazási körbe bevont relevanciaelmélet alapítóinak azon kijelentése, hogy elméletük kognitív pszichológiai elmélet (Wilson–Sperber 2004: 625) – mi több, egy olyan reprezentatív kötetben, amely „A pragmatika kézikönyve” címet viseli (Horn–Ward 2004). Dan Sperber és Deirdre Wilson néhány jelentős előtanulmány, köztük karakteres Grice-kritikájuk (Wilson–Sperber 1981) megjelentetése után a kiérlelt elképzelést 1986-ban publikálta először könyv alakban, amit kilenc évvel később, kis változtatással újra kiadtak (Sperber–Wilson 1986/1995). A vezető teoretikusok és követők egy csoportja (Deirdre Wilson, Robyn Carston, Anna Papafragou és mások) a University College London vonzáskörzetében fejti ki tevékenységét vagy ott tanult, ezért a pragmatikai zsargonban néha „Londoni Iskola” néven is szoktak hivatkozni rájuk. A relevanciaelmélet Magyarországon sem ismeretlen: Németh T. Enikő, hogy csak eddigi legfontosabb cikksorozatát említsük, önállóan (1998; 2000a; 2000b; 2001) és Bibok Károllyal közösen (Bibok–Németh T. 2001a; 2001b; Németh T.–Bibok 1999; 2001) figyelemre méltó eredményeket ért el az implicit argumentumok típusainak és azonosításuk mikéntjének föltárásában. Németh T. és Bibok legújabb dolgozatait szintén áthatja a relevanciaelméleti gondolkodásmód (l. Németh T. 2003; 2004; 2005; Bibok 2003; 2004). A tanítványok első nemzedékét Ivaskó Livia képviseli az afázias nyelvhasználat, általában a sikertelen kommunikáció és a pragmatikai kompetencia kérdéseinek középpontba állításával (Ivaskó 2002; 2004; Ivaskó–Németh T. 2002). Anne Reboul és Jacques Moeschler (1998/2000) népszerű bevezetője – Gécseg Zsuzsanna fordításában – pár éve a szélesebb érdeklődő közönség számára is elérhető, élvezetes stílusú relevanciaelméleti kalauz.

Sperber és Wilson programja ambiciózus: ötvözni szeretnék a kommunikációnak az ókori retorikától a modern szemiotikáig ívelő, az oktatásba is mélyen beleivódott hagyományos kódelfogását⁶¹ és a szándékfelismerő képességre apelláló (neo-)grice-i következtetési modellt. Önmagában mindkettő fogyatékos, hiszen amit kódolni tudunk és dekódolhatunk egy jelsor közvetítésével, az csupán az egyik – el nem hanyagolható – forrása a megértési folyamatnak, amit pedig kikövetkeztetünk, nem független a dekódolás kimenetétől. A kommunikációelméleti orientáció precízen definiált kommunikációfogalmat kíván (Sperber–Wilson 1986/1995: 63):

---

⁶¹ A kommunikációelméleti irodalomban nem a *kód*-előtag, hanem a *tranzaktív* címke terjedt el a shannon–weaveri sémájú modellek jelölésére (l. pl. Griffin 2000/2001).

(28) **Oszténzív-következtetési kommunikáció:**

A kommunikátor létrehoz egy stimulust, ami kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi a résztvevő felek előtt a kommunikátor abbéli szándékát, hogy a stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a hallgató(ság) számára egy {I} feltevэшalmazt.

A kommunikátor úgy viselkedik, hogy felhívja a partner(ek) figyelmét közlési szándékára – erre utal Sperber és Wilson az *oszténzio*⁶² szóval. Kétféle szándék van tehát belefoglalva a fönti meg-szövegezésbe: az egyik az informatív szándék, a másik a kommunikatív szándék:

(29) (a) **Informatív szándék:** nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá tenni egy {I} feltevэшalmazt a hallgató(ság) számára (Sperber–Wilson 1986/1995: 58).

(b) **Kommunikatív szándék:** kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a résztvevők előtt, hogy a kommunikátornak informatív szándéka van (Sperber–Wilson 1986/1995: 61).

Mindkét szándéknak jelen kell lennie ahhoz, hogy relevanciaelméleti értelemben kommunikációról beszélhessünk. Lehet ugyan valakinek informatív szándéka (nyilvánvalóvá tenni más számára egy információt) anélkül is, hogy kommunikatív szándék társulna mellé (felismertetni, hogy információt akar közölni) – ám valóban indokoltnak látszik az efféle esetek kizárása a kommunikáció köréből. Vegyünk egy klasszikus példát! Shakespeare Othellójában Jago, a sértődött bajkeverő úgy akarja bizonyító erejű információval ellátni a féltékeny mórt felesége, Desdemona „hűtlenségéről”, hogy közben ő maga ne lepleződjön le, vagyis informatív szándéka rejtve maradjon. Ezért úgy rendezi az eseményeket, hogy Othello a csábító hírébe hozott Cassio kezében pillantsa meg a kendőt, amelyet jegyajándékkul adott hitvesének. Egyetérthetünk Terestyénivel (2004: 117), akinél a példa leírását megtaláljuk: Jago ármánykodását meglehetősen szokatlan volna kommunikációnak nevezni. Az információ igazságtartalma ebből a szempontból mellékes: egy másik híres Shakespeare-hős, Hamlet, kihasználva a városi szintársulat érkeztét, egy létező darab kis kiigazításával apja megöletésének igaz történetét tárja a királyi udvar közönsége elé, hogy kifürkéssze bűnös nagybátyja ösztönös reakcióját. Informatív szándéka kétségkívül van, miként Jagónak (sőt, hogy a beszédaktus-elmélet szóhasználatát idézzük, közvetve perlokúciós szándéka is), kommu-

⁶² Elfogadott magyar fordítása egyelőre nincs. A Reboul–Moeschler-könyvben Gécseg Zsuzsanna a „rámutató-következtetési kommunikáció” kifejezést használja. Én az *információfelhívás*, *szándékjelzés* vagy *-jelölés* szavakat javasolnám kiváltására.

nikatív szándéka viszont nincs; nem akarja fölfedni, hogy az egész előadást ő rendezte.⁶³ A Jago és Hamlet-példa ellentettjét, az informatív szándék nélküli kommunikatív szándék lehetőségét a (29b) definíció kizárja azzal, hogy a kommunikatív szándékot az informatív szándék felismertetésével azonosítja. Amennyiben a kommunikátor a (28)–(29) szerint rendelkezik a kétféle szándékkal, még mindig csak az elvi esélye teremthető meg a kommunikációnak, a siker záloga nem. Ahhoz tudniillik a hallgató(ság)nak is fel kell ismernie a közlő kommunikatív szándékát, és magáévá kell tennie az {I} feltevэшalmazt. Az előbbi feltétel teljesül, az utóbbi nem, ha általunk nem ismert idegen nyelven szólnak hozzánk; kommunikatív szándék híján csak az utóbbi akkor, amikor Othello meglátja a kendőt Cassiónál, nem sejtve, hogy mindez Jago mesterkedése, vagy amikor Claudius, a dán király Hamlet gyanúját igazolva feldúltan távozik kíséretével a színmű gyilkossági jeleneténél. Végül, ha sem a kommunikatív szándék, sem az információ nem tudatosul a címzettben, kommunikációs kísérletről beszélhetünk csupán. Ennek szenvedő alanya – Shakespeare-nél maradva – Julius Caesar, aki az azonos című dráma III. felvonásának elején, a szenátus felé menet elveszi ugyan azt az iratot, amely az ellene szőtt összeesküvésre akarja még idejekorán figyelmeztetni, de nem ismeri fel átadója, Artemidorus unszolásában az osztenzív törekvést, ezért abban a hitben, hogy az írás csupán egyike a hozzá intézett kérelmeknek, félretéteti, kiszolgáltatván magát az életére törőknek.

Könnyű észrevenni, hogy az osztenzív-következtetési kommunikáció fogalma Grice nem természetes jelentésének örökségét hordozza.⁶⁴ A szándékok kifejezése, felismerése és felismertetése egyébként nem az egyetlen centrális eleme a következtetési modellnek, amely a relevanciaelméletben tovább él. Sperber és Wilson azt is készséggel elfogadja, hogy a kommunikatív megnyilatkozások automatikus relevanciavárákozást keltenek a befogadókban, ami kapaszkodót nyújt a beszélői jelentés megfejtéséhez. Csakhogy nem az együttműködés és a neki alárendelt maximák által kijelölt keretben, mintegy kiegészítő szerepre rendelve az informativitás (mennyiség), igazságtelenség (minőség) és érthetőség (mód) irányelveivel egy sorban, hanem általánosabb sí-

⁶³ A kommunikatív szándék nélküli információközlés „taktikáját” a népnyelv is számon tartja, l. *A fiamnak (lányomnak) mondom, hogy a menyem értsen belőle* szólást és különböző változatait (Németh T. 2005: 80).

⁶⁴ Inkább törvényszerű ezért, mintsem meglepő, hogy Terestyéni (2004: 119) pusztán Grice nyomdokain haladva, a relevanciaelméletre való utalás nélkül a következő konklúzióra jut: „[...] akkor tekintünk kommunikációs kísérletnek valamilyen aktivitást, ha azzal az ágensnek *a*) szándékában állt valamilyen információt átadni, azaz egy tényállás(komplexumot) felismertetni, *b*) szándékában állt, hogy ezt az *a*) szándékát felismerjék [...], *c*) szándékában állt, hogy *a*) szándékának megvalósulásában *b*) szándékának megvalósulása játsszon szerepet”. A *c*) szándék feltételezése, amely Sperber–Wilsonnál hiányzik, nézetem szerint nem szükséges ahhoz, hogy kommunikációs kísérletről beszélhessünk; azt, hogy „az információ éppen azáltal, és ne valamilyen más okból jusson el a Befogadóhoz, hogy

kon, önmagában is teljes magyarázóerővel felruházva. Legyen verbális vagy nem verbális (l. Desdemona kendője) a stimulus, ha osztenzív, máris szavatolva van a relevanciája. Ezt mondja ki a kommunikatív relevancia elve (communicative principle of relevance), amely a még átfogóbb kognitív relevanciaelv (cognitive principle of relevance) leképezése a kommunikációra mint a megismerés egyik alapformájára (Sperber–Wilson 1986/1995: 260; Wilson–Sperber 2004: 610; 612):

(30) (a) A kommunikatív relevancia elve:

Az osztenzív következtetési kommunikáció minden megnyilvánulása saját optimális relevanciájának elvárását közvetíti.

(b) A kognitív relevancia elve:

Az emberi megismerés a relevancia maximalizálására törekszik.

Minden megismerő rendszer, így az emberi kogníció is úgy fejlődik, hogy a lehető legpontosabb képet alkothassa meg a világról, egyre tökéletesítve a már meglévő reprezentációját. Az információfeldolgozás egyfelől bizonyos hatásokat eredményez: változást idéz elő az egyén kognitív környezetében azzal, hogy (i) vadonatúj ismeretekkel egészíti ki, (ii) törli belőle az olyan régi feltevéseket, amelyek cáfolatot nyernek, vagy (iii) növeli, illetőleg csökkenti a meggyőződések igazoltsági értékét. Másfelől azonban a mentális munkateljesítmény „költséges”, hiszen erőfeszítést követel: figyelmet, a memória, az emlékezet működtetését, bonyolult gondolkodási folyamatokat (dedukció, hipotézisalkotás és -ellenőrzés stb.). A befektetett energiával a megismerő lény gazdaságosan bánik. Egy adott információ relevanciája, minden torzító tényezőt leszámítva, annál nagyobb, minél kevesebb energiát emészt fel az értelmezési folyamat, és minél több a vele járó kognitív hatás. Az „optimális relevancia” kifejezés a (30a)-ban arra utal, hogy az osztenzív stimulus elég releváns ahhoz, hogy a címzett úgy gondolja, megéri a fáradságot foglalkozni vele, sőt az elvárható legrelevánsabb kommunikatív megnyilvánulás akkor és azon a helyen, a beszélő képességeit és preferenciáit szem előtt tartva. Ez az érvelés eszünkbe juttathatja Zipf (1949), Kasher (1976) és Horn (1984/1998) gazdaságossági elveit a Grice-fejezetből. Az ökonómia olyan vezérfonal, amely összeköti a racionalista megközelítéseket. De tegyük rögtön világossá a különbséget is: míg Sperber és Wilson a hatás–erőfeszítés egyensúlyára való törekvést a megisme-

---

felismerte a Közlőnek erre irányuló szándékát” (i. m. 118), ami valójában a kommunikáció sikeréhez kell, különben sem biztosítja. Ezzel együtt maga a szándék persze létezhet.

rés, az interpretáció ösztönös működési logikájában mutatja ki, addig az imént említett szerzők egy ettől egészen eltérő „logikát” igyekeznek explicitté tenni: azt, amelyet a racionális társalgó (a kommunikátor!) követ, és amelynek betartását a hallgató joggal feltételezheti. Nem véletlen, hogy a relevanciaelmélet haszonelve kínál megoldást arra a Grice által nyitva hagyott problémára, hogy miért éppen azt az implikatúrát következtetjük ki egy megnyilatkozásból, amelyiket végül kikövetkeztetjük, miért nem egy másikat, amikor több lehetőség is fölmerülhet. A válasz egyszerű: mindig a kognitív szempontból legjövedelmezőbb, azaz a legrelevánsabb jelentést választjuk, mert bármely egyéb levezetés indokolatlan műveleti erőfeszítést róna ránk, és/vagy kisebb kognitív hatást eredményezne.

A kódmodell és a következtetési modell összekapcsolásával a kommunikációs eseményben részt vevő felek tevékenységét úgy jellemezhetjük, hogy egyik oldalon a beszélő egy fizikailag észlelhető jelet vagy jelsort (stimulust) produkálva kódolja mondanivalóját, s emellett szándéka felismertetése végett osztenzív magatartást tanúsít, a másik oldalon pedig a hallgató dekódolja a stimulust és a relevanciaelv alapján következtet a beszélő szándékára. A megértés tehát magába foglalja a dekódolás részfeladatát, amely a relevanciaelmélet hipotézise szerint egy fodor-i típusú perifériás modulban zajlik. Terméke, a „logikai forma” nem azonos a mondott jelentéssel (what is said); ritkán teljes proposíció, mivel a referenciális (deiktikus) feloldás, a potenciális kétértelműségek kiküszöbölése és a világismeret azon mozzanatainak hozzárendelése, amelyek az igazságértéket befolyásolják, vagyis a „pragmatikai fölgazdagítás” (pragmatic enrichment) csak a dekódolás után, következtetés útján megy végbe.⁶⁵ A logikai forma a megnyilatkozás nyelvi alapinterpretációja; az összetevői által kódolt fogalmak rendezett sorából áll. Ez szolgál egyik premisszájaként a szándékolt jelentés kikalkulálását célzó következtetési folyamatnak. A többi premissza együtt alkotja a *k o n t e x t u s t*, három információcsatorna közreműködésével: (i) a már elhangzott megnyilatkozások, a szövegelőzmény tárolt reprezentációja⁶⁶ erős várakozásokat, predikciókat visz bele a megértésbe (a kontextualisták szerint „megágyaz” a folytatásnak; l. a Gibbs-fejezetet, különösen a (24a–b) példát és kommentárját); (ii) a logikai forma fogalmain keresztül elérhető a rájuk vonatkozó enciklopédikus tudás, valamint (iii) a közvetlen fizikai környezet, a metakommunikáció észleléséből szintén nyerünk olyan adatokat, amelyek kihatnak az in-

⁶⁵ Ezért nem eshet egybe a szemantika–pragmatika elhatárolása a mondott (nyelvi, szemantikai, igazságfeltételes) jelentés és az implikatúra (beszélői, pragmatikai jelentés) grice-i oppozíciójával (vö. **1.1.1.**, **1.1.2.** és **2.4.2.**). A pragmatika behatol a mondott jelentésbe (l. még Recanati 1989; Levinson 2000: 165–260; Carston 2002).

⁶⁶ *Nyelvi kontextusnak* (linguistic context) is nevezik, szembeállítva a *fizikai kontextussal* (physical context, l. a (iii)-ban).

terpretációra. E három információs csatornából adódik össze és táplálkozik pillanatról pillanatra az egyén kognitív tere vagy környezete (cognitive environment), felölelve mindazon tények halmazát, amelyek manifeszt ismeretként birtokában vannak vagy percepció révén birtokba vehetők (Sperber–Wilson 1986/1995: 38–39; 151). A kontextus a kognitív tér leszűkítése, fókuszálása, s mint ilyen, az individuum sajátja; nem valamiféle stabil állapot vagy „kölsönös tudás” a kommunikálók között, ahogyan az sokáig uralkodó felfogás volt (l. Sperber–Wilson i. m. 15–21). A kontextusba nem kerül be az a teljes információmennyiség, amely a kognitív környezet része. Megintcsak az ökonomikus gondolkodásra hárul, hogy fölépítse belőle, „kiválassza” a kontextust, természetesen a relevanciaelv segítségével: „[...] az érvényes kontextus szelekcióját a relevancia keresése határozza meg”⁶⁷. Így tetszetős magyarázatot kapunk a félreértések pragmatikai hátterére is: nem biztos, hogy a felek ugyanazt a kontextust építik föl egy-egy megnyilatkozáshoz. Némi leegyszerűsítéssel azonban a helyzeten, mint Leezenberg (1995/2001: 113) és Franken (1999: 147) szónak teszik, hogy az elmélet két oszlopos fogalmát, a relevanciát és a kontextust nem sikerül körbenforgás nélkül definiálni. Az előbbi idézet azt mondja, hogy a kontextus kiválasztását a relevancia keresése határozza meg; másutt viszont azt olvassuk, hogy „egy feltevés annyira releváns egy kontextusban, amennyire nagy a kontextuális hatása”, illetőleg „amennyire kis erőfeszítés szükséges a feldolgozásához ebben a kontextusban”⁶⁸ – azaz: a kontextust a relevancia, a relevanciát pedig a kontextus determinálja! Ennek ellenére maga a kognitív szelektálás gondolata és a kontextust alkotó információforrások szétválasztása, kivált az enciklopédikus feltevések beillesztése előremutató (a szöveggörnyezet és a közvetlen fizikai szituáció hozzájárulása a kontextushoz korábban is vitán felül állt, bár a kettő gyakran összemosódott). A kontextusfogalom tartalommal való megtöltése, generálásának, aktív konstrukciójának bizonyítása más pragmatikaelméletekben is hangsúlyt kap (l. pl. Verschueren 1987; 1999).

Rátérve immár az alakzatjelenségek sperber–wilsoni (újra)értelmezésére, fölvetődik a kérdés, jövedelmező-e az átvitt értelem, a nem konvencionális nyelvezet? Hogyan felel meg a kommunikatív relevancia elvének, amely nem sugall semminemű különbséget figuratív és nem figuratív megnyilatkozás között? Olyan mértékű extra kognitív hatásnak kell keletkeznie, szűr-

⁶⁷ „These factors determine not a single context but a range of possible contexts. What determines the selection of a particular context out of that range? Our answer is that the selection of a particular context is determined by the search for relevance” (Sperber–Wilson 1986/1995: 141).

⁶⁸ „[A]n assumption is relevant in a context to the extent that its contextual effects in this context are large [...] an assumption is relevant in a context to the extent that the effort required to process it in this context is small” (Sperber–Wilson 1986/1995: 125).

hetjük le az előzményekből, amely kárpótolja a hallgatót a nagyobb erőfeszítésért, és amely nem jelentkezne, ha nem *éppen úgy* fejezné ki magát a beszélő. Számos könyvfejezet és cikk fejtegeti ezt a relevanciaelméleti belátást abban a meggyőződésben, hogy a klasszikus retorika tanai fölött végleg eljárt az idő, azok modern szemantikai–pragmatikai köntösben sem vihetők tovább, ezért gyökeresen új alapokra kell helyezni az alakzatokról való gondolkodást (Sperber–Wilson 1986/1995: 231–243; 1990; Wilson–Sperber 1992; 2000; Papafragou 1996; Song 1998; magyarul: Reboul–Moeschler 1998/2000: 195–209; Bibok 2003: 62–64). Vessük is mindjárt össze páronként, pontokba szedve a tradicionális **(a)** és az ajánlott új szemlélet **(b)** ütköző téziseit, ahogy a fősorolt munkák látják (eszünkbe juttatva a kognitív szemantika kontrasztív önmeghatározását: **2.1. táblázat**), s talán a hozzájuk fűzött kommentárokból utóbb kiviláglik, mennyiben sikerült Sperbernek és Wilsonnak túlszárnyalnia a régi retorikát (l. különösen Sperber–Wilson 1990).

I/a. Világos, hol húzódik a határ a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés között.	I/b. Nem lehet élesen elválasztani a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentéseket.
--	--

Figyeljük meg a következő variációkat egy évtizedekkel ezelőtti Népsport-tudósításra:

- (31) (a) A 40. percben Détári labdájával Bodonyi futott el a jobb oldalon.
 (b) A 40. percben Détári labdájával Bodonyi robogott el a jobb oldalon.
 (c) A 40. percben Détári labdájával Bodonyi nyargalt el a jobb oldalon.
 (d) A 40. percben Détári labdájával Bodonyi száguldott el a jobb oldalon.
 (e) A 40. percben Détári labdájával Bodonyi viharzott el a jobb oldalon.

Meg tudjuk-e mondani, hol ér véget a szó szerinti jelentés, és hol kezdődik a metaforikus, például a (31a–e)-n belül? A **2.4.5.** fejezetből magunkkal hozott pszicholingvisztikai konklúzió szerint a válasz a megértés aspektusából nem lényeges, minthogy a kérdés sem adekvát. Ha tetszik, állást foglalhatunk úgy, hogy csak az *elfut* (31a) szó szerinti, a másik négy ige (31b–e) átvitt; eltűnődhetünk olyan további kifejezések szószerintiségén, mint – hogy a kontextust ne változtassuk – a *meglódul*, a *megiramodik*, az *elhúz*, vagy a *kiugrik*, *kilép* (a csatár az ellenfél térfelén), konstatálva: egyik-másik esetben tényleg nem egyértelmű az osztályozás. Az igazi kérdés azonban az, létezik-e merev választóvonal a konvencionális és a nem konvencionális jelentések között, hiszen nem a szó szerinti, hanem a vezérjelentés (= konvencionális jelentés) a nyelvi modul outputja.

Miután az előző fejezetben tisztáztuk, hogy a lexikonban tárolt jelentések szüntelen nyelvhasználati kontrollnak (visszacsatolásnak) vannak kitéve, és az alkalmi jelentések idővel lexikalizálódhatnak, már el is köteleződünk a konvencionális dinamikus fokozatisága mellett. Hogy egy jelentés, amely konvencionális, egyben szó szerinti-e, más lapra tartozik; eldöntése metanyelvi reflexiót feltételez, ami túlmutat a spontán megértés folyamatán. Összegezve tehát, az **I/a** és **I/b** nézetek szembesítése sem a kognitív pszichológia, sem a pragmatika számára – elavult terminológiája miatt – nem releváns, a *szó szerinti* jelentés *konvencionális* jelentésre cserélésével viszont az **I/b** igazságához nem fér kétség.

II/a. A szó szerinti és nem szó szerinti megnyilatkozások interpretációja eltér egymástól.

II/b. A szó szerinti és nem szó szerinti megnyilatkozások értelmezése ugyanúgy zajlik.

Ismét elegendő felidézni Giora vezérjelentés-elméletének ide vágó pontját, és a dilemma feloldódik: a szó szerinti megnyilatkozások interpretálása *többnyire* különbözik a nem szó szerinti megnyilatkozások interpretálásától, kivéve, ha a szó szerint értendő megnyilatkozásnak, illetőleg az abban szereplő valamely kifejezésnek nem szó szerinti a vezérjelentése, vagy ha a nem szó szerint értendő megnyilatkozásban a figuratív tartalom a vezérjelentés rangjára emelkedett (vö. (25)–(26)). Javítva a **II/a** kifogásolt szóhasználatát, a konvencionális és a nem konvencionális jelentésű megnyilatkozások interpretációja eltér egymástól: az előbbi a lexikai elérést és a jelentéskompozíciót tekintve egylépcsős, az utóbbi (legalább) kétlépcsős. A relevanciaelmélet közvetlen kapcsolatot lát saját **I/b** és **II/b** állítása között, ahogy **I/a** és **II/a** között is, és globálisan, a megértés egységes fölépítményét és a gondolkodás azonos rendezőelvét vallván akár igazat is adhatunk neki. Ám amennyiben nem fogadná el a javított **II/a**-t, lokálisan tévedne, hiszen nyilvánvaló, hogy nem ugyanaz az eset, amikor a kontextusnak korrigálnia kell a nyelvi alapinterpretációt (ez történik a nem konvencionális jelentéseknél), mint az, amikor nem.

III/a. A trópusok szó szerint hamisak; hamiságuk felismerése indítja el a specifikus értelmezést a szó szerinti jelentésre támaszkodva.

III/b. A trópusok nem föltétlenül hamisak szó szerint; nem is sértenek semmilyen konvenciót, amelyen megértésük alapulna.

A **III/a**-t – mint tudjuk, vö. 2.3.2.; 2.4.1.; 2.4.2. – kétféle példával szokás cáfolni:

- (32) (a) Anya a jégre visz.
(b) Szívünk nem kartotékadat.

A (32a) tökéletesen megfelelhet a tényállásnak, mondjuk, egy korcsolyázni tanuló kislány szájából a jégpálya szélén, az elrugaszkodás pillanatában.⁶⁹ Hogyan azonosítja, aki ezt hallja, a *jégre visz* = 'rászed, bajba sodor' metaforát, teszik föl a kérdést a retorikai (deskriptivista szemantikai, searle-i, grice-i) nézet kritikusai, ha a kislány arra (is) céloz: édesanyja nagy ügyességet igénylő próbatétel elé állítja? Valóban nem a kijelentés igazságértéke a döntő – bár azt mindenképpen tartjuk fenn, hogy a (32a)-féle, szó szerint is igaz megnyilatkozások a félreértés nagyobb veszélyét hordozzák. A másik típus a tagadásba (kérdésbe, óhajba, felszólításba) foglalt nyelvi kép: a (32b) József Attila *Levegőt!* c. költeményéből szintén nem hamis proposíció. Benne van azonban, eltekintve most a *szív* szó jelentésének boncolgatásától (érdekességgéppen vö. Büky 1989: 31–93), egy metaforikus fogalomtársítás (a szív mint kartotékadat), melynek feldolgozása nélkül a tagadásával sem tudnánk mit kezdeni. Grice minőségi maximája nem segít, hiszen nem vagyunk képesek vele behatolni a megnyilatkozás belsejébe. Ugyanakkor a relevanciaelmélet a **III/b**-vel kissé talán elhamarkodottan vonja le az előbbiekből azt a következtetést, hogy nincs semmilyen norma vagy konvenció, amelyet a trópusok (legalábbis a nem átvitt vezérjelentésűek) megszegnének. Természetesen a konvencionális nyelvhasználat normájára (definícióját l. a **2.5.**-ben) kell gondolnunk, nem az igazmondására (utóbbihoz l. még Lewis 1983; ill. Wilson–Sperber 2000), pontosabban a konvencionális nyelvhasználat normájának rendelhetjük alá a minőség, a mennyiség, a relevancia és a mód kategóriáját. A társalgási maximák hatékony interpretációs heurisztikák, hiba volna negligálni őket. Jobban megnézve a (32a) figuratív vezérjelentésű, így a fönti kontextusban konvencionálisan (idiomatikusan) és szó szerint (nem idiomatikusan) is igaz. A szituáció ismeretét és a „Légy maximálisan releváns!” (a viszony, vagyis ezúttal nem a minőségi) heurisztika alkalmazását ez esetben a szó szerinti jelentés megértése igényli, nem a bevett metaforikus (idiomatikus) jelentése, tudniillik az idiomatikus alapinterpretáció mellett a szó szerinti is releváns az adott beszédhelyzetben. Ami pedig a (32b)-t illeti, az egy olyan kulcskifejezést (*kartotékadat*) mindenképpen tartalmaz, amely konvencionális értelmében hamisan referál a valóságra, függetlenül attól, hogy a *teljes* megnyilatkozás igaz vagy hamis. A konvencionális nyelvhasz-

⁶⁹ Az eset leírásáért Andok Mónikának tartozom köszönettel, aki gyermeke frappáns megjegyzésére felfigyelt.

nálat normája, mint látható, nemcsak a megnyilatkozás egészére, hanem annak alkotórészeire külön-külön is vonatkozik.

IV/a. A trópusok figuratív jelentése megadható szó szerinti parafrázissal.	IV/b. A trópusok teljes jelentése nem parafrázálható szó szerint veszteség nélkül.
---	---

Legyünk méltányosak: a retorikus, stilisztika vagy nyelvész, még ha a **IV/a** szellemében vélekedik is, nemigen tekinti ekvivalensnek a trópus és parafrázisát.⁷⁰ Amivel több a képi jelentés, azt mint retorikai-stilisztikai hatást vagy konnotációt (vs. denotáció) tartják számon (vö. **2.2.**). Mindazonáltal a megismerés szemszögéből ez is, az is kognitív hatás: a személy kognitív terét egyaránt módosítja egy jól körvonalazható explicit vagy implicit üzenet, de az afféle szubjektívan felfogott tapasztalatok is, amelyeket közönségesen benyomásoknak nevezünk. Az egzakt információk és a benyomások kommunikációja között esetek egész sora helyezkedik el. Minél közvetettebb, elmosódottabb egy jelentés, minél kevésbé lehetünk biztosak abban, hogy a partner tényleg azt közli, amire mi gondolunk, és felelősséget is vállal érte, annál gyengébb implikaturával van dolgunk. A poétikai vagy stílushatás Sperber és Wilson értelmezésében javarészt ilyen gyenge implikaturák eredője. Ezt a megközelítést továbbvive háromfajta gyenge implikaturának fogunk kiemelt jelentőséget tulajdonítani az alakzatprodukciónak elemzésében: a fogalmi implikaturáknak (l. **3.3.1.1.**), az attitűdimplikaturáknak (l. **3.3.1.2.**) és az énimplikaturáknak (l. **3.3.1.3.**). Parafrázálásuk körülményessége nem adhat felmentést vizsgálatuk alól; ellenkezőleg, velük a kommunikáció igen fontos szegmenséhez férünk hozzá úgy, ahogy arra korábban nem volt mód.

V/a. Az ún. közelítő használat és a metafora két külön jelenség: míg amaz egyszerűen csak „kerekítve” írja le a valóságot, a metafora egy fogalmat egy másik fogalomra visz át valamilyen nyílt vagy látens hasonlóság alapján.	V/b. A metafora a közelítő használat egy esete: mindkettőnél hasonlóság áll fenn a beszélő gondolatának propozíciós formája és a gondolatot ábrázoló megnyilatkozás propozíciós formája között.
--	--

⁷⁰ Van azért kivétel ez alól, l. pl. Searle kifejezhetőségi alapelvét a **2.4.1.**-ből. De hogy az ő álláspontja sem egyértelmű, hanem a **IV/a** és a **IV/b** között ingadozó, az kiderül metaforacikkének (1979a) utolsó három bekezdéséből, amelyben a parafrázálás a szó szerinti nyelv hiányosságai miatt inkább csak elvi lehetőségként tételeződik, az alakzatok (konkrétan a metafora) sajátos „kifejezőerejét” pedig, amit az átfordítás soha nem ad vissza, a szerző avval magyararázza, hogy a megértés egy másik szemantikai tartalmon keresztül jut el a szándékolt jelentéshez. (Emlékezzünk: már a *Speech acts* (1969) is elismerte az érzelmi-poétikai jelentést, csak perlokúciós hatásnak minősítette).

Miért teszünk olyan kijelentéseket, amelyek csupán „körülbelül” igazak, amikor precízebben is artikulálhatnák az információt? Ha valakitől azt tudakoljuk, mennyi az idő, rendszerint megelégszünk a válasszal, hogy „Dél van” vagy „Negyed kettő”, pedig sejtjük, hogy az illető az órájára pillantva ilyesmit láthatott: „11:58” vagy „13:16”. Ha egymás közt bizalmasan arról beszélgetünk, kinek hogyan alakult a tavalyi jövedelme, mondhatom, hogy egymilliónyolcszáz ezret kerestem, miközben a pontos összeg, tételezzük föl, egymilliónyolcszáz tizennyolcezer-kilencszázkilencvenkilenc forint volt. Görögországban járva, ha zalai turistákkal futok össze, akik érdeklődnek, honnan jövök, lehet, hogy azt felelem: „Miskolcra”, holott a valóságban Felsőzsolcán vagy Arnóton lakom, a szomszédos nagyvárosba csak dolgozni járok. Ezek mind-mind megközelítő vagy „laza” (loose) megnyilatkozások. Vegyük észre, hogy az efféle „hozzávetőleges” tényállítások nem lennének helyénvalók például egy úrsikló fellövésekor a visszaszámlálásnál, az év végi adóbevallásban, vagy a lakcímet igazoló hatósági kártya cseréje alkalmával az okmányirodában.

A közlő mindig a tőle telhető optimális relevanciára törekszik, ezért takarékosagból néha lekerekíti mondandóját, hogy a hallgatónak is könnyebb legyen feldolgozni azt. A relevanciaelmélet úgy okoskodik, hogy erre az a hasonlóság teremt lehetőséget, amely a beszélő gondolatának propozíciós formája és az annak közvetítésére létrehozott megnyilatkozás propozíciós formája között áll fenn. Sperber és Wilson persze jól tudja, hogy a hasonlóság igen képlékeny fogalom: úgyszólván bármit hasonlíthatunk bármihez valamilyen tekintetben. Éppen emiatt nem elégíthet ki bennünket az **V/a** metaforafogalma sem. Azt remélik mégis, hogy a propozíciós formájú reprezentációk (ilyenek egyébként a kontextust alkotó feltevések is) közös implikációik száma alapján összemérhetők. Ha a gondolat és a megnyilatkozás implikációi tökéletesen megegyeznek, szó szerinti használatról beszélhetünk; ha nem teljesen azonosak, de van metszetük, nem szó szerinti az ábrázolás; ha viszont egyáltalán nincs semmilyen megfelelés, a megnyilatkozás nem alkalmas a gondolat reprezentálására.

Nagy kérdés azonban, hogy ugyanez a magyarázat kiterjeszthető-e a metaforákra és más alakzatfajtákra, ahogy azt az **V/b** posztulálja. A metafora esetében egy komplex gondolatról van szó, amely, mondja ki a **IV/b**, nem fordítható át veszteség nélkül a szó szerinti nyelvre. Ez a különbség közte és a közelítő kijelentések között, utóbbiak ugyanis probléma nélkül korrigálhatók. Mármost, amennyiben a metafora tartalma egy ilyen nem parafrázálható komplex gondolat, milyen lesz e gondolat propozíciós formája, és hogyan rendelhető hozzá igazságérték? Úgy tűnik,

mintha Sperber és Wilson a nyelvet nem, viszont a gondolatot mindig pontosan meghatározottnak tartaná. Miközben a nyelv szintjén empirikus indokkal elvetik a szó szerinti és a nem szó szerinti megnyilatkozások éles megkülönböztetését (l. **I/b**), bevezetnek egy evvel párhuzamos distinkciót az empirikusan hozzáférhetetlen gondolatok szintjén, jelesül a gondolat propozíciós formája és a megnyilatkozás propozíciós formája közti teljes és a részleges hasonlóságot (Leezenberg 1995/2001: 113). Csakhogy a hallgató nem tudja összehasonlítani a beszélő gondolatát a megnyilatkozás propozíciójával (legfőljebb tisztában van vele, hogy a kettő eltérhet), hiszen csupán az utóbbi van adva számára, amelyből a kontextus segítségével az előbbire következtet. Így a gondolatok és a megnyilatkozások hasonlóságának ideája a megértés modelljéhez nem tesz hozzá új elemet.

A relevanciaelmélet ragaszkodik ahhoz, hogy az interpretáció ugyanúgy történik, legyen szó szerinti, „laza” vagy figuratív a megnyilatkozás. A **II/b** kapcsán kifejtettük, hogy ez túlzottan perspektivikus állítás; részleteiben lényeges különbség van a konvencionális és a nem konvencionális nyelvhasználat értelmezése között. Levinson (2000: 57–59) fenntartásait osztva úgy vélem, a kommunikatív relevancia elvére olyan teher hárul, amelyet nem bír el: a hatás–erőfeszítés kognitív mérlegét kívülről szinte lehetetlen megvonni, a konverzációs maximák és neo-grice-i reinterpretációik révén viszont helyes empirikus előrejelzéseket tehetünk anélkül, hogy belelát-nánk a hallgató fejébe. A grice-i apparátusból igen, a relevanciaelvből nem következő predikciónk az, hogy a szó szerinti kijelentés, ha egyben konvencionális, nem ütközteti és nem is használja ki a maximákat, ezért interpretációja a legegyszerűbb. A közelítő megnyilatkozások esetében kihasználás nincs, de ütközés van: a mennyiség második maximája fölébe nő az elsőnek és a minőség elvének, amit fölismerve a hallgató lazán értelmezi a közölt információt. Az alakzatok feldolgozása ezzel szemben a konvencionális nyelvhasználat normájának kihasználásán alapul, így összetettebb: valamelyik heurisztika (általában a minőség vagy a mennyiség első maximája, de járulékosan a relevancia és a homály, kétértelműség maximája is) „jelzőlámpaként” irányítja át a gondolkodást az átvitt mondanivaló keresésére.⁷¹ A közelítő megnyilatkozás és a metafora különböző volta a törölhetőség tesztjével is bizonyítható (l. Tsohatzidis 1994: 373): míg a

---

⁷¹ Érdekes a relevanciaelmélettel rokonszenvező Gibbs (1994a: 232) értékelése, aki szerint a „metafora mint közelítő beszédmód” alternatíva abban mutat előrelépést, hogy immár nem grice-i típusú kommunikációs normák megszegésének tekinti a metaforát és a többi alakzatfajtát. Helyteleníti azonban, hogy Sperber és Wilson kitart az extra kognitív erőfeszítés szükségessége mellett, továbbá, hogy modelljük azt előfeltételezi, a metaforikus nyelv csupán „hasonlít” a beszélő gondolataira, de nem közvetlen tükröződése az ideáknak vagy fogalmaknak, amelyeket – ő úgy vélekedik – valójában a metafora maga teremt.

„laza” értelmezés törölhető (pl. *Hat óra – kereken*), a szó szerint kategóriatévész metaforikus jelentés nem (pl. *A szobád egy disznóól – (??) lapátoljuk ki a trágyát, és locsoljuk föl vízzel*).

<p>VI/a. Az irónia olyan alakzatfajta, amelynek szándékolt jelentése épp az ellenkezője a szó szerinti jelentésnek.</p>	<p>VI/b. Az irónia egy személynek vagy személyeknek tulajdonított gondolat visszhangoztatása sugallt szatirikus attitűddel.</p>
--	--

Az irónia fogalmi meghatározása körüli buktatók széles körű számbavétele (l. pl. Kaufer 1981; Giora 1995; Attardo 2000) a jelen dolgozatnak nem tárgya. Munkahipotézisként mégis hadd kókáztassak meg egy átfogó definíciót: az irónia (gör. ’tettetés’) a megnyilatkozás konvencionális jelentése által kifejezett attitűdöt megkérdőjelező, azzal részben vagy egészben ellenkező, személyekre vonatkoztatva arculatfenyegető attitűdimplikatúra (vö. Leech iróniaelvével és a brown-levinsoni udvariassági elmélettel). Szimpátiánkat ezért a **VI/b** a sajátos implicit attitűd kidomborításával máris kivívja.⁷² Ugyanakkor a másnak vagy másoknak (önirónia esetén a beszélő korábbi önmagának) tulajdonított gondolat ismétlése (negatív attitűddel) szintén csak jellemző, de nem lényegi vonása az iróniának, mint a különben joggal bíralt tankönyvi **VI/a** jelentésoppozíciója.

Az alábbi két példa félreérthetetlenül ironikus. A (33a) Austen *Büszkeség és balítéletének* kezdő mondata, amelyre a **VI/b** szépen ráillik, a **VI/a** ellenben nem. A (33b) viszont a **VI/a**-val konzisztens, és a **VI/b** pártfogóit hozhatja zavarba. Ez utóbbi a *Lovagias ügy* c. játékfilmben hangzik el, miután a főhős, Virág Andor megtudja, hogy felesége elkísérte felnőtt lányukat a városligeti jégpályára, és maga is korcsolyát húzott. Fönti provizórikus iróniafogalmunk mindkét típussal boldogul: a (33a) malíciája azoknak van szánva, akik az idézett „általános igazság” jegyében igyekeznek férjhez adni leányaikat, a (33b) attitűdimplikatúrája pedig Virágné önbecsülését sérti:

- (33) (a) Általánosan elismert igazság, hogy a legényembernek, ha vagyonos, okvetlenül kell feleség.⁷³
 (b) Szóval te a jégre jársz. De fiatal vagy! Jól állhat neked a kadettugrás.

⁷² Emlékezzünk rá, hogy az iróniától elválaszthatatlan negatív attitűdre már Grice (1978/1989: 53–54) is külön utalt.

⁷³ „It is a truth universally acknowledged, that a single man in possession of a good fortune, must be in want of a wife.”

Az iróniával és az ironikus attitűddel kapcsolatos további pontok és kérdőjelek megvitatása itt messzire vezetne. Mindenesetre az előző gondolatmenet fényében nem látszik kellően megalapozottnak a relevanciaelmélet trópuskritikájának radikális végkövetkeztetése (l. Sperber–Wilson 1986/1995: 243), mely szerint a metafora és az irónia távolabb áll egymástól, mint a metafora és a közelítő megnyilatkozások, illetőleg az irónia és a nyelvi visszhangjelenségek (valaki szavainak ismétlése, visszaidézése, a függő beszéd, a közmondások, szállóigék, intertextuális utalások stb.). A metafora és az irónia két jellegzetes figuratív jelentésképzési minta. A közelítő megnyilatkozások és a nyelvi visszhangjelenségek saját maguk által nem generálnak nem konvencionális jelentéseket. Vannak tehát olyan szemléleti elvek, amelyeket érdemes megtartani a klasszikus retorikai hagyományból.

A kognitív architektúrára vonatkozólag Sperber és Wilson nézetei az elmúlt években némileg változtak. Kezdetben Fodor (1983) meggyőződéses követői,⁷⁴ akik a pragmatikai interpretációt teljes egészében az Általános Problémamegoldó hatáskörébe helyezik. A központi rendszer azonban az eredeti elképzelés szerint túl sok feladatot lát el strukturálatlanul, amelyek sorában a megértési folyamat koordinálása csupán az egyik alkalmazás lenne. Az ebben kulcsszerepet játszó fejlett metareprezentációs képesség, amely lehetővé teszi, hogy reprezentációkat alkossunk az alacsonyabb szintű reprezentációkról, és kezelni is tudjuk ezeket (azaz újjászervezni a gondolati tartalmakat), viszont eléggé speciális. A szerzők ezért egy ideje már az ún. általánosított (kiterjesztett) – Fodor (2000) jelzőjével: „masszív” – modularitás hipotézisét képviselik (Sperber 2000; Sperber–Wilson 2002). Ennek veleje, hogy a pragmatika egy önálló metakommunikatív modulnak felel meg az architektúrában, amely az embernél a nyelv fejlődésével párhuzamosan bontakozhatott ki. A metareprezentációk létrehozásáért és a velük való összes műveletért a metakommunikatív modul három alrendszere felelős: a „metapszichológiai” modul a gondolattulajdonítást végzi, a „megértési” modul a közlő szempontjának átlátását biztosítja, a „logikai” modul pedig az érvek koherenciáját ellenőrzi. Az új hipotézis empirikus kipróbálása megkezdődött (l. pl. Lukács–Pléh 2003), ám korai lenne markáns véleményt formálni róla. Ami biztonsággal kijelenthető, hogy a pragmatikai kompetencia így vagy úgy, de magában foglalja a gondolattulajdonításnak, a beszélői szándék kikövetkeztetésének és az érvelés logikai kontrolljának képességét.

---

⁷⁴ A dekódolást végző nyelvi modul leírása, mint pár lappal előbb említettem, ma is őrzi fodorianus karakterét.

2.5. Részösszegzés: egy kompromisszumos megértésmodell vázlata

Áttekintve egyfelől a referencialista, deskriptivista, generatív nyelvészeti és kognitív szemantikai alakzatmagyarázat fő vonásait, tüzetesen elemezve másfelől a searle-i, grice-i, udvariasági, kontextualista és modularista pszicholingvisztikai, valamint a poszt-grice-i kognitív pragmatikai (relevanciaelméleti) interpretációkat, az első következtetés, mely, azt hiszem, nem igényel további kommentárt, hogy sem a szemantika, sem a pragmatika nem képes egyedül, a másikat kizárva boldogulni a megértés problémájának egészével, ezért nem is törekedhet efféle privilegiált pozícióra. Amiről viszont lehet és érdemes vitázni, az az ideális munkamegosztás közöttük. A magam álláspontját az alábbiakban foglalom össze.

Láttuk, hogy a megértési folyamat két szakaszra bomlik: a felismerésre (vagy kioldásra) és a figuratív jelentés azonosítására. A kioldás elvének, elveinek megtalálása elsősorban a pragmatika dolga – kivéve azt a néhány esetet, amikor van explicit nyelvi jelölője (pl. a hasonlatnál, vagy l. még a túlzófokot és az ún. extrémeket-formulákat⁷⁵ a hiperbola-fejezetben: 4.3.). A relevanciaelmélet III/b tézisének kritikájában már utaltam javaslatom sarokkövére, a konvencionális nyelvhasználat normájára. Ahogyan értelmezem ezt, az analóg a Bach és Harnish (1979: 12, 61) által definiált „szószerintiség vélelmé”-vel (presumption of literalness):

(34) A szószerintiség vélelme:

az a kölcsönös hit egy K_{NY} nyelvközösségben, hogy valahányszor annak bármely B tagja egy m megnyilatkozást intéz az NY nyelven a közösség bármely másik H tagjához, ha B tud szó szerint beszélni (az adott körülmények között), akkor B szó szerint beszél.

A szószerintiség vélelme azonban túl erős elvárás, mégpedig fogalmi pontatlansága miatt. Searle-től elindulva Grice-on át Gioráig az alakzatinterpretáció többlépcsős pragmatikai modelljének sajátos fogalmi fejlődéstörténetét követhettük nyomon (szó szerinti jelentés → konvencionális jelentés → vezérjelentés). A 2.4.5. rész végén rögzítettem, hogy a *konvencionális jelentés* és a *vezérjelentés* terminusokat szinonimaként váltogatom, mivel a vezérjelentés Giora-féle négy paramétere (a gyakoriság, megszokottság, konvencionalitás és prototipikusság) redukálható az

⁷⁵ Gyorsan hozzátesszem: a túlzófokon kívül egyik nyelvi „trigger” sem elégséges (se nem szükséges – ami a túlzófokra ugyanúgy igaz) feltétel, hiszen a *mint*-tel, *-ként*-tel stb. lehet hasonlítani, illetve megfeleltetni is (pl. *Péter magasabb, mint Pál, aki tanácsadóként dolgozik a cégünkénél*), nemcsak átvitt hasonlatot generálni, az extrémeket-formulák pedig sokszor egyáltalán nem túloznak (pl. *Maximális pontszámmal került be az egyetemre*).

egyikre: a konvencionalitásra (ami gyakori, megszokott és prototipikus – szólt az érvelés –, az egyben konvencionális). Ebben a szóhasználatban az, hogy egy jelentés kódolva van a mentális lexikonban, még nem garantálja, hogy az illető szótári egységnek az a konvencionális, azaz ve-zérjelentése. A konvencionális nyelvhasználat normájának kifejtése ezek után nem kíván mást, mint a (34) terminológiai korrekcióját s még némi átfogalmazást:

(35) A konvencionális nyelvhasználat normája:

az az általános (default) nyelvhasználati tendencia és kölcsönös vélelem egy K_{NY} nyelv-közösségben, hogy valahányszor annak bármely B tagja egy m megnyilatkozást intéz az NY nyelven a közösség bármely másik H tagjához, ha B ki tudja magát konvencionálisan fejezni (az adott körülmények között), akkor B konvencionálisan fejezi ki magát.

A konvencionális nyelvhasználat normája tehát a beszélő szemszögéből alapvető irányultság, kifejezési tendencia a nyelvi kommunikációban (így kell érteni a *norma* szót), amelyet különös (pl. érzelmi) motiváció vagy perlokúciós (hatáskeltő, l. a beszédaktus-elméletnél) szándék híján automatikusan követ, a hallgató szemszögéből pedig az előbb körülírt kifejezési tendenciának a vélelme. A (35) azt mondja ki, hogy a nyelvhasználat „jelöletlen” (default) esete a konvencionális jelentésgenerálás: ennek van a legkisebb produkciós „költsége” és megértési „kockázata” (de persze nem biztos, hogy egyúttal a legnagyobb kognitív hatása is); feldolgozása automatikus, egylépcsős. A nem konvencionális jelentésképzés viszont „jelölt” eset, amely aktív következtetési folyamat beindítására készíti a hallgatót.

A konvencionális nyelvhasználat normájától való eltérés észlelését, így az alakzatfelismerést is különböző gondolkodási heurisztikák segítik. Ez a valódi státusa a grice-i „maximáknak”, ha a megértés aspektusából tekintjük őket.⁷⁶ A maximák heurisztikaként való kezelésére Levinson (2000: 27–42) mutat példát. Ő az általánosított társalgási implikaturákat magyarázza velük, itt viszont a trópusokat és egyéb figurákat szeretnénk. A kettő teljesen más jelenség, ezért nem vehetjük egyszerűen át Q- (Quantity, azaz mennyiség₁: „Ami nincs kimondva, azt nem is kell odagondolni”; pl. *Néhány fű eljött* → ’nem az összes’), I- (Informativeness,

⁷⁶ Saul (2002) meg van róla győződve, hogy félreérti Grice elméletét mindenki, aki az interpretáció pszichológailag plauzibilis modelljét keresi benne, s mivel annak elégtelen, szigorú kritikával illeti. Szerinte az implikatura fogalma nem hallgatóközpontú. A beszélő és a hallgató együttműködésén van a hangsúly: utóbbi tévedhet azzal kapcsolatban, mi az implikált jelentés, amely tehát az ő értelmezésétől függetlenül létezik. Ez érdekes fölvetés, de eléggé egyedi a szakirodalomban, s bár alá lehet támasztani a *Logic and conversation*-ból vett idézettel, cáfolni is könnyű ugyanonnan (l. Grice 1975: 49–50; 1989: 30–31).

mennyiség₂: „Ami egyszerűen van kifejezve, azt sztereotipikusan kell értelmezni”; pl. *A lány elfordította a kulcsot. A motor beindult* → ‘azután és attól indult be, hogy elfordította a kulcsot’) és M-heurisztikáját (Manner, azaz mód₁ és mód₃: „Ha a szokásostól eltérő a kifejezés módja, az a szokásostól eltérő szituációra utal”; pl. *Meg volt rá a képessége, hogy leküzdje a nehézségeket* → ‘nem sikerült’). Csak annyit változtatva Grice megfogalmazásain, amennyi szükségesnek tűnik, a következő heurisztikákkal érdemes – a konvencionális nyelvhasználat normájának alárendelve – számolnunk:

(36) (a) Mennyiségi heurisztika:

Elég informatív konvencionális értelemben a megnyilatkozás?

(b) Minőségi heurisztika:

Nem referál a megnyilatkozás konvencionális értelemben hamisan vagy pontatlanul a valóságra, illetve a beszélő szándékára?

(c) Relevanciaheurisztika:

Releváns konvencionális értelemben a megnyilatkozás?

(d) Módsheurisztika:

Nem homályos, kétértelmű vagy terjengős konvencionális értelemben a megnyilatkozás?

A mennyiségi heurisztika a tautológia alakzatát „oldja ki”, a minőségi a metaforát, a metonímiát, a túlzást, a litotészt és az iróniát, a módheurisztika az oximoront (de közreműködhet másodlagosan a metafora, metonímia, az irónia és a litotész felismerésében szintén). A relevanciaheurisztika akkor nélkülözhetetlen, amikor a figuratív megnyilatkozás konvencionális értelemben is igaz. Ebből kiderül, hogy a heurisztikák nem szükséges és elégséges feltételek, hanem kognitív segéd-eszközei a megértésnek. Azt sem állíthatjuk, hogy pusztán rájuk támaszkodik az észlelési fázis, hiszen vannak paralingvisztikai és nem verbális nyomok, például a beszélő ironikus hanghordozása, írott szövegekben a megfelelő mondatvégi írásjel (...), az osztenzív mimika, gesztus; létezik továbbá műfaji (pl. a költészettel, az ironizáló-ugrató kollokvialis társalgással kapcsolatban) és egyénre szabott várakozás (pl. tudjuk, hogy a beszélő szeret túlozni, nyelvi képeket használni). Ezek mind-mind szerepet játszhatnak az implicit jelentés fölfedezésében, de a négy főnti heurisztika az elsődleges támpont.

Feltűnhet az olvasónak, hogy a konvencionális alakzatok kimaradnak az imént fölvezetett keretből. Az ok egyszerű: jelentésük bevéssődött a mentális lexikonba, így nem kell őket újra meg újra „észrevenni” és értelmezni. Hogy ne okozzon zavart a leszűkített szóhasználat, különbséget teszünk a pragmatikai alakzat és a szemantikai alakzat fogalma között:

(37) (a) **P r a g m a t i k a i   a l a k z a t :**

minden olyan általános és produktív jelentésátalakítási minta vagy séma, amely a konvencionális nyelvhasználat normájának kihasználásán⁷⁷ alapul. Nemcsak a szóban forgó jelentésátalakítási mintákat, hanem – metonimikus társítással – azok konkrét nyelvi példányait, megvalósulásait is pragmatikai alakzatoknak mondjuk (illetőleg az egyes alakzatformák nevével illetjük) egészen addig, amíg a séma szerint átalakított jelentésük nem konvencionalizálódik (lexikalizálódik).

(b) **S z e m a n t i k a i   a l a k z a t :**

minden olyan szisztematikus kapcsolat a poliszém lexikai egységek (saját) konvencionális jelentései között, amely egy pragmatikai alakzatforma jelentésátalakítási sémájának felel meg. Szemantikai alakzat továbbá minden olyan nyelvi kifejezés, amely valamikor – a metonimikus társítás szerint – pragmatikai alakzat volt, de az adott pragmatikai alakzatforma (melynek nevét a kifejezésre mint szemantikai alakzatra is alkalmazzuk) sémája szerint átalakított jelentése idővel konvencionalizálódott (lexikalizálódott).

(c) **J e l e n t é s a l a k z a t :**

minden pragmatikai és szemantikai alakzat.

A pragmatikai alakzatok tehát jelentésátalakítási sémák és azokkal létrehozott nyelvi kifejezések. Belőlük lesznek a szemantikai alakzatok konvencionalizálódás (lexikalizálódás) eredményeképpen. A *jelentésalakzat* terminus magába foglalja úgy a pragmatikai, mint a szemantikai alakzatokat. Mivel a konvencionalitás nem statikus, abszolút kategória, hanem kontinuum, a pragmatikai és szemantikai alakzatok között nem mindig könnyű meghúzni a határt. Van, amikor az is elegendő, ha a kutató a maga jelentéskompetenciájára hagyatkozik (ahogyan a leíró nyelvészek sem tesztelik minden egyes grammatikalitásra vonatkozó ítéletüket, hanem felhasználják nyelvi kom-

---

⁷⁷ „Kihasználás” alatt Grice nyomán a konvencionális nyelvhasználat normájának olyan megsértését értjük, amelynek célja valamilyen nem konvencionális jelentés felismertetése a hallgatóval/olvasóval.

petenciájukat), de van, amikor máshonnan, „kívülről” szerezhetsz csupán bizonyosságot: pszicholingvisztikai (l. 2.4.4., 2.4.5.) vagy korpusznyelvészeti (l. pl. McCarthy–Carter 2004; Deignan 2005) módszereket igénybe véve, illetőleg – megfelelő mintavittel – az anyanyelvi beszélők többségi véleményére támaszkodva.

Miként azonban egy jelzőgomb kigyulladás, tudjuk, nem egyenlő a folyamattal, amelynek beindítására felhívja a kezelő figyelmét, a pragmatikai alakzatok megértése sem pusztán a kioldásból áll. A második, jóval összetettebb művelet a szándékolt jelentés megtalálása, vagyis az alkalmas jelentésátalakítási minta (l. (37a)) kiválasztása és adaptálása a konvencionális nyelvhasználat normáját sértő kifejezésre. A kiválasztást segíti a normaszegésre rávezető heurisztika, de meg nem minden esetben oldja (egy heurisztika többféle alakzatfajtát is kioldhat). Ilyenkor végigfuttatjuk az összes potenciális sémát, és amelyik (leginkább) értelmet ad a kifejezésnek az adott kontextusban, azt részesítjük előnyben.

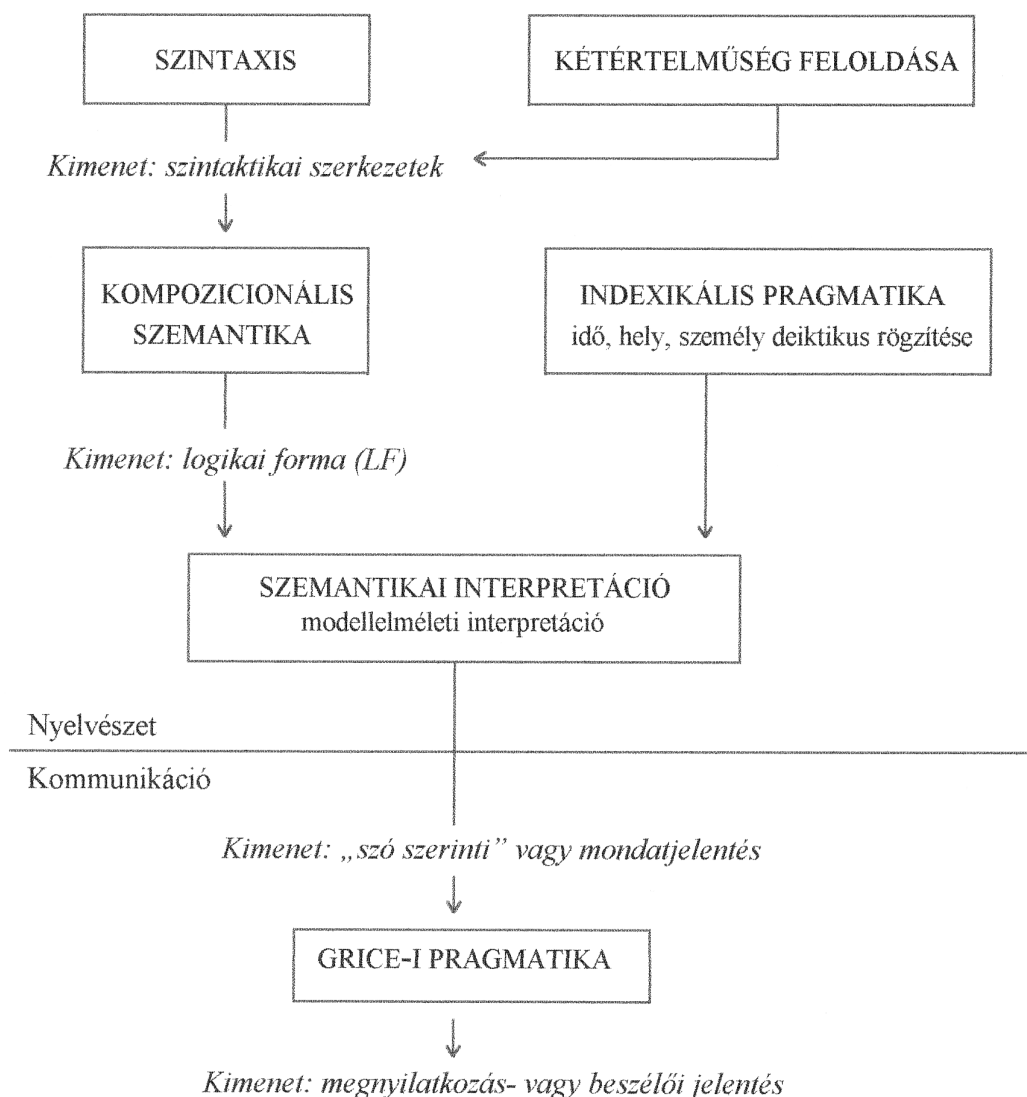
Az alakzatinterpretáció e második szakaszáról általánosságban kevesebbet lehet mondani, mint egy-egy alakzattípusra (l. a 4. fejezetet) koncentrálva. Annyit azért állapítsunk meg, hogy minél precízebben definiálható egy jelentésátalakítási séma pragmatikai szempontokra történő hivatkozás nélkül, értelemszerűen annál inkább szemantikai folyamat a keresett jelentés azonosítása. A metaforánál (amely kategóriába, mint már a bevezetésben jeleztem, beleértem a hasonlatot, a megszemélyesítést, az allegóriát és a szinesztéziát is) a séma lényege az analógia a figuratív kifejezés konvencionális jelentése (vagy kognitív terminológiával: az általa kódolt fogalom, fogalomkör) és nyelvi kontextusa között. Ugyanakkor szinte bármi hasonlítható bármihez valamilyen aspektusból. Éppen ezt az aspektust kell fölfedeznie a befogadónak, amihez pragmatikai képességeire is szüksége van. A metonímia (benne a szinekdoché, emfázis, antonomázia) komplex sémája egy jelentésmezőn (vagy fogalomkörön) belül ad módot átvitelre. De vajon honnan tudjuk, hogy Denis Burkitt⁷⁸ miért kapta kollégáitól a „rostember” (fiberman) nevet, s hogy ez egyáltalán metafora-e vagy metonímia?⁷⁹ Ehhez, úgy vélem, szintén pragmatikai következtetés szükséges. Az irónia esete egyszerűbb volna, ha mindig a konvencionális jelentés ellentettjére kellene gondolni. Ám láttunk másféle iróniát a 2.4.6.-ban, a VI/a és VI/b meghatározás összevetésekor. A

⁷⁸ Denis Burkitt (1911–1993) brit katonai sebész volt. Róla kapta nevét a Burkitt-limfóma, ez a vírus okozta rosszindulatú daganatos betegség. Schaff Zsuzsa szerint (Mindentudás Egyeteme) „ő volt az, aki a rostoknak a szerepét kimutatta, és a jelentőségét a vastagbélrák megelőzésében”. Ezért hívják a szakirodalomban „rostembernek”.

⁷⁹ Természetesen a laikus nyelvhasználó *tudatosan* nem tesz különbséget metafora és metonímia között, ahogy a litézis, oximoron, tautológia (idegen) szavakat sem feltétlenül ismeri, csak a köznyelvi túlzást és iróniát. A megértési folyamat azonban képes elválasztani a metonímiát a metaforától, az oximoront a tautológiától stb.

túlzás és a litotész valamilyen szemantikai skálán ütközteti a valóságos tényállást a konvencionális jelentéssel (vö. **4.1.**), tehát sémájuk viszonylag egzakt. Nem így az oximoroné és a tautológiáé, amelyekkel alig foglalkozott eddig a szemantika és a pragmatika (mint kivételt l. az oximoronról Gibbs 1993: 268–271; 1994a: 394–397; 1994b: 438–441; a tautológiáról Wierzbicka 1987; Ward–Hirschberg 1991; Gibbs 1994a: 345–351; 1994b: 432–434). Az idiómákat nem tekintem önálló alakzatoknak, mert vagy metaforikusak (pl. *nyeregben érzi magát*), vagy metonimikusak (pl. *tátva maradt a szája*), s jelentésük ráadásul konvencionális, ezért kizárólag a funkcionalista pragmatika (l. az **1.1.1.**-ben) számára lehetnek érdekesek. A gyakorta ugyancsak alakzatként tárgyalt retorikai kérdések pedig nézetem szerint indirekt beszédaktusok: nem *átalakítják* a kérdés konvencionális jelentését, hanem *kiegészítik* egy közvetett szándékkal (vö. **2.4.1.** és **2.4.3.2.**).

Szemantika és pragmatika viszonyát a jelentésleírásban sokféleképpen modellezték. A két alaptípus a hagyományosabb lineáris és a pragmatika szemantikába való „behatolását” feltételező újabb felfogás. Az előbbi szerkezete Levinson (2000: 173) ábrázolásában:

2.6. ábra

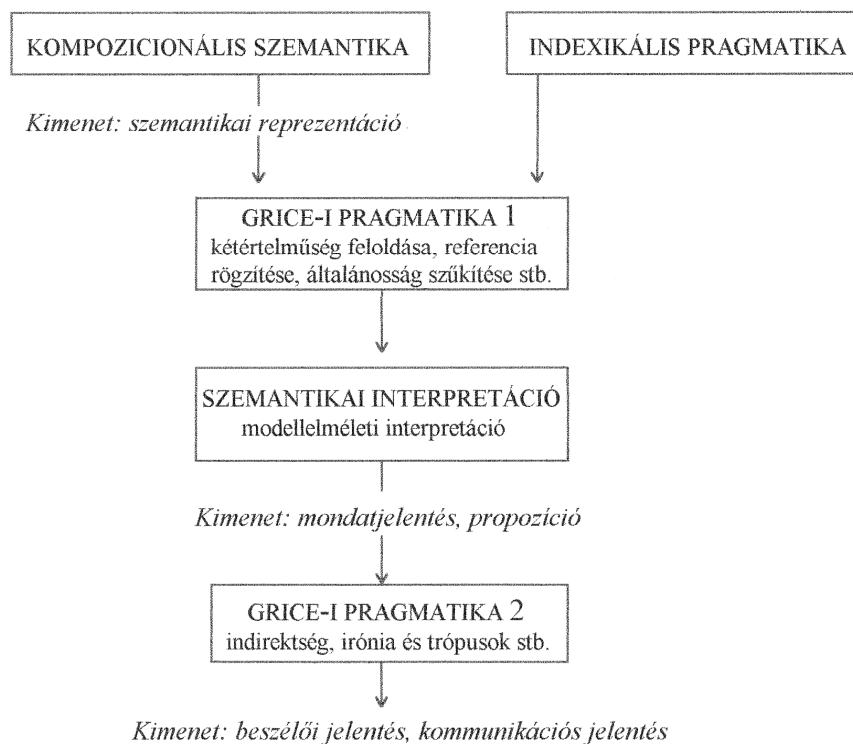
A szemantika–pragmatika viszony hagyományos lineáris modellje

Látszik az ábrán, hogy a nyelvészet és a kommunikáció határa éppen ott húzódik, ahol a szemantikai interpretáció véget ér, előállítva a „szó szerinti” vagy mondatjelentést. A szemantikai interpretáció nyilvánvalóan igényli a deiktikus változók tartalmi feltöltését, az indexikális pragmatika azonban egyszerű kontextuális hozzárendelést takar, nem grice-i típusú következtetést.

A mondatjelentést a logikai szemantikában azonosítani szokták az igazságfeltételes jelentéssel. A (38) példái viszont mind azt mutatják, hogy a grice-i pragmatika közreműködése nélkül sokszor nem határozhatók meg az igazságfeltételek:

- (38) (a) Jobb hazavezetni és meginni három sört, mint meginni három sört és hazavezetni.
 (b) A nyelvészeknek világosabb példamondatokat kellene használniuk: egy grammatikus példa sokkal meggyőzőbb, mint egy nem agrammatikus.
 (c) Ha egy kis Chomskyt vesznek fel a tanszékre, a szociolingvisták tiltakozni fognak.

A (38a)-ban először tisztázni kell az *és* logikai konnektívum időbeli sorrendre utaló jelentését (l. Grice-nál a mód 4. maximáját: „Tartsd be a sorrendet!”), hogy a két tagmondat logikai értelemben azonos jelentése különbözzön. A (38b)-nél sem tudja megmondani a szemantika, miben más a „grammatikus” és a „nem agrammatikus” nyelvi példa, pedig a nyelvészek nagyon is tudják: az utóbbiak olyan határesetek, amelyekről még az anyanyelvi beszélőnek is nehéz eldöntenie, jók-e, vagy sem, mégis előfordul, hogy egy bonyolult elméleti érvelés alátámasztására használják őket. Végül a (38c)-ben föl kell oldani a Chomsky-metaforát, mielőtt az igazságfeltételekről beszélhetnénk. Levinson ezért két részre választaná a grice-i pragmatikát, egyiket a modellelméleti interpretáció elé ékelve, a másikat mögé illesztve, mint általában szokás (i. m. 188):

2.7. ábra

A pragmatikai intrúziója: a pre- és posztszemantikai pragmatika modellje

The diagram illustrates a linguistic processing model. At the top, 'nyelvi stimulus' (linguistic stimulus) points down to 'FONOLÓGIAI ELEMZŐ' (phonological analyzer). This points down to 'MENTÁLIS LEXIKON' (mental lexicon). From 'MENTÁLIS LEXIKON', a solid arrow points left to 'SZINTAKTIKAI ELEMZŐ' (syntactic analyzer), which has a bidirectional dashed arrow back to the mental lexicon. Below 'SZINTAKTIKAI ELEMZŐ' is 'KOMPOZICIONÁLIS SZEMANTIKA' (compositional semantics), with a solid arrow pointing down and a bidirectional dashed arrow up to the syntactic analyzer. A solid arrow points from 'MENTÁLIS LEXIKON' down to a large shaded oval labeled 'pragmatika' (pragmatics). Inside 'pragmatika' is 'GONDOLATTULAJDONÍTÁS' (thought representation), which has bidirectional dashed arrows to 'A KÖZLŐ SZEMPONTJA' (the speaker's perspective) and 'AZ ÉRVEK ELLENŐRZÉSE' (checking the arguments). 'A KÖZLŐ SZEMPONTJA' and 'AZ ÉRVEK ELLENŐRZÉSE' have bidirectional dashed arrows between them. 'pragmatika' also has a bidirectional dashed arrow to 'KOMPOZICIONÁLIS SZEMANTIKA'. To the right of 'pragmatika' is 'ENCIKLOPÉDIA' (encyclopedia), with a solid arrow pointing from 'pragmatika' to it and a bidirectional dashed arrow back. Below 'pragmatika' is 'KÜLSŐ KONTEXTUS' (external context), with a solid arrow pointing from 'pragmatika' to it and a bidirectional dashed arrow back. 'KÜLSŐ KONTEXTUS' is also influenced by 'egyéb érzékszervi stimulusok' (other sensory stimuli) shown as wavy arrows. A solid arrow points from 'KÜLSŐ KONTEXTUS' to 'RÖVID TÁVÚ MEMÓRIA (megelőző kontextus)' (short-term memory (previous context)). 'RÖVID TÁVÚ MEMÓRIA' has a bidirectional dashed arrow to 'pragmatika' and a bidirectional dashed arrow to 'ENCIKLOPÉDIA'.

A nyelvi megértés egy lehetséges kognitív modellje

109

ti, hogy a szintaktikai elemzés segíti a figuratív jelentés kiválasztását. A lexikon–enciklopédia viszony külön – a szemantika illetékességébe tartozó – kutatási terület (l. pl. a Peeters (2000) szerkesztette tanulmánykötet). Végül annyi „engedményt” tennék még a kontextualizmusnak (vö. **2.4.4.**), hogy a megelőző kontextus által aktivált jelentések, ha egyébként nem is vezérjelentések, akár már a lexikai elérés első fázisában kiemelkedhetnek, előbbre sorolódhatnak (hívjuk ezt *ad hoc* hierarchiaképzésnek a szótári tétel jelentései között), bár a sokkal erősebb vezérjelentéseket biztosan nem szorítják maguk mögé. A gondolat, úgy hiszem, összebékíthető Giora elméletével.

Tanulságos kiegészítés az elmondottakhoz Searle (1975/1979) indirektbeszédaktus-dolgozatának záró eszmefuttatása a szenzoros észlelés és a közvetett nyelvi jelentés megértése közötti párhuzamról:

„Szeretném befejezésül hangsúlyozni, hogy megközelítésem nem illeszkedik egyik szokásos magyarázó paradigmába sem. A filozófus paradigmája rendesen fölállítja a logikailag szükséges és elégséges feltételeket a jelenség magyarázatához, a nyelvész paradigmája pedig egy sor szerkezeti szabályt fogalmaz meg, amelyek előállítják a jelenséget. Nem tudom meggyőzni magam arról, hogy bármelyik paradigma ezek közül alkalmas lenne a jelen probléma [az indirekt beszédaktusok interpretációja – N. A. L.] megoldására. Úgy tűnik számomra, hogy a dolog némiképp ahhoz a percepció episztemológiai elemzésében fölmerülő problémához hasonlít, hogy mily módon ismer fel az észlelő egy tárgyat a tökéletlen szenzoros bemenet alapján. A kérdés, honnan tudom, hogy a partner kérést intézett hozzám, mikor csupán a képességeim felől érdeklődött, olyasféle lehet, mint az a kérdés: honnan tudom, hogy autót láttam, miközben egy villanás volt összesen, amit észleltem magam mellett elhaladni az országúton. Ha így van, akkor a válasz problémánkra nem lehet sem az, hogy „van egy axiómahalmazom, amelyből levezethető, hogy a partner kérést intézett hozzám”, sem az, hogy „van egy sor szintaktikai szabályom, melyek egy felszólító mélyszerkezet hoznak létre a kinyilatkoztatott mondat számára” (i. m. 56–57).

3. AZ ALAKZATPRODUKCIÓ EMPIRIKUS KUTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

A kortárs alakzat kutatás főárama a megértés, vagyis a befogadó és az interpretáció nézőpontjából vizsgálja az átvitt jelentésfajtákat, ami a kognitív szemlélet előretörésének természetes következménye (l. az előző fejezetből a kognitív szemantikáról (2.3.4.), a kognitív pszicholingvisztikáról (2.4.4. és 2.4.5.), valamint a kognitív pragmatikáról (2.4.6.) szóló részeket). Megfelelő és folyamatos empirikus visszacsatolás nélkül azonban fölbillen a szükséges egyensúly a produkció és a megértés, a beszélő és a hallgató perspektívájának érvényesítése, elméletbe ágyazása között. Árulkodó tünet, ha valóságos, dokumentált nyelvi korpuszok elemzése helyett javarészt elszigetelt vagy kreált megnyilatkozásokkal, szakirodalmi vándorpéldákkal, mesterséges kontextusokkal, a példák idealizálásával találkozunk, hiszen ez a gyakorlat számos leegyszerűsítő megállapítás, sőt félreértés forrása lehet. A párhuzamosan zajló kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtés, illetőleg -feldolgozás, a műfaji és egyéb szituatív befolyásoló tényezők figyelembevétele mindig célszerű és időszerű tehát, ahogy a beszélői szándékok sem kevésbé érdekesek, mint a nyelv és az elme működésének megértése szempontjából kétségkívül kardinális dekodási és következtetési folyamat.

Ebben a fejezetben az iménti megfontolásból átmenetileg félreteszem a hallgató és az interpretáció aspektusát, és a kissé elhanyagolt produkció három alapkérdését járom körül, a következő rendben: (i) az alakzatok relatív gyakorisága, (ii) átfedéseik, együttjárási mintázataik, valamint (iii) a használatuk mögött meghúzódó társalgási célok, célrendszerek és azok összefüggései.

Első lépésként azokat a rendelkezésre álló tanulmányokat tekintem át és bírálom módszertani szempontból, amelyek a közelmúltban megnyitották az utat a produkció vizsgálata előtt azáltal, hogy statisztikailag érvényes felméréseket közölnek. Eredményeik és általam vélt hiányosságaiak számbavételét követően saját korpuszom anyaga kerül terítékre, hogy az összevetésből kiderüljön, mi az, amit biztosan állíthatunk az alakzatok egymáshoz viszonyított gyakoriságáról és társulásaikról, és mi az, ami nyelv-, műfaj- vagy személyfüggő lehet. A társalgási célok kapcsán bemutatom a főleg szociálpszichológiai kategóriákra (attitűd, arculat, szerep, identifikáció, énmegjelenítés stb.) támaszkodó diskurzus elemzés mint minőségi alternatíva előnyeit az adatközlők véleményéből kiinduló osztályozással szemben, tovább árnyalva a társalgási implikátúra fogalmát. Ezekkel a kritikákkal és kiegészítésekkel végső soron az alakzatok empirikus kutatásának

fontosságára és az eddig ki nem aknázott lehetőségekre kívánok rámutatni – amellet, hogy sok tekintetben hasznosítható hivatkozási bázist is teremtek velük a 4. fejezet számára.

3.1. Relatív gyakoriság

Ha megbízható adataink lennének az alakzatok valós előfordulási arányairól, világosabban látnánk, mely kifejezésmódok játszanak központi, és melyek másodlagos szerepet a nyelvhasználatban. Ilyen kimutatásokat azonban alig-alig találunk a szakirodalomban — alkalmasint nagy munkaigényük és bizonyos módszertani dilemmák miatt. Údító és igen tanulságos színfoltja ezért az utóbbi évek publikációs termésének a Kreuz és munkatársai (1996) által közölt statisztika, amely nemcsak a relatív gyakoriság, hanem az együttes előfordulás értékeit is számszerűsíti rövid amerikai elbeszélő szövegek véletlenszerűen kiválasztott szemelvényei alapján.

A szerzők azzal kezdték, hogy két jól szerkesztett irodalmi évkönyv (*Best American Short Stories*, *O. Henry Awards*) 1978 és 1991 között megjelent 28 kötetéből találomra kiválasztottak tizenhatot, azokból pedig két-két (összesen tehát 32) írást, majd – ismét csak véletlenszerűen – mindegyikből 3 oldalnyi szöveget. Így egészében egy 96 oldalt, azaz mintegy 38 ezer szövegszót tartalmazó reprezentatív nyelvi mintára tettek szert, amelyen elemzésüket azután elvégezheték.

A következő feladat az volt, hogy megállapítsák a keresett nyelvi kategóriákat, vagyis létrehozzák a választott műfaj sajátosságainak is megfelelő alakzatosztályokat. Miután átnézték a téma gazdag irodalmát, azzal kellett szembesülniük, hogy távolról sincs egyetértés a trópusok és figurák osztályozása (vö. pl. Lanham 1968; Quinn 1982) és világos elhatárolása (l. pl. Honeck 1986: 29) terén. Ezért végül egy nyolc alapkategóriából álló, bevallottan „hibrid” felosztás mellett döntöttek (vö. Kreuz–Roberts 1993: 154–163), melynek egyik érdekessége, hogy a metaforák közé sorolja a metonímiát és a szinekdochét is, a másik pedig az indirekt kérések és a retorikai kérdések beillesztése az alakzatok sorába, amit Kreuzék a tárgyukban folyó kiterjedt nyelvészeti-pszicholingvisztikai kutatásokkal indokolnak.

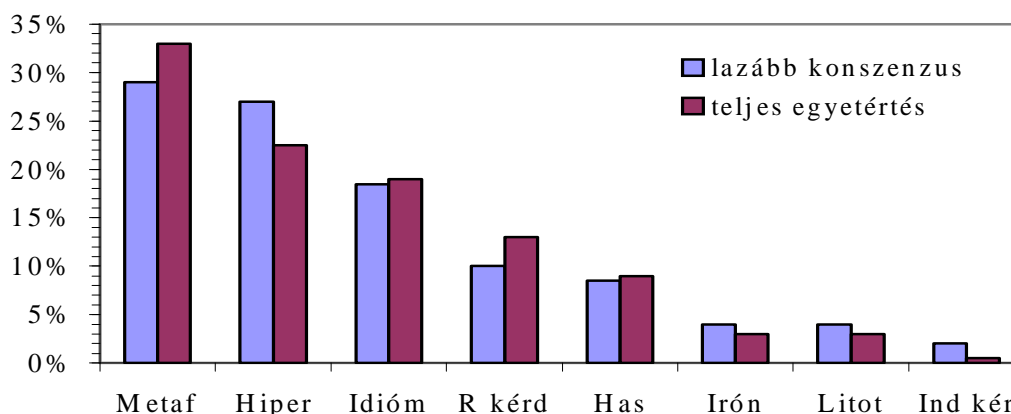
A munka ezt követően úgy haladt, hogy a négy szerző előbb együttesen vizsgált át egy 24 oldalas példaszöveget, tisztázva és egységesítve a kódolás kritériumait, majd akként osztották el maguk között a korpusz szövegeit, hogy mindegyiket hárman külön-külön feldolgozzák. Mielőtt a szemelvények tüzetes elemzésébe fogtak volna, végigolvasták az elbeszéléseket, hogy pontosan értsék a kiválasztott háromoldalas történetrészeket. Az első szakaszban 1617 szegmentumot jelölt meg legalább egy kutató, melyek közül 739-et legalább ketten azonosítottak. A többi 878-at újból

elővették, és aki javasolta, másodszorra 197 példát maga vont vissza. A maradékot (681) ezután közösen tárgyalták meg, megadva mindenkinek a lehetőséget, hogy ami fölött átsiklott a tekintete, utólag jóváhagyhassa. 309 csak egyszer jelölt szegmentum megítélésében végül legalább ketten egyetértettek, így összesen 1048 nyelvi egység maradt fenn a rostán mint az előzetesen rögzített nyolc alapkategória legalább egyikének (l. átfedések: **3.2.**) reprezentánsa. Ez azt jelenti, hogy oldalanként átlagosan 10,9 alakzattal lehetett számolni, azaz a statisztika szerint minden 37. szóalak figuratív (egy oldalon kb. 400 szó fordult elő).⁸⁰

A történetek maguk sem egyformán bővelkedtek retorikai elemekben. Az ebből a szempontból „legszegényebb” elbeszélés a kiválasztott három oldalon csak 11, a „leggazdagabb” 64 jól felismerhető nem szó szerinti kifejezést tartalmazott.

A kiértékelés elkészítéséhez a kutatók többféle számítási módot alkalmaztak, melyek közül kettőnek az eredményét ábrázolja a 3.1. diagram:

3.1. diagram

A nem szó szerinti kifejezésmódok relatív gyakorisága Kreuz et al. (1996: 91) adatai alapján

A „lazább konszenzus” a három közül legalább két döntnök egyetértését kívánta meg az adott szegmentum kategóriába sorolásakor, míg „teljes egyetértés” akkor jött létre, amikor nem volt ellenvélemény a példa címkézésével kapcsolatban. Lazább konszenzus 946 esetben, teljes egyetértés viszont csupán 684 esetben jött létre Kreuz és kollégái között. Mint látható, a százalé-

⁸⁰ A **2.1.** fejezetre visszautalva jegyezzük meg, hogy természetesen nem minden alakzat szóalakzat (l. fönt a retorikai kérdést, az indirekt kérést, az iróniát stb.).

kos értékek kis mértékben eltérnek ugyan a kétféle számítás alapján, ám a nyolc alakzatfajta relatív sorrendje megegyezik: metafora > hiperbola > idióma > retorikai kérdés > hasonlat > irónia > litotész > indirekt kérdés. Ahol a lazább konszenzus oszlopa magasabb (hiperbola, irónia, litotész, indirekt kérdés), nagyobb a bizonytalanság a besorolásban, ahol viszont a teljes egyetértésé (metafora, idióma, retorikai kérdés, hasonlat), könnyebb a felismerés.

Láthatjuk, hogy a szegmentumok mintegy harmadát metaforaként kódolták, ami igazolja a szakirodalom kiemelt érdeklődését ez iránt a mindenütt jelenlévő trópus iránt. Annál meglepőbb talán a hiperbola biztos második helye: a teljes adathalmaz egynegyedét tették ki a hiperbolikus szerkezetek. Különös, hogy ellentétének, az alullicitálásnak (vagyis a litotésznek) az előfordulási aránya alig érte el a 3%-ot – bár a szerzők utalnak arra, hogy e téren a brit és az amerikai angol nyelvhasználat jelentősen különbözhet: a britek sokkal jobban kedvelik a litotészt, mint az amerikaiak (Hübler 1983).

Az indirekt kérések csekély reprezentáltsága abból adódhat, hogy a minta nem dialogikus, hanem elbeszélő szövegekből tevődött össze. Ezt a feltevést támogatja Sell és munkatársainak (1997) kutatása is, akik szülők és óvodáskorú gyermekeik egymással folytatott interakcióit rögzítették képmagnóra szabad játékhelyzetekben, utóbb a szülők által használt alakzatokat összeszámolva és csoportosítva. Ahogy várható, itt nem ugyanazok az arányok alakultak ki, mint a felnőtteknek szóló novelláknál: a leggyakoribbak éppen az indirekt kérések⁸¹ voltak, irónia és litotész viszont egyáltalán nem (!) fordult elő a szülők gyermekükhöz szóló közléseiben (i. m. 107). Metaforát és túlzást is viszonylag ritkán regisztrálhattak. A magyarázat Sell és kollégái szerint az, hogy a szülők fő célja ezekben a szituációkban a gyerekek játékra serkentése, biztatása, interakciós részvételük fenntartása, a viselkedés ilyesfajta szervezését pedig a gyermekekhez intézett indirekt kérések biztosítják, melyeket a gyerekek kicsi koruktól megtanulnak értelmezni. A metaforánál, litotésznél, iróniánál stb. ellenben a beszélő attitűdjére (is) kell következtetni, amely ráadásul nincs feltétlen összhangban a szavak nyelvi jelentésével. Ez az óvodásoknak még nehéz feladat, amit a szülők pontosan tudnak, ezért jellemző, hogy az idiómákhoz, metaforákhoz értelmező kommentárt fűznek. A litotész és irónia elmaradása a velük asszociált negatív, kritizáló

⁸¹ Az indirekt kérések elsöprő fölénye a kategória széles meghatározásának is köszönhető: a beágyazott felszólításokat (pl. *Hoznál nekem egy pulóvert?*), az irányító kérdéseket (pl. *Van itt valahol egy pulóver?*), az igényt megfogalmazó állításokat (pl. *Szeretnék egy pulóvert*) és a célzásokat (pl. *Elég hideg van itt*) mind-mind az indirekt kérések közé számolták (Sell et al. 1997: 101). Így a következő rangsor alakult ki: indirekt kérdés (68%; ezen belül beágyazott felsz.: 29%, igényt megf. áll.: 26%, célzás: 8%, irányító kérd.: 5%) > retorikai kérdés (13%) > idióma (11%) > metafora, hiperbola (3–3%) > hasonlat (2%) > irónia, litotész (0%).

attitűddel függhet össze, amelyet a gyerekekkel szemben szüleik nem szoktak a kamasz és felnőtt társalgásra emlékeztető formában kifejezni.

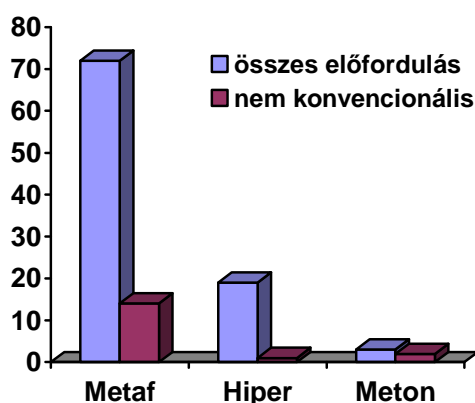
A felsejelőben „bizonyos módszertani dilemmákat” jeleztem előre, amelyekkel a kvantitatív korpuszvizsgálatnak meg kell küzdenie. S noha nyilvánvalóan levonnak valamennyit a kutatás értékéből, Kreuz és szerzőtársai (1996: 93–96) nem palástolják ezeket a problémákat és korlátokat. Először is elismerik, hogy nem mindig lehetett eldönteni, szó szerinti vagy nem szó szerinti a kifejezés, ha a szereplő szándékai nem voltak egészen világosak (ez különösen az irónia kapcsán merült fel szempontként). Máskor a túlzásba hajló leírások állították önkényesnek tűnő választás elé az elemzőket (túlzás vagy nem túlzás például, hogy egy ló a versenyen 40 mérföld/órás sebességgel fusson, és lábát törve is továbbvigye a lendület hosszú métereken át?). Nem egyértelmű az sem, hogyan kezelték a hiperbolikus idiómákat (pl. *jump out of one's skin* '(ijedtében) kiugrik a bőréből'): mi alapján minősítették olykor „implicitnek” (i. m. 95) a bennük lévő túlzást. A legnagyobb kihívás azonban a már lexikalizálódott jelentések (tipikusan a „holt” metaforák, pl. *legs of a chair* 'a szék lábai') elhatárolása volt a még „élőnek” tekinthető képektől, illetőleg az idiómák azonosítása és megkülönböztetése a „holt” metaforáktól. A műfaji és a nyelvi-kulturális korlátoknak Kreuz és kollégái szintén tudatában vannak: az írott és a beszélt nyelv valószínűsíthető eltéréseire hívják fel külön is a figyelmet (uo.).

3.1.1. Gyakorisági kontrollvizsgálat

Miben hasonló, és miben más a szóbeli műfajok retorikája, mint a narratív szövegeké? Ha az elmondottak fényében az a feltételezésünk, hogy a 3.1. diagram által jelzett statisztikai megoszlás nem (vagy nem minden elemében) érvényes a szemtől szembeni kommunikációra, alá kell vetni a hipotézist az adatok próbájának. Ezt tettük egy szabadon fölvehető egyetemi kutatószeminárium keretében kommunikáció szakos hallgatóimmal: végignéztük az **1.2.2.**-ben bemutatott és megindokolt korpuszt (l. a függelék) minden szövegét a futballközvetítések kivételével (utóbbiakról a következő, **3.1.2.** alfejezetben esik szó). Első lépésként a magyar stilisztikai szakirodalom alapján, számos példa segítségével tisztáztuk a kulcsfogalmakat. A **2.5.** alakozatosztályait használtuk: a metafora (beleértve a hasonlatot, a szinesztéziát és a megszemélyesítést), a metonímia (beleértve a szinekdochét), az irónia, a túlzás, a litotézis (a meiózisonak megfelelő széles értelemben), a tautológia és az oximoron alkotta a héttagú taxonómiát. A következő két alkalommal közösen dolgoztunk föl egy-egy szöveget: Schaff Zsuzsa előadását, majd a *Lovagias ügy* c. játékfilmet oly

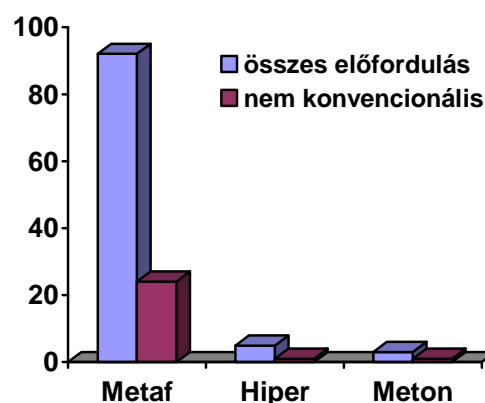
módon, hogy a hallgatók elektronikus dokumentum formájában megkapták a teljes, precízen begépelte anyagot, azt otthon kinyomtatták, áttanulmányozták, kiemelve és kategorizálva a szerintük releváns példákat, hogy az órán együtt megbeszélhessük, és kollektív döntéssel külön-külön elfogadjuk vagy elvesszük az összes javaslatot, amely született. A feladat során a kurzus résztvevői kellő gyakorlatra tett szert az alakzatfelismerésben és -besorolásban. A vizsgálat azzal folytatódott, hogy a hallgatók három főből álló csoportokra oszlottak, melyek mindegyikéhez negyediként csatlakoztam. A csoportok képviselői kihúztak egyet a maguk számára a fennmaradó hét szövegből. Megkapták ezek minden „alakzatgyanús” megnyilatkozást tartalmazó kijegyzetelt változatát, önállóan értékelték, azután példáról példára haladva megvitatták egymással és velem saját minősítéseiket, egészen addig, amíg négyünk közül legalább hárman azonos álláspontra nem jutottunk. Az összesítéseknél külön megszámoltuk a kreatív, nem konvencionális alakokat, figyelmen kívül hagytuk viszont az olyan elhomályosult szóképeket, mint a *kamatláb*, *kemény küzdelem*, *kerülgeti a problémát*, *kézzelfogható eredmény*, *kicsípi magát*, *kiegyensúlyozott összetételű*, *kiemelkedő képességek*, *közkincs*, *komoly eredmény*, *(inger)küszöb*, hogy csak néhány *k*-val kezdődöt említsek. Az elhomályosult és a még „eleven”, de konvencionális alakzatok (l. Traugott 1985), illetőleg a konvencionális és nem konvencionális jelentések elhatárolására mi sem találtunk egzakt kritériumokat, ezért jobb híján a többségi konszenzusra voltunk kénytelenek hagyatkozni. Valamennyi előfordulást regisztráltuk, az egyazon megnyilatkozásban ismétlődőket is.

Az első két diagram Vizi E. Szilveszter és Schaff Zsuzsa professzorok tudományos ismeretterjesztő előadásának (Mindentudás Egyeteme) alakzatadatait ábrázolja:

3.2. diagram

Az alakzatok száma
Vizi E. Szilveszter előadásában

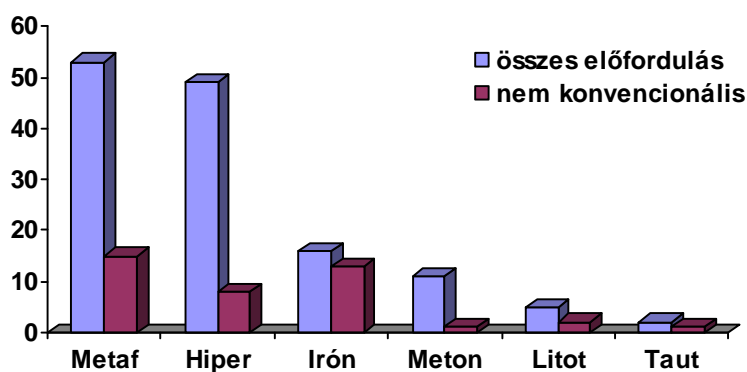

3.3. diagram

Az alakzatok száma
Schaff Zsuzsa előadásában

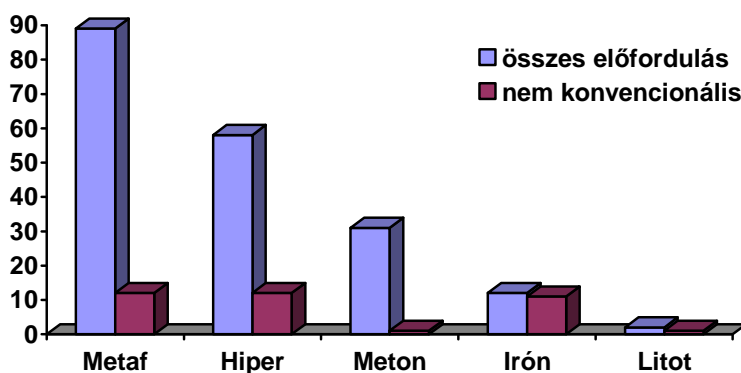
Szembeszökő a hasonlóság: a (javarészt konvencionális) metafora hosszú oszlopa mellett eltörpül a túlzásé és a metonímiáé, a viszonylag kis számú kreatív jelentésátvitel majdnem csupa metafora, s mindkét szövegprodukciónál hiányzik az irónia, a litotész, a tautológia és az oximoron. Vizi E. Szilveszter konvencionális hiperboláit a visszatérő *hihetetlen(ül)* jelző/határozó szaporítja (ki-lencszer fordul elő), a nem konvencionális metaforák pedig Schaff Zsuzsánál is a bonyolult biokémiai folyamatok egyszerű modellezését és megértetését szolgálják az érdeklődő, nem feltétlenül szakmabeli közönséggel. Bizonyára könnyű volna megcáfolni más előadók és előadások példájával azt a sarkos állítást, hogy az irónia, a litotész, a tautológia és az oximoron teljesen idegen a tudományos ismeretterjesztés műfajától. Helyesebb tehát úgy fogalmazni: nem tipikusak.

Most nézzük meg egymás után és értékeljük együtt a három játékfilm grafikonját:

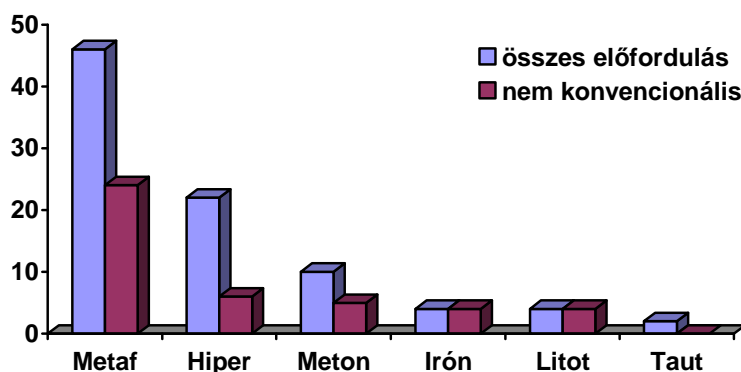
3.4. diagram

Alakzatok a *Hyppolit, a lakáj* (1931) c. játékfilmben

3.5. diagram

Alakzatok a *Lovagias ügy* (1936) c. játékfilmben

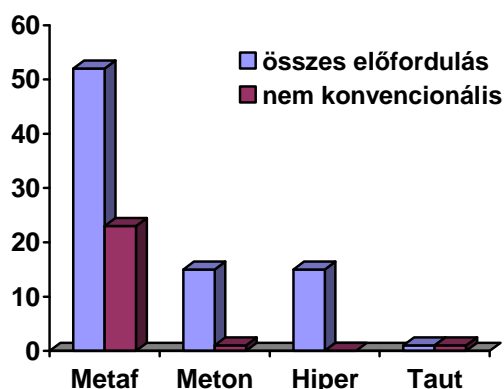

3.6. diagram

Alakzatok az *Európa nem válaszol* (1941) c. játékfilmben

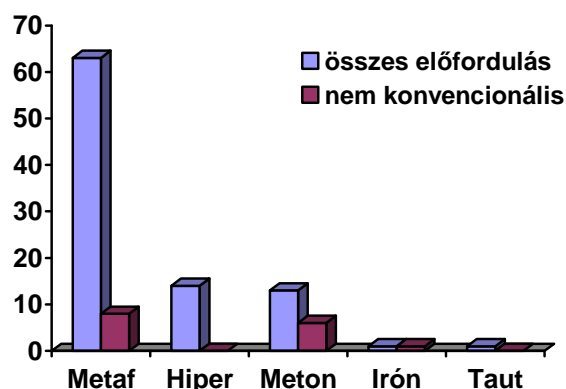
A játékfilm, mint tudjuk, komplex beszédműfaj: formális és informális, privát és nyilvános kontextusok, azonos és eltérő szociális státusú felek dialógusai váltakoznak benne. Ennek köszönhető, hogy megjelennek diagramjaikon a kevésbé gyakori alakzatok (az oximoron – és a *Lovagias ügyben* a tautológia – kivételével, ami lehet pusztán véletlen), és nő a nem konvencionális formák aránya, melyek körében főleg az irónia zárkózik fel a metafora és a túlzás mögé, sőt a *Hyppolit, a lakáj* textusában meg is előzi a hiperbolát. Az *Európa nem válaszol* nyelvében azért szorul a negyedik helyre az irónia, mert a film komorabb témájú, nem vígjáték vagy vígjátéki elemekkel teli életkép, mint a másik kettő. A metonímiák többsége nem konvencionális.

A következő beszédműfaj a tudományos és közéleti tárgyú kerekasztal-beszélgetés a Magyar Televízió 2-es programjának *Záróra* c., hétköznapi késő este sugárzott műsorával képviselve:

3.7. diagram

Alakzatok a *Záróra* 2006. július 19-i adásában

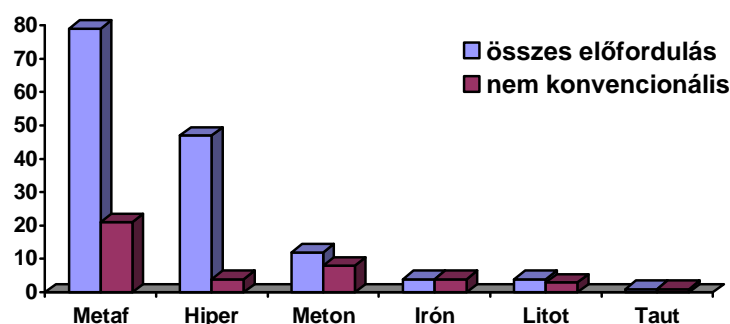

3.8. diagram

Alakzatok a *Záróra* 2006. július 20-i adásában

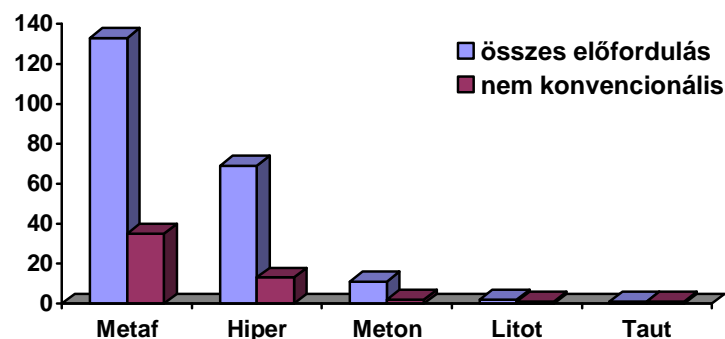
Míg a július 19-i adásban neves hazai könyvkiadók igazgatói cseréltek eszmét, 20-án, egy nappal később történészek vázolták fel az 1456. évi nándorfehérvári diadal előzményeit és a csata menetét. A műsorvezetők és a négy-négy meghívott vendég a formális értelmiségi társalgás jellegzetes stílusát és nyelvi eszköztárát használták. A metaforák bősége ebben a diskurzusfajtában is megfigyelhető. Elég markáns viszont az eltérés a nem konvencionális alakoknál: leginkább az egyik kiadó vezetője „felelős” azért, hogy a 20-at is meghaladta a kreatív metaforák száma a 19-i beszélgetésben (ő maga 13-mal járult ehhez hozzá). Az ironia elmaradása alkalmasint a résztvevők kölcsönös arculatónási törekvésének tudható be (l. **2.4.3.2.** és **3.3.1.3.**). Az az egy is, amelyiket a 3.8. diagram rögzít, a rutinos moderátor önironiája a lassú előrehaladás és az adásidő fogyása miatt.

A stúdióelemzések informálisabb válfaját reprezentálja a Sport Televízió *Zuhanyhíradó* c. heti futballmagazinja, melynek 2006. április 27-i és június 29-i műsorát kivonatoltuk:

3.9. diagram

Alakzatok a *Zuhanyhíradó*-ban (2006. április 27.)

3.10. diagram

Alakzatok a *Zuhanyhíradó*-ban (2006. június 29.)

Látjuk, hogy a közreműködők (korábbi válogatott labdarúgók, edzők és sportújságírók) valósággal halmozzák a metaforákat és a túlzásokat. S mivel nem csupán szakmai, hanem baráti kapcsolatban is vannak egymással, az április 27-i adásba még a tréfás irónia is belefér. Oximoronra ezúttal sem bukkantunk, egy-egy tautológia és néhány konvencionális és nem konvencionális litotész azonban akadt a példák között.

Mielőtt általánosítanánk, vessünk egy pillantást a 3.1. táblázatra. Emlékezhetünk rá, hogy Kreuz és kollégái kiszámolták, hány alakzat jut átlagban egy oldalnyi elbeszélő szövegre (10,9). Mi is megnézhetjük, melyik itteni forrásunk a „legsűrűbb” abban az értelemben, hogy – képi és hanganyagról lévén szó – 1 percre vetítve a legtöbb átvitt kifejezés fordul elő benne:

Vizi E. Szilveszter előadása	Schaff Zsuzsa előadása	Hyppolit, a lakáj	Lovagias ügy	Európa nem válaszol
2,07 / 0,38	2,08 / 0,54	1,92 / 0,66	2,75 / 0,57	1,44 / 0,70
Záróra 1	Záróra 2	Zuhanyhíradó 1	Zuhanyhíradó 2	
2,38 / 0,56	1,98 / 0,33	4,23 / 1,16	4,33 / 1,04	

3.1. táblázat

Az 1 percre eső alakzatgyakorisági átlag a korpusz szövegeiben
(összes adat / nem konvencionális formák)

A *Zuhanyhíradó* tűnik ki magas mutatóival: több mint 4 konvencionális és több mint 1 nem konvencionális figuratív egység a percenkénti átlaga. A kreatív alakzatoknál a játékfilmek állnak a második helyen, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy ezekben a beszéd nem mindenütt olyan folyamatos, mint egy tudományos előadásban vagy kerekasztalvitánál. Vizi E. Szilveszter szövegalkotása és a *Záróra* történeti fejtegetése tartalmaz időarányosan a legkisebb számban alkalmi jelentéseket, azaz követi legjobban a konvencionális nyelvhasználat normáját (l. a 2.5.-ben).

Bizonyítékaink a konvencionális metaforák túlsúlyáról megerősítik Fainsilber és Ortony (1987) kutatását, akik érzelmi élményekre és az azokból eredő tettekre vonatkozó szóbeli önéletrajzi beszámolóknál vizsgálták a metaforák megjelenését. Ki is tudjuk egészíteni a megállapítást: a túlzások és a metonímiák között szintén a konvencionális formák vannak fölényben, tehát nem csak a metaforáknál – ellentétben az iróniával, amely az esetek nagy százalékában partikuláris

(jóllehet ismerünk jellegzetes iróniakliséket is: pl. „már csak ez hiányzott...”, „jól nézünk ki...”, „szép kis...”, l. (8d)). Ha az adatok alapján egy „műfajok fölötti” gyakorisági rangsort kívánnánk megalkotni, az bizonyára így festene: metafora > túlzás > irónia > metonímia > litotész > tautológia > oximoron. Ennek legkevésbé műfajérzékeny eleme a metafora elsősége mind a konvencionális, mind a nem konvencionális kategóriában. A túlzás második és a metonímia harmadik pozícióját stabilabbnak mondhatjuk a megszokott kifejezésmódok között, mint az egyszeriekénél. Az irónia számára az informális kontextus teremt kedvező környezetet, ezért különösen műfajfüggő. Az lehet valamilyen mértékben a litotész, a tautológia és az itt példa nélküli oximoron is, amelyek azonban az előbbiekhöz viszonyítva ritkák, legalábbis a kiválasztott beszédműfajokban.

3.1.2. Egyéni különbségek

Az írásos és a szóbeli műfajok alakzatpreferenciáit már egybevetettük az amerikai elbeszélő szövegek és az összesen több mint 10 órányi magyar nyelvű előadás, játékfilm és televíziós stúdióbeszélgetés adatain keresztül. Egyéni nyelvhasználati különbségekre azonban csak mintegy mellékesen utaltam. Hétköznapi tapasztalat, hogy léteznek effajta különbségek: mindannyian ismerünk olyan embereket, akik történetmesélés közben gyakran túloznak, sok metaforát használnak, vagy másokat, akik szeretnek ironizálni, ugratni a többieket stb. Az individuális vonásokat azért nehéz vizsgálni, mert ritkán kerül két személy ugyanabba a beszédshituációba, s bármilyen más összehasonlítás – beleértve egy-egy kiválasztott kommunikátor (például a viszonylag jól kutatható közszereplők) nyelvezetének kitartó megfigyelését is – valamiképpen torzíthat, hiszen nem tudni pontosan, mi a szituatív, mi a megtervezett, mi a pillanatnyi hangulati, és mi a jellegzetesen egyéni elem a szövegprodukcióban. Olykor mégis adódik alkalom az utóbbi tanulmányozására.

Előfordul, hogy a nagy érdeklődéssel kísért sporteseményeket két vagy több kommentátor két vagy több rádiós, illetve televíziós csatornán egyidejűleg közvetíti. Ez történt a 2003. év legjelentősebb labdarúgó-eseményének, az ún. Bajnokok Ligája (BL) sorozat döntőjének estjén is: a magyar közszolgálati televízió és a tematikus sportcsatorna egyaránt élőben sugározta az összecsapást. Nevezzük a közszolgálati tévéadó kommentátorát a továbbiakban K1-nek, a sportcsatornát K2-nek. Előljáróban annyit föltétlenül érdemes elmondani róluk, hogy mindketten gyakorlott és felkészült közvetítők, a külföldről kapott képanyag pedig teljesen megegyezett. A mérkőzés maga elhúzódott, hosszabbítással és tizenegyesrúgásokkal végződött, miután a két olasz

résztevő, a milánói AC Milan és a torinói Juventus csapata gól nélkül fejezte be a találkozót (l. még a függelékét).

A két riporter, mint az várható, több tucat metaforával és egyéb figurával színezte beszédét, amit részben a sportág jellege (rendkívül sokféle játékhelyzet, változatos és képszerű mozgásanyag, l. Bánhidi 1971: 142), részben a közvetítő kommunikációs céljai (a nézők figyelmének fenntartása színes, szórakoztató információkkal, lelkes attitűddel, érdekes stílussal) magyaráznak. Az alábbiakban a puszta számarányok helyett néhány kulcsszituáció kiemelésével mutatom be, milyen típusú hasonlóságok, és milyen típusú különbségek jelentkeztek a kommentátorok átvitt értelmű szóhasználatában.

Nézzük mindjárt K1 és K2 fölvezetőjét. Az ünnepélyes hangulatú FUTBALL = SZÍNHÁZ metafora közös vezérmotívum:

(39) K1: – Jó estét kívánok, kedves nézők, a futball *színházából*, a manchesteri Old Trafford stadionból. Pillanatokon belül *felgördül a függöny*, és megkezdődik az év legfontosabb labdarúgó eseménye, a Bajnokok Ligája döntője. [...] Íme a *főszereplők* közül néhányan – és Carlo Ancelotti, *végzőra*.

K2: – Sok szeretettel köszöntöm ismételten a [...] nézőit. Az *álmok színháza*, az Old Trafford a *futball színházává* alakult, és csodálatos látványt nyújt a manchesteri stadion.

Mint kiderül, K1 részletesebben kibontja a metaforát, és a mérkőzés későbbi szakaszában is egyszer-egyszer visszatér hozzá (pl. a partjelző – vagy ahogy a feladatkör bővítése óta hívják: játékvezető-asszisztens – egy ítéletével „főszereplővé lép elő [...] a futball színházában”, mondja K1, a hosszabbítás „ráadás”, ill. „plusz felvonás” szavai szerint, a végén pedig így köszön el a nézőktől: „a futball színházában legördül a függöny, de erre az előadásra is sokáig fogunk emlékezni”). Ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy K1 jobban vonzódna a metaforákhoz, mint K2. Sőt, valószínűleg K2 az, aki a közvetítés egészét tekintve valamivel több metaforát használ („éles mérkőzés”, valakinek a kiválása „vérvesszeség”, az egyik játékos „a középpálya motorja”, a másik „a szűrő”, a taktikai fölállás „rombusz” formájának „hátsó csúcsa”; a Juventus előző ellenfele, a Real Madrid „szellősebben védekezik” stb.). Zárszavában ő sem felejt el megjegyezni: „az álmok színháza [...] a Juventus esetében tragédiába torkollott”.

A két vezető alakzat ezúttal is a metafora (messze a leggyakoribb) és a túlzás, melyekből különösen az első félidő közvetítésében hangzik el igen sok, mert ekkor a játék is színvonalasabb, lendületesebb. A metaforák egyik csoportja a labdarúgás nyelvezetébe régen beépült kifejezéseket foglalja magába (pl. A FUTBALLMÉRKÖZÉS HARC fogalmi metafora jelentésmezőjéből: „támadás”, „védekezés”, „felszabadító rúgás”, az edző „stratégia”, a csatárok „bombázzák a kaput”, a cserejátékos „bevetésre kész” stb.), másik csoportja szabadabban alkalmazható, nem tartozik szorosán a sport frazeológiájába (az egyik játékos „nem vette az adást”, amikor társa szándékát rosszul mérte föl; egy sokat futó középpályás „tartós elemmel működik” stb.).

A túlzás akkor válik uralkodó eszközzé, amikor izgalmas játéksituáció, például gólhelyzet alakul ki:

- (40) K1: – Montero... Nagyon kockázatos és rossz! Shevchenkot ajándékozta meg Montero. Seedorf... Jó a beívelés... Mit védett Buffon! Inzaghi fejese után egy *emberfeletti* bravúr! Hát Montero megköszönheti Buffonnak. Ha ebből gólt kapnak, *alighanem fejét veszik* a Juve hívei. *Szenzációs* fejes és védés. A kapus mozgásával ellentétesen fejelte meg, *szinte lehetetlen* volt odaérni. Buffon megtette.
- K2: – Eladott labda. Shevchenko. *Teljesen* üres a jobboldalon Seedorf. Meg is kapja a labdát. Seedorf. Be középre, fejes... és Buffon mit véd! Inzaghi fejtelt. *Zseniális kapusbravúr! Ezt nem lehetett jobb helyre fejelni.* Buffon odaért.

Az ilyen mozgalmas jelenetekre a kommentátorok nagyon hasonlóan reagálnak: a történetek leírására használt metaforák (vki „elajándékozta”, ill. „eladja” a labdát) is rendszerint azonos fogalomkörből kerülnek ki. Ám ami igazán állandó, az az expresszivitás fokozása a végletek keresésével („emberfeletti bravúr”, a labdát „nem lehetett jobb helyre fejelni” stb.).

De mi történik akkor, amikor egy játékos „nem áll feladata magaslatán”? A személyközi interakcióra oly jellemző ironia és litotész sokkal kisebb arányt képvisel a futballközvetítésekben, mint a társalgásban. A (41) és a (42) párhuzamos példái alapján vélelmezhetjük, hogy akkor, amikor unalmas a mérkőzés, alacsony a színvonal és gyengén teljesítenek a futballisták, előtérbe kerül a litotész mint a kritika enyhébb kifejezési módja. Az ennél markánsabb ironizálástól a közvetítők általában tartózkodnak, minden bizonnyal a játékosok iránti kötelező tiszteletből.

A második félidő egyik jelenetében a Milan középpályása, a mérkőzésen egyébként kiválóan futballozó Rui Costa rosszul találja el a labdát, és lövése messze elkerüli a Juventus kapuját.

Ez a fönti, „zseniális” (40) szituáció ellentettje lehetne. A kommentárban valódi irónia mégsem jelenik meg, csak K1 alkalmazza a finomabb litotészt:

(41) K1: – A Milan nyolcadik szöglete. Villannak a vakuk. Rui Costa... *Nem volt bátortalan kísérlet.*

K2: – Nyolc–négy a szögletarány. Pirlo... Látványos repülés Nesta részéről, Rui Costa pedig mellé lő.

A „Nem volt bátortalan kísérlet” fordulat alatt azt kell értenünk, hogy Rui Costa K1 szerint talán túlságosan is bátor volt, amikor elvállalta a kapura lövést abból a pozícióból, ahol állt, és ahová (ahogyan) a labda érkezett; nem ezt (vagy nem így) kellett volna tennie.

Ugyanakkor ismét nem állíthatjuk a (41) alapján, hogy a litotész mint retorikai eljárás K1 nyelvében gyakoribb lenne, mint K2-ében. A hosszabbítás első félidejében a Milan brazil védője, Roque Junior combsérülést szenved, a partvonalon kívül ápolják, majd újra játékra jelentkezik, a fájdalmas húzódás ellenére is folytatja a mérkőzést. Ennek kommentárja a (42):

(42) K1: – Roque Junior visszatér. Az első meccse ebben a BL sorozatban egyébként idén Roque Juniornak, pont a döntőn.

K2: – Roque Junior pedig visszajön. Hát *új brazil csúcsot nem fog dönteni 100 méteren.*

Itt K2 fogalmaz némi éllel: Roque Junior nem rövidtávfutó, valószínűleg soha nem is akarta megdönteni a százméteres síkfutás brazil csúcsát. K2 tehát nem szó szerint utal a valóságra: a játékos nemhogy csúcsot nem dönthet, de futni is alig tud majd a meccs hátralévő részében.

Az általános tanulság ezek után az lehet, hogy egészében véve több a hasonlóság, mint a különbség a párhuzamosan kommentáló riporterek nyelvében – még akkor is, ha egy-egy szituációra természetesen nem ugyanazokkal a kifejezésekkel reflektálnak. A metaforikusság elválaszthatatlan jellemzője a sport, így a labdarúgás szaknyelvének is, a túlzás pedig velejárója annak a felfokozott érzelmi állapotnak, amelyet néző és kommentátor egyaránt átél, amikor nagy iramú, küzdelmes és helyzetekben bővelkedő a mérkőzés. Vagyis a műfaj meghatározó. A sportrajongók azonban tudják, hogy a kommentátoroknak megvan azért a maguk stílusa, egyénisége, visszatérő fordulatai. Ezt szeretném illusztrálni egy harmadik riportert (K3) néhány megnyilatkozásával, melyek a spanyol labdarúgó-bajnokság 2006. tavaszi véghajrájának egyik legjobb (véletlenszerűen kiválasztott) találkozóját (Sevilla – Real Madrid 4:3) kísérték, szintén a sportcsatornán (l. a

függelék). K3 alakzathasználata sem a metaforák vagy a túlzások rendhagyó aránya miatt jellegzetes. Ami feltűnő, az a litotészek relatív gyakorisága: ilyen példából nála 90 perc alatt több fordul elő, mint K1 és K2 kétszer 120 perces közvetítésében együttvéve:

- (43) (a) Pedig azért *nem volt* neki *diadalmenet* az edzősködés. [...] Ha jól emlékszem, két évvel ezelőtt – két és fél inkább, már tán három is – *a Málaga kispadján azért... nem melegedett meg*.

((Glossza: ezt K3 Juan de Ramosról, a Sevilla edzőjéről mondja, aki korábban nem volt sikeres a Málaga tréneraként. Mind a „nem volt diadalmenet”, mind a „nem melegedett meg” kifejezés komplex alakzat: az előbbi metaforával, az utóbbi metonímiával kombinált – iróniába hajló – litotész.))

- (b) Pavón. *Nagyon sok kenyeret nem evett meg* tavasszal már.

((Glossza: a Real Madrid kispadját és a cserejátékosok között helyet foglaló Pavónt mutatja a kamera. K3 arra céloz a megjegyzéssel, hogy a védő kevés játéklehetőséghez jutott a tavaszi szezonban. Komplex alakzat: metaforikus litotész, ironikus színezettel.))

- (c) Roberto Carlos... *Ő se a legegyszerűbb megoldást választotta*.

((Glossza: Roberto Carlos, a Real Madrid brazil balhátvédje sarokkal továbbítja a labdát olyan játéksituációban, amikor ez az egyébként látványos mozdulat fölösleges.))

- (d) És jön Kanouté is a Sevillebe. *Hát vele se fog gyengülni a csapat*, ez azért sejthető.

((Glossza: a kiemelt megnyilatkozással K3 Kanouté, az éppen csereként beállni készülő sevillei csatár kiváló képességeit dicséri; iróniáról tehát ezúttal nem lehet szó.))

- (e) Raúl. *Túl sokat ő se találkozott a labdával*.

((Glossza: Raúl, a Real Madrid csatárcsillaga K3 szerint keveset volt játékban.))

- (f) Ezzel együtt biztos vagyok benne, hogy *nem ízlene nagyon* Zidane-éknak vereséggel búcsúzni a szezontól.

((Glossza: mivel egyetlen csapat sem szeret a bajnokság utolsó meccsén (és persze általában sem) kikapni, különösen nem a győzelmekhez szokott Real Madrid, nemhogy „nem ízlene nagyon”, hanem kifejezetten kellemetlen számukra a vereség. Az *ízlík* ige itt metaforikus jelentésű, de ebben a használatban is eléggé konvencionális.))

- (g) Marad zárásként szombaton a Bilbao – Barca, tét nélkül. Persze a Barca számára azért lesz egy fontosabb meccs – *egy picikét*... Holnap este a BL-döntő.

((Glossza: a szurkolók körében és a futballzsargonban gyakran „Barca”-ként emlegetett Barcelona együttese számára a Bajnokok Ligája döntője a 2006. év legjelentősebb mérkőzése, mely sokkal fontosabb, mint a már spanyol bajnokként lejártszandó, valóban tét nélküli vendégszereplés Bilbao-ban.))

Ne feledjük: a litotész a ritkább alakzatformák közé tartozik, ezért a (43) adatai – a K1 és K2 szövegprodukciónak való összevetésben – elegendők ahhoz, hogy megalapozzák az egyéni beszéd-szokás feltételezését K3-nál, amit bizonyítani persze csak nagyobb empirikus anyag áttanulmányozásával lehet. Mindenesetre K3-tól nem idegen a „tisztá” ironia sem:

(44) Jurado... Hát Kanoutét szépen megtalálta első passzával.

((Glossza: Jurado, a fiatal madridi cserejátékos első megmozdulása balul sikerül: az ellenfél játékosához, Kanoutéhoz íveli a labdát.))

3.2. Átfedések, alakzattársulások

Kreuz és munkatársai (1996), mint utaltam rá, nem pusztán a relatív gyakoriság felmérésére vállalkoznak: tárgyalják azokat az eseteket is, amikor a figuratív szegmentumok keresztezik egymást. Ezek a kereszteződések kétfélék. Egyrészt, mivel az alakzatok mérete változó, megesik, hogy egy-egy tagmondat, sőt akár egy egész bekezdés önmagában is egy (gondolat)alakzat, miközben magába foglal egyéb típusú szóalakzatot vagy szóalakzatokat – például egy ironikus szövegrész metaforá(ka)t és túlzás(oka)t. Csak szaporítja a módszertani dilemmák sorát, hogy ilyenkor az érintett szakasz tagolása is bizonytalanná válik. Másrészt, ami igazán figyelemreméltó, hogy egy adott szegmentum néha két (vagy több!) alakzatforma reprezentánsa egyidejűleg, hiszen az átvitt jelentésképzés mintái keveredhetnek.⁸² Nézzük meg, hogy Kreuz és kollégái milyen kombinációkat találtak az amerikai elbeszélésekben:

---

⁸² Az irodalom, kiváltképp a líra a beszélt nyelveknél jóval változatosabb és bonyolultabb alakzatképleteket teremt. Gáspári László (2003) funkcionális keretben, a klasszikus és a liège-i neoretika felosztása alapján írja le az alakzategyüttesek összetevőit. A globális szervező elv valamely gondolatalakzat: ez bontja ki a költői élményt, és ebbe épülnek be az ábrázolni kívánt tartalom függvényeként az adjekcióval, detrakcióval, transzmutációval, immutációval vagy e négy művelet különböző kombinációival létrehozott mondat-, szintagma-, szó- és hangalakzatok. A variációs lehetőségek száma igen nagy, a művészi szövegalkotás világán túl azonban nagyrészt ismeretlenek. Itt csak azokkal a pragmatikai (tágabb értelemben: jelentés-) alakzatokkal foglalkozunk (l. 2.5.), amelyek a szóbeli műfajokban (s azok között kitüntetetten a társalgásban) is jelen vannak, sőt mindennaposak.

	Idióma	Indirekt kérés	Irónia	Metafora	Retorikai kérdés	Hasonlat	Litotész
Hiperbola	.14	.01	.07	.42	.02	.13	
Idióma		.01		.01	.04		.07
Indirekt kérés			.01		.05		
Irónia					.01		.01
Metafora							.01
Retorikai kérdés							
Hasonlat							

3.2. táblázat

A nem szó szerinti kifejezésmódok együttes előfordulása
Kreuz et al. (1996: 92) számításai alapján

A táblázatból, amelyet 148 kettős alakzat (ezt vették 100%-nak, századokban tüntetve föl a különböző párok részesedését) konszenzusos osztályozása nyomán szerkesztettek meg, a hiperbola emelkedik ki azzal, hogy ellentétén, a litotészen kívül minden más jelentésformációval képes összefonódni. A három vezető társulás a hiperbolikus metafora (vagy metaforikus hiperbola, mely a maga 42%-ával messze a leggyakoribb), a hiperbolikus idióma és a hiperbolikus hasonlat. A 28 cella közül a kutatók mindössze 15-öt tudtak kitölteni, 13-at nem, ami fölveti azt a kérdést, hogy egyes alakzatok vajon *per definitionem* összeférhetetlenek (mint pl. a hiperbola és a litotész, a metafora és a hasonlat), vagy csak ebben a mintában nem sikerült kimutatni őket. Néhány variáció hiánya kissé intuícióellenes (pl. idióma és irónia, irónia és metafora); más műfajú nyelvi anyagban (l. 3.2.1.), esetleg még nagyobb irodalmi korpuszon szinte biztos, hogy dokumentálni lehetne őket. Vannak továbbá – talán nem is kis számban – hármas átfedések (l. pl. fentebb a (43a–b)-t). Erről az eshetőségről azonban a szerzők nem tesznek említést.

3.2.1. Alakzattársulások a beszélt nyelvi korpuszban

A gyakorisági vizsgálat mellékleteként, immár a labdarúgó-közvetítéseket is bevonva, ki-
gyűjtöttem a komplex jelentésalakzatokat adatforrásaimból. Mivel az elem mennyiség kisebb lett,
mint Kreuz és munkatársainál (117), a relatív arányok kiszámítása helyett inkább gyakorisági
kategóriákba próbáltam rendezni a példákat. Az első csoport az alakzatkombinációk halmazán
belül viszonylag gyakori (10-nél többször előforduló) társulásoké, a másodikba a 3 és 10 közötti,
nem ritka, de nem is gyakori együttesek, a harmadikba pedig a dokumentált, de legfeljebb 3 tiszta
esetet fölmutatók kerültek. A fennmaradó párosítások egyikénél (litotész–túlzás) a fogalmak ele-
ve kizárják egymást, a többinél viszont megvan a felbukkanás teoretikus lehetősége. Az alábbi
kép rajzolódik így ki:

Szimbólumok:

 – viszonylag gyakori (10-nél több tiszta példa
a korpuszban)

 – nem ritka, de nem is gyakori (3-nál több,
10-nél kevesebb adat)

 – ritka (előfordul a korpuszban, de 3-nál nem
többször)

? – nincs képviselve, viszont elvileg létezhet
ilyen kombináció

× – definíció szerint kizárt

	Metonímia	Irónia	Túlzás	Litotész	Oximoron	Tautológia
Metafora					?	?
Metonímia					?	?
Irónia					?	?
Túlzás				×	?	?
Litotész					?	?
Oximoron						?

3.3. táblázat

Az alakzattársulások gyakorisági csoportjai a teljes korpuszban

A túlzó metaforák valójában külön kategóriát képviselnek: az adatok közel 50%-át teszik ki, ami
alátámasztja a 3.2. táblázat megfelelő rovatának hasonlóan magas értékét. Nincs tehát kétség afe-
lől, hogy mind közül ez a leggyakoribb alakzattársulás. Jellegzetes még az ironikus litotész és a
túlzó metonímia, szerényebb a részesedése az ironikus túlzásnak (vagy túlzó iróniának) és a me-
tafora metonímiával, iróniával és litotésszel alkotott kombinációinak, metonimikus iróniát és
litotészt pedig csak elvétve sikerült azonosítani a szövegekben. Az oximoron és a tautológia ma-
gában is ritka, ezért annál többet nem mondhatunk velük kapcsolatban, mint hogy
együttjárásuknak minimális a valószínűsége (mint a tautologikus túlzásoknak és litotészeknek),

ami pedig a litotész–túlzás variációt illeti, ilyen egyáltalán nem fordulhat elő. A hármas átfedésekről szintén kevés a forrás. A metafora–litotész–irónia és a metonímia–litotész–irónia tripletekre már láthattunk példát. Ezeken kívül elképzelhető a metafora–túlzás–irónia, a metonímia–túlzás–irónia, a metafora–metonímia–irónia/túlzás(–irónia) és a metafora–metonímia–litotész(–irónia) jelentésösszetétel.

3.3. Társalgási célok, célrendszerek

Az ókori retorikától napjainkig számos elgondolás született a beszédalakzatok használatának céljáról, céljairól általában és külön-külön is, figyelemmel a funkciók eltéréseire. Némi ízelítőt a 2. fejezet elméleti körképe már adott ezekből (megismertük például a retorikusok, a stilisztika, a kognitív szemantika és az udvariassági teóriák nézőpontját). Mivel tanulságként azt szűrtük le, hogy az „élő”, kreatív, más szóval a pragmatikai alakzatok megértése nagyobb kognitív erőfeszítést kíván a befogadótól, mint a konvencionális jelentések dekódolása, okkal vélelmezhetjük, hogy van valamilyen jövedelmező cél, illetve célrendszer – vagy ahogy a stilisztika és a beszédaktus-elmélet fogalmaz: bizonyosfajta hatás –, amelynek kedvéért a megszólalók a „gazdaságosabb” konkrét kifejezésmód helyett az átvitt értelmű formákat részesítik előnyben. Hogy pontosan mik is e célok, annak tisztázása ugyanúgy empirikus kutatást igényel, mint a gyakoriság és az alakzattársulások föltérképezése. De vajon a széles műfaji merítésű nyelvészeti-szociálpszichológiai (azaz interdiszciplináris) diskurzuselemzés, vagy nagy számú laikus adatközlő megkérdezése kecsegtet-e több sikerrel?

Roberts és Kreuz (1994) az utóbbi módszert választja: amerikai egyetemi hallgatók véleményét kéri ki a korábban bemutatott nyolcas lista (hiperbola, litotész, irónia, metafora, hasonlat, idióma, indirekt kérdés, retorikai kérdés) tagjainak társalgási szerepéről. Összesen 158-an vettek részt vizsgálatukban, akiket arra instruáltak, hogy 10 példamondat és a megfelelő definíció alapján egy adott alakzattípusra – attól függően, ki melyiket kapta – írjanak további három példát (ezen tesztelték, hogy érthető volt-e az alanyoknak, mit takar az elnevezés), majd sorolják fel azokat a motívumokat, amelyek szerintük a használat háttérében állhatnak. A 158-ból 134 (84%) válaszadó kérdőíve bizonyult relevánsnak. A megjelölt célokat Roberts és Kreuz még az értékelés előtt több fordulós egyeztető munkával 19 jól elkülönülő célkategóriába sorolta, hogy a hasonló válaszok egy helyre kerüljenek. Íme cikkük rendszerező táblázata, amely századokban kifejezve közli az egyes célok és alakzatok összefonódásának mértékét (i. m. 161):

<i>Társalgási célok</i>	<i>Alakzatfajták</i>							
	Hiperbola	Litotézis	Irónia	Metafora	Hasonlat	Idióma	Indirekt kérés	Retorikai kérdés
Konvencionális szóhasználat	.22	.13	.06	.24	.06	.38	.14	.11
Eltérés a konvencióktól		.13	.06			.13		.06
Ékesszólás, szónokiasság	.06	.06	.06	.35	.22	.19	.07	
Tréfa, humor	.61	.25	.65		.33	.44	.07	
Az én megóvása		.31	.06			.06	.57	.17
Összehasonlítás				.35	.33			
Ellentétek szembeállítás		.06	.18	.06				
Nyomatékosítás, kiemelés	.67	.31	.35	.24	.11	.31	.07	.28
Alulhangsúlyozás		.75			.11	.06	.07	
Érdekesség	.33	.06	.24	.71	.22	.31		
Gondolatébresztés	.22	.06	.29	.35	.39	.06		.22
Csoportok megkülönböztetése		.06	.12		.06	.13		
Dolgok tisztázása, megvilágítása	.83	.13	.35	.82	.94	.38	.07	.72
Udvariasság		.06				.06	.64	
Figyelemfelkeltés	.11	.25	.18	.12	.11	.13		.17
Pozitív érzelem kinyilvánítása	.11	.31	.18	.06	.06	.19	.21	.28
Negatív érzelem kinyilvánítása	.17	.69	.94		.17	.31		.56
A másik fél tetteinek irányítása			.06			.06	.64	.06
A társalgás szervezése	.06	.13	.18	.06			.21	.39
Egyéb		.19	.06	.12	.06		.14	.17

Megjegyzés: a félkövérrel szedett számok azt jelzik, hogy az adott célt az alanyok legalább egyharmada társította a szóban forgó alakzattal.

3.4. táblázat

A társalgási célok taxonómiája alakzatok szerinti bontásban (Roberts–Kreuz 1994)

Oszloponként végigfutva a számsoron látható, hogy minden alakzatformánál a célkategóriák egyedi kombinációja állt elő (pl. a hiperbolát az informánsok legnagyobb arányban a dolgok megvilágításával, a nyomatékosítással, kiemeléssel, a tréfa, humor megjelenítésével, valamint az érdekesség fölkelésével, a litotészt az alulhangsúlyozással és a negatív érzelem kinyilvánításával társították). Ha soronként böngésszük a táblázatot, a célok kiterjedésének vizsgálatára nyílik lehetőség, minthogy ugyanaz a célkategória több alakzatnál is felbukkan, sőt kulcsszerepe van (pl. a gondolatébresztés a metaforánál és a hasonlatnál, a negatív érzelem kinyilvánítása a litotésznél, az iróniánál és a retorikai kérdésnél). Amennyiben a célkategóriák felfoghatók a pragmatikai funkció mutatóiként, kereszteződéseik mátrixa (i. m. 162) alapján elmondható, hogy funkcionálisan legközelebb a metafora és a hasonlat, az irónia és az idióma, illetőleg a hiperbola és a hasonlat állnak egymáshoz, az indirekt kérések viszont eléggé kilógnak a sorból (hiszen nem is figuratív természetűek, mint azt Roberts és Kreuz (i. h.) helyesen fel is ismerik).

A táblázat bizonyosan hasznosítható az alakzattípusok részletekbe menő kutatásában. Ha például a litotész diskurzusban betöltött szerepére volnánk mélyebben kíváncsiak, a fentiek tükrében azzal a hipotézissel kezdhethetnénk hozzá az adatgyűjtéshez, hogy lényegében kétféle litotész létezik: az eufemisztikus (l. alulhangsúlyozás) és az ironikus (l. negatív érzelem kinyilvánítása).⁸³ Más esetben ellenkezik az intuícióval egyes rovatok kitöltetlenül maradása (pl. a hasonlat lehet tréfás, de a metafora nem?), vagy éppen a meglepő számarány (pl. a hiperbolánál a dolgok tisztázása, megvilágítása igen nagy, 83%-os részt képvisel, ami utóbb az egyik szerzőnek és két új munkatársának is feltűnt, l. Kreuz–Kassler–Coppenrath 1998: 94). Emiatt is fölmerülhet a kifogás, hogy a megadott 10-10 példamondat és a fogalmi meghatározás talán nem mindig nyújtott megfelelően árnyalt képet az alanyoknak az alakzatok előfordulási formáiról és társas funkcióiról, s szükséges lett volna még több személyt bevonni a vizsgálatba. A cikkből kiderül, hogy Roberts és Kreuz ugyan publikált forrásokból állította össze a példák táráját, kontextust azonban nem mellékeltek a mondatokhoz. Márpedig kérdés, hogy kontextus nélkül lehet-e bármit is mondani a nem szó szerint értett kifejezések használata mögött meghúzódó társalgási motívumokról. A szigorú empirista orientáció másfelől intuitív besorolásokat, ötletszerű, *ad hoc* elnevezéseket eredményez; nincs koherens szempontrendszer, mert hiányoznak a jól definiált kategóriák. Röviden, a kommunikációs célok feltárásában a naiv adatközlők kevesebbet segíthetnek, mint a minőségelvű diskurzuselemzés.

3.3.1. A szociálpszichológiai háttérű diskurzuselemzés mint alternatíva

Hogy megvilágítsuk a Roberts és Kreuz által elhanyagolt kontextus szerepét, nézzük meg az alábbi állításokat:

- (45) (a) Dehogyan haragszom.
(b) Nekem a művészetet támogatnom kell.
(c) Én már sok operaelőadást hallottam életemben, de még ilyet nem.
(d) Technikai nehézségek merültek fel, mérnök úr.

Első pillantásra nincs semmi nyom, amely arra utalna, hogy figuratív értelmet kell keresnünk a négy közül bármelyik példában. Mondatokként szemléljük ugyanis őket, a mondat pedig, mint tudjuk, a nyelvészeti terminológiában absztrakció: olyan szósor, amelynek jelentését nem befolyásolja, ki és milyen közlési helyzetben mondja ki. Ám a (45a–d) a valóságban mint egyedi megnyilatkozás fordulhat elő, ahogy a *Hyppolit, a lakáj* c. filmben is. Akik Székely István máig népszerű mozilalkotásában találkoznak velük, különösebb nehézség nélkül felismerik a filmbeli szituáció alapján a (45a) ironikus élet, a (45b)-ben azt, hogy a *művészet* szó egy dizőzre vonatkozik (metonímia), a (45c) pedig túlzás, valamint, hogy a „technikai nehézségek” finomkodó kifejezés (a történet kontextusában metafora) nem fedi az adott helyzet komolyságát, vagyis a (45d) litotézis (is). Ehhez azt kell tudni, hogy

- (i) a (45a) a főhős, Schneider Mátyás szájából hangzik el a vacsoraasztalnál, miután kiderül, hogy felesége az ő beleegyezése nélkül rendelkezett egy grófi inas, Hyppolit felvételéről (Schneiderné megelőző megnyilatkozása: „Remélem, papa, nem haragszol...”; a (45a) folytatása Schneidertől: „Mért haragudjak? Csak úgy kirúgom, hogy a lába nem éri a földet”; l. az (55)-ben);
- (ii) a második példa szintén Schneider kijelentése: a Kolibri bár szeparéjában vele összefutó fiatal Makáts érdeklődik ottléte céljáról, mire a kissé pikáns igazság helyett – a mulató ledér táncosnőjét, Mimit várja randevúra – a (45b)-vel felel (a léha Makáts rögtön rájön, hogy a „művészet”-en a művésznőt kell érteni, hiszen azt kérdezi: „Hol van?”);

---

⁸³ A Leech-fejezetben (2.4.3.1.) a (21b) példával egy harmadik, a túlzásával rokon litotézfunkciót is valószínűsítettünk: a kedvező vélemény (dicséret, elismerés, meglepetés) hatáskeltő alulpontozását (l. még a (43d)-t a 3.1.2.-ben).

- (iii) a harmadik jelenetben Makáts olyan operaelőadásról beszél, amelyre el sem ment, s így nem tudhatja, hogy az a híres olasz szoprán énekesnő rekedtsége miatt elmaradt;
- (iv) végül a (45d) Hyppolit helyzetleírása, aki a Schneiderék estélyén kibontakozó botrányt diszkrét módon eufemizálja a szintén úri társaságból való Benedek István mérnök előtt.

A (45a–d) *megnyilatkozások* tehát – a grice-i fogalmak szerint – alkalmi társalgási implikaturát hordoznak, melyeket kontextusuk nélkül nem tudnánk kikövetkeztetni a (45a–d) *mondatokból*, ezért a megnyilatkozók kommunikációs céljairól sem állíthatnánk semmi biztosat.

Most vegyük a következő példákat:

- (46) (a) Szóval te csak a gyomrodra gondolsz.
- (b) Mama, te meg vagy örülve.
- (c) Julcsa! Jól figyeljen ide, mert különben repül.
- (d) Szép kis ház, mondhatom.

Ezek retorizáltsága, nem szó szerinti jelentése akkor is nyilvánvaló, ha a kontextus sajátosságait nem részletezzük: a (46a) nem a gyomorra mint testi szervre, hanem az evésre utal (metonímia), a (46b) túlzás, a (46c)-ben a *repül* ige metaforikus értelmű, míg a (46d) ironia (s benne a *ház* természetesen annak lakóit idézi tudatunkba, azaz metonímia). De vajon magas fokú konvencionalitásuk elegendő garancia-e arra, hogy a társalgásban betöltött funkciójukat önmagukban nézve is helyesen ítéljük meg? A diskurzuselemző válasza erre egyértelmű nem.

Diskurzusnak nevezzük a társadalmi interakció minden írott és beszélt nyelvi válfaját, beleértve az egészen hétköznapi személyközi kommunikációt is. A diskurzus kutatás szociálpszichológiai ága, amelyre a társalgási célok fölfejtésére törekedve leginkább támaszkodhatunk, azt vizsgálja, hogy az interakció résztvevői miképpen tartják fenn, illetőleg mozdítják elő társas kapcsolataikat a nyelv eszközei és az azok használatára vonatkozó jártasságaik révén – más szóval a verbális érintkezés működési mechanizmusát, a nyelvben rejlő alkotó és szabályozó erőt szeretné megvilágítani (Robinson 1985; Potter–Wetherell 1987; Iñiguez–Antaki 1994⁸⁴). Az alakzat helye a társalgás szövetében, a beszédsszituáció pontos ismerete olyan információkhoz juttathatja az

⁸⁴ „[U]n discurso es un conjunto de prácticas lingüísticas que mantienen y promueven ciertas relaciones sociales. El análisis consiste en estudiar cómo estas prácticas actúan en el presente manteniendo y promoviendo estas relaciones: es sacar a la luz el poder del lenguaje como una práctica constituyente y regulativa” (Iñiguez–Antaki 1994: 63).

elemzőt, amelyek nagyon is szükségesek a szóban forgó kifejezés retorikai-pragmatikai szerepének megértéséhez. Ha visszatérünk a példákhoz, a (46a) metonímia *Hyppolit*-beli motivációja (merthogy ezek az illusztrációk is a filmből származnak), hogy Schneider kitér a lányuk és Benedek István üzletvezető közti, Schneiderné által nem helyeselt hosszas búcsúzkodás megvitatása elől („Nekem sem tetszik. Olyan éhes vagyok, mint a farkas, és ő ott beszélget”). A (46b)-ben Schneider elutasító érzelmi reakcióját kell látnunk, amit felesége előkelősködő modora („szervírozzák a szupét”) és szokatlan óhaja (a férj öltözzön szmokingba a vacsorához) vált ki. A (46c) metaforája már az 1930-as években kvázi-szószerinti szinonimája volt a kiutasításnak és elbocsátásnak, bizalmas stílusértékkel: Schneider célja vele, hogy Julcsára, a régi szolgálóra ráijesszen, előre jelezve mondanivalója fontosságát. S hogy a (46d) megnyilatkozást se hagyjuk ki, azt Mimi, a Kolibri bár becsípett művésznője mondja gúnyosan, amikor Schneiderné háza tisztességére hivatkozva utasítja ki estélyükről (mit sem tudva férje és a táncosnő ismeretségéről, s arról, hogy Schneider előző este randevút ígért Miminek).

A diskurzuselemzés aprólékossága ugyanakkor nem zárja ki az általánosítás lehetőségét, ami Roberts és Kreuz (1994) kvantitatív módszerének kétségtelen erénye volt. A túlzások használatát illetően például előző munkáimban arra jutottam, hogy (i) ez az alakzatfajta a beszélőnek a beszéd tárgyához való (tényleges vagy csupán megjelenített) érzelmi viszonyát, attitűdjét van hivatva kifejezni, (ii) az érzelmi viszony kommunikációja pedig az interakció szociálpszichológiai törvényszerűségei szerint többnyire alárendelődik a beszélő azon igyekezetének, hogy az általa szándékolt benyomás alakuljon ki róla a partnerekben (Nemesi 2003; 2004; l. kifejtve és árnyalva a 4.4.-ben). E következtetés első fele elmélettől független, második része viszont szervesen illeszkedik egy társadalom-lélektani gondolkodási keretbe, melyet Goffman (1959) dramaturgiai modellje alapozott meg, fő fogalmai pedig az én, az arculat, a szerep, az énmegjelenítés (benyomásmáskeltés) és az identifikáció. Az én mindazoknak az észleleteknek, vélelmeknek és értékeknek a belsővé vált foglalata, amelyek az egyént jellemzik. A társas képek vagy arculatok az én olyan szituatív megnyilvánulásai, amelyek pozitívan értékelt viselkedésformákat jelenítenek meg egy rituális társadalmi viszonyrendszerbe ágyazva (vö. Brown–Levinson: 2.4.3.2.). Goffman és iskolája, a szimbolikus interakcionizmus (George Herbert Mead, Charles Horton Cooley, Herbert Blumer stb.) az én kívülről jövő, mások által visszajelzett alkotóelemeit hangsúlyozta: a pszichikum e felfogás szerint lényegében társadalmi termék. Ma a legtöbb kutató úgy véli: bár az én rendkívül érzékeny a külső megítélésre, intraperszonális építőkövei sem kevésbé meghatározók, s

igen széles mozgásteret van az identifikációnak, amely folyamata, eszköze és eredménye is az egyéni arculatok kialakításának, ezen keresztül pedig az én fejlődésének (Baumeister 1986; Schlenker 1985; Schlenker–Britt–Pennington 1996; Tracy 1990). Az identifikáció nyilvános oldala az én megjelenítés vagy benyomáskeltés; az a célorientált nyelvi és nem nyelvi tevékenység, amellyel az emberek mások róluk formált társas képét próbálják akaratuknak megfelelően befolyásolni (Baumeister 1982; Schlenker 1980; Tedeschi 1981; Leary 1995; Schlenker–Weigold 1992; Schlenker–Pontari 2000; a gondolatmenet folytatását, ill. kiegészítését l. alább, a **3.3.1.3.-ban**).

Amikor társalgási célokról beszélünk, érdemes különbséget tennünk instrumentális és interperszonális célok között (vö. Clark–Delia 1979), mely utóbbiakhoz az énmegjelenítés is tartozik. Az instrumentális célok a cselekvő individuum viselkedését irányító kognitív reprezentációk a saját boldogulását legjobban segítő valóságállapot-változások eléréséről, tekintet nélkül a szociális kontextusra. A vágyott következmények egy része biológiai meghatározottságú: a létfenntartás, a biztonság, a kényelem alapvető szükséglete áll végső soron a háttérükben; más része olyan magasabb rendű humanisztikus igényekre vezethető vissza, mint az önkifejezés, kötelességteljesítés, szellemi és anyagi gyarapodás, vagy a karrierambíció. A maga elé kitűzött instrumentális célokhoz az aktor a végrehajtás általa vélt optimális eszközeit rendeli hozzá (ezért az „instrumentális” elnevezés), ami a nyelvi kommunikáció esetében a grice-i típusú maximák, illetőleg a Zipf–Kasher–Horn-féle ökonómiaelv (maximális nyereség – minimális erőfeszítés, l. a **2.4.2.-t**) követését jelenti. Nemrégiben Németh T. Enikő (2003; 2004; 2005) a pragmatika bevett magyarázóelveinek iménti csoportját a „racionalitási elvek” kategóriába sorolta, elválasztva őket az „interperszonális” elvektől, amilyenek a leechi PP és annak maximái, valamint az arculatadási, benyomáskeltési és más társas nézőpontú megközelítések kommunikatív nyelvhasználatról tett általánosításai. A párhuzam a társalgási célok itt javasolt dichotómiájával nem véletlen: interperszonális cél az udvariasság, a kedvező énmegjelenítés, a partnerekhez való alkalmazkodás, egyes szituációkban a kontroll gyakorlása, vagyis az, hogy a közlő szabhassa meg a kapcsolaton belüli normákat, a kapcsolat jellegét (Buda 1986³: 153–163); egyszóval minden, ami a szociális környezet kezelését, a többi emberrel való viszony kialakítását, ápolását és menedzselését szolgálja.

Az instrumentális és az interperszonális célok összefüggéséről ugyanazt mondhatjuk, mint Leech (1983: 104) az illokúciós célok (illocutionary goals)⁸⁵ és a társas célok (social goals) kölcsönhatásáról. Négyféle eset létezik: (i) versengenek egymással (szívességgérés, reklamáció, érdekérvényesítés másokkal szemben, véleményütköztetés – kitérés a vita elől stb.); (ii) egybeesnek (dicséret, udvarlás, köszönetnyilvánítás, meghívás, üdvözlés stb.); (iii) közömbös a viszonyuk (bejelentés, instrukcióadás, eredményhirdetés, útbaigazítás stb.), vagy (iv) konfliktusban vannak (rendreutasítás, gyanúsítás, fenyegetés, szitkozódás stb.). A konkrét cselekvési szituációban a különböző természetű célokat, amennyiben nem esnek egybe, össze kell egyeztetni. A személyközi megfontolások jellemzően a beszélő költségét növelő tényezőként befolyásolják a nyelvi közlés formáját, a legtakarékosabb direkt stratégia helyett az indirektség változatai felé tolva el megnyilatkozás jelentésszerkezetét (vö. *Add kölcsön a kerékpárod!* – *Kölcsön tudnád adni a kerékpárod?*). A mérlegelési folyamat, az ellenkező előjelű célok relatív erőssorrendjének megállapítása racionális ágenseknél racionális, afféle összköltség–össznyereség kalkuláción alapul. A Leech (i. m. 107–130) által is tárgyalt pragmatikai skálák (indirektség, opcionáltság, azaz a hallgató részére felkínált választási lehetőség implikált foka a searle-i utasítók osztályába tartozó beszédaktusoknál, hatalom–szolidaritás stb.) a nyelvi „kimenetre” illeszthetők rá. Az egyik véglet az instrumentális cél(ok) teljes feladása, felülbíráltatása (például az ún. „kegyes hazugság”), a másik az interperszonális szempontokat figyelmen kívül hagyó, „orvoslás nélküli” (l. Brown–Levinson: **2.4.3.2.**) direktség. A valóságban legtöbbször a két szélső pólus között húzódó mezőben próbáljuk megtalálni a közvetettség ideális mértékét, és eszerint alakítjuk megnyilatkozásainkat. Összegezzük az utóbbi két bekezdés gondolatmenetét grafikus formában:

⁸⁵ Azért nem a leechi terminológiát veszem át, mert az illokúciós cél nézetem szerint mindig egy illokúciós aktushoz kapcsolódik, az illokúciós aktus pedig – például a jóvátevés beszédaktusai: a bocsánatkérés, a mentegetőzés, az önvád, az orvoslás felajánlása stb., l. Suszczyńska 2003; 2005; Szili 2003; 2004: 137–155 – lehet interperszonális motiváltságú, vagyis az illokúciós cél már a kompromisszuma az instrumentális és az interperszonális céloknak.

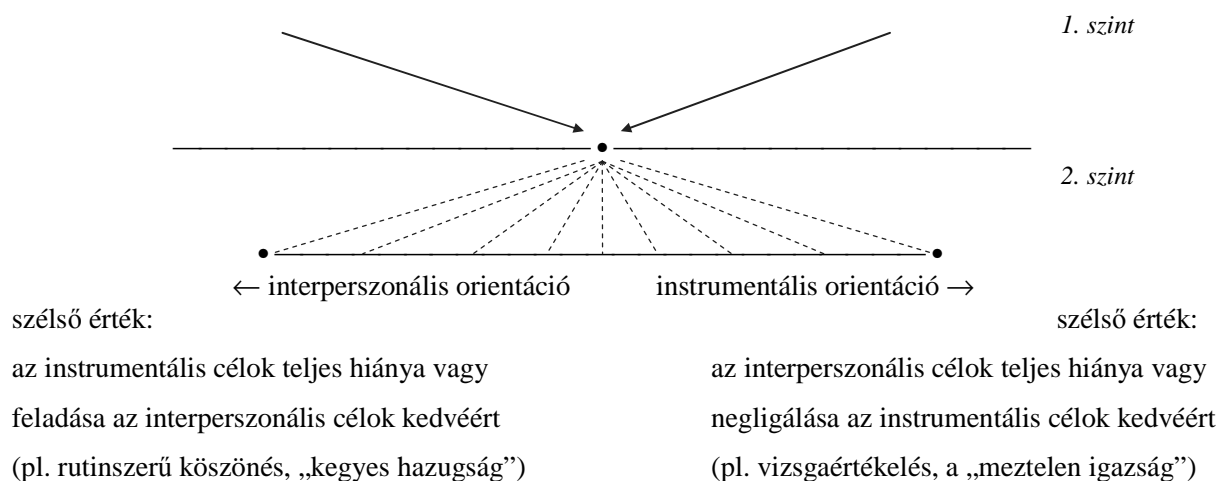

Instrumentális célok:

maximális nyereség — minimális költség,
grice-i racionalitási elvek, direktség stb.

Interperszonális célok:

társas alkalmazkodás, kontroll, udvari-
asság, énmegjelenítés, indirektség stb.

3.1. ábra

A társalgási célok összehangolásának modellje

Annyi megjegyzést szükséges még fűzni az ábrához és az elmondottakhoz, hogy a modell második szintjére helyezett, racionális műveletként bemutatott célegyeztetés érzékeny lehet a szociálpszichológiában gazdagon illusztrált kognitív és motivációs torzításokra (Smith–Mackie 1995/2001; Fiske 2004/2005), például az érzelmi állapotra is. A jó, illetve rossz hangulatnak a kérések megfogalmazására és értelmezésére tett drámai hatását a neves magyar származású ausztrál szociálpszichológus, Forgács József (Joseph P. Forgas) újabb kísérletei meggyőzően demonstrálták: a rossz hangulat szignifikánsan udvariasabb, míg a jó hangulat kevésbé udvarias kérési stratégiákat indukált a kísérleti alanyoknál ugyanabban a szituációban (Forgács 2000).⁸⁶ Ez azt jelenti, hogy az instrumentális és interperszonális célok fontosságát pillanatnyi diszpozícióinktól függően ítéljük meg.

⁸⁶ A magyarázat Forgács szerint az, hogy a jó hangulatban lévő emberek optimistábbak, magabiztosabbak, könnyebben hozzáférnek pozitív emlékképeikhez, ezért kevésbé számolnak kérésük esetleges visszautasításával, nem fordítva különösebb gondot annak előadásmódjára (instrumentális orientáció). A rossz hangulat ellenben gyengébb önbecsüléssel, éneléértékelő attitűddel és pesszimistább elvárásokkal jár együtt, ami óvatosabb, udvariasabb és körültekintőbb kommunikációs stratégiák használatát eredményezi (interperszonális orientáció). Az érzelmi állapot hatása hasonlóan érvényesül akkor is, amikor felénk intézett kéréseket értékelünk és azokra reagálunk: borús hangulatban kisebb valószínűséggel mondunk igent, kivált, ha szokatlan kérésről van szó.

3.3.1.1. *Ad hoc* fogalmak és fogalmi implikatívák

Belátva, hogy a társalgási célok rendkívül összetettek és gyakran ellentmondásosak, máris érthetőbb az a meghatározatlanság, amely sok nyelvi közlemény jelentésének sajátja. Hadd utaljak vissza a 2. fejezet kritikai áttekintésének ide vágó konklúziójára: az alakzatok figuratív jelentése tartalmi veszteség nélkül nem parafrázálható szó szerinti kifejezéssel. Régi, nehéz kérdés, hogyan férhetnék hozzá minél egzaktabb terminológiával a parafrázison túlmutató jelentésréteghez. A konnotáció fogalma, úgy vélem, nem nyújt valódi megoldást, hiszen maga is éppen olyan képlékeny, mint azok a nyelvhasználat révén keletkező asszociációk, melyeket kutatók generációi szerettek volna vele leírni (l. Péter Mihály érzékletes hasonlatát az üstökösről és annak csóvájáról a 2.2.-ben). Új távlatot nyithat viszont Sperber és Wilson fölvetése, miszerint egy megnyilatkozás implikatívái eltérő erősségűek lehetnek (1986/1995: 199–200), s amit hagyományosan poétikai hatásnak nevezünk, nem más, mint *gyenge implikatívák* együttese (i. m. 222, vö. 2.4.6.). Mivel több konkrétum erről Carston (2002) frissebb kiadású relevanciaelméleti szintézisében⁸⁷ sem szerepel, a gondolat azonban túl értékes ahhoz, hogy elmenjünk mellette, az alábbiakban kísérletet teszek a meglévő mozaikdarabok egymáshoz illesztésére és kiegészítésére. Ennek során a gyenge implikatívák három fajtáját fogom megkülönböztetni, kimutatva mindegyiket az alakzatok átvitt jelentésében: (i) fogalmi implikatívákat (l. ebben az alfejezetben), (ii) attitűdimplikatívákat (l. 3.3.1.2.) és (iii) énimplikatívákat (3.3.1.3.). Gyenge implikatíván a megnyilatkozás beszélő által szándékolt jelentéstartományának azon alkotóelemeit értem, amelyek kognitív reprezentációja nem proposíció, hanem valamilyen, nagyjából a hétköznapi nyelv „be-nyomás” szavának megfelelő analóg forma (vö. Eysenck–Keane 1990/1997: 215–261). Kezdjük tehát a fogalmi implikatívákkal.

Olykor meglepő egybeesést találunk egymástól távol eső kutatási tradíciók képviselőinek okfejtésében. Leezenberg (1995/2001: 283–294) és Carston (2002: 349–359) metaforainterpertációjában például az a közös, hogy megjelenik a kontextusfüggő *ad hoc* fogalmakra történő hivatkozás mint vezérmotívum – jöllehet Leezenberg (i. m. 111–113; l. a 2.4.6.-ban) meglehetősen kritikus a relevanciaelmélet alaptéziseivel szemben, a Carston-monográfia irodalomjegyzéke pe-

⁸⁷ A könyv glosszáriumában ez a tautologikusnak ható definíció olvasható: „**weak implicatures:** implicated assumptions which are weakly communicated”, vagyis a gyenge implikatívák gyengén kommunikált implicit feltevések. A gyenge kommunikáció (uo.) olyan, amelyben „bizonyos meghatározatlanság” (some ‘indeterminacy’) van a tekintetben, hogy mely specifikus feltevések képezik részét a beszélő informatív szándékának (Carston 2002: 380–381).

dig arról tanúskodik, hogy a szerző nem ismeri Leezenberg munkáját. A fogalmak instabilitása és fogalomalkotás *ad hoc* jellege a megismeréstudományból kölcsönzött hipotézis: Barsalou (1983) lehetett Leezenberg és Carston közvetlen előképe, aki kísérletileg bizonyította, hogy némely kategória az elmében ideiglenes, átmeneti képződmény. Ezeket az emberek egy adott szituációban hozzák létre konkrét céljaik elérése érdekében, és rendszerint össze nem tartozónak vélt fogalmakat sorolnak velük együvé (pl. „dolgok, amelyekre szükség van a nyaraláshoz”, „a kikapcsolódás módjai, ha tartósan intenzív szellemi munkát végzünk”). Vannak persze nagy számban viszonylag szilárd, statikus kategóriák is, amilyen a „bútor”, a „háztartási árucikk”, a „közlekedési eszköz”, a „munkahely”, a „rokonság”, a „sport” stb., de még belőlük is lehet *ad hoc* kategóriákat kreálni. Normális esetben, mondjuk, a „tenisz” fogalmát a „sport” kategóriája alá rendeljük. El lehet azonban térni ettől a humor kedvéért:

- (47) Amikor teniszezünk, vagy sportolunk – ugye, az emberek egy része teniszezik, a másik sportol... ((Vizi E. Szilveszter, *Mindentudás Egyeteme.*))

Ahhoz, hogy feloldódjon a fogalmi anomália, egy *ad hoc* „sport” kategóriát kell konstruálnunk (jelöljük Carston nyomán csillaggal: SPORT*), amelynek nem lesz része a szintén *ad hoc* TENISZ* fogalom. Leezenberg nézetem szerint nem látja elég tisztán, hogy mindez következtetést igényel a hallgatótól, azaz pragmatikai, és nem szemantikai művelet. Az ő szemantikafelfogásába belefér a kontextusérzékenység, ami ellenkezik a szemantika–pragmatika distinkció leginkább elfogadott elvével (vö. 1.1.1.). Ezért, nem vitatva a holland tudós elsőségét az *ad hoc* fogalomreprezentációk elképzelésének metaforára alkalmazásában, Carston szóhasználatára hagyatkozom: a metafora lényege, hogy a közlő egy lexikailag kódolt fogalmat (vagy fogalomsort) arra használ föl, hogy egy másik, nem lexikalizált fogalmat (vagy fogalomsort) kommunikáljon vele. (A kategóriák és fogalmak szétválasztásának itt nincs különösebb jelentősége, így a továbbiakban egységesen *ad hoc* fogalmakról fogok beszélni.) A lexikalizálatlan fogalom pragmatikai inferencia útján vezethető le a kódolt fogalomból. *Ad hoc* elnevezése azt tükrözi, hogy a megnyilatkozás interpretálása közben („on-line”) keletkezik, válaszként a kontextus által felkeltett relevanciavárakozásra (ahogy a relevanciaelmélet látja). Egy *ad hoc* fogalom ritkán vadonatúj, mindazonáltal nincs annyira rögzülve a hosszú távú memóriában, hogy lexikai dekódolással, kontextus-invariáns módon lehívható legyen. Vannak olyanok, amelyek szűkítik (mint a (47) fönt), és vannak, amelyek tágít-

ják az alapfogalom terjedelmét, mint a (148) *ingovány* és *libikóka* metaforája az egyik *Záróra*-beszélgetésből („Érték és minőség a könyvpiacra”; l. a függelék):

- (48) – Én inkább visszamennék, mert változatlanul *ingoványon* érzem magunkat. Ki a társadalom, és hogy dönti el, hogy valamire szükség van?
– Erre nehéz válaszolni, de szerintem igenis vannak evidenciák, és hát van rengeteg *libikóka*.

Feltéve, hogy mind az *ingovány*, mind a *libikóka* lexémának szó szerinti a vezérjelentése, a (48) kontextusában is először az INGOVÁNY mint ’süppedékes, mocsaras, lápos terület’, illetőleg a LIBIKÓKA mint ’mérleghinta’ fogalma merül fel a befogadóban, majd pragmatikai levezetéssel eljut az INGOVÁNY* és a LIBIKÓKA* *ad hoc* reprezentációkhoz. Eközben a kódolt fogalmak továbbra is aktívak, kontrasztot alkotva az implikáltakkal. A hozzáférés mechanizmusára utalva vezetem be a fogalmi implikátúra terminust: ha pusztán a végeredményt akarnánk leírni, maradhatnánk az „*ad hoc* fogalom”-nál, Leezenberg érvelését olvasva azonban ki kell emelni a folyamat pragmatikai természetét. Hogy mi a tartalma az INGOVÁNY* és a LIBIKÓKA* implikátúráknak, körülményes konvencionális fogalmakkal megragadni (stílszerűen szólva: *ingoványon* érezhetjük magunkat). Mindenesetre talán jó közelítés a ’bizonytalan helyzet’, illetve ’bizonytalanság’. De a parafrázisokat keveselltük. A fogalmi implikátúra „gyenge” összetevői azok a képi, hangulati asszociációk, amelyek a kódolt fogalom rendhagyó kontextusba helyezéséből, a következtetés lépéseiből származnak.

Leezenberg és Carston csak a metaforákkal foglalkozik.⁸⁸ Mit mondhatunk a metonímiáról? Vegyük a RIGÓMEZŐ* és az 1456* *ad hoc* fogalmakat egy másik, a nándorfehérvári csatáról szóló *Záróra*-dialógusból (l. újra a függelék):

- (49) (a) [...] *Rigómező* azért fontos ebben a kapcsolatrendszerben, mert ettől kezdve Magyarország déli területei az oszmán portyák legfőbb övezetei közé kezdenek besorolódni.
(b) És akkor [...] eljutunk 1456-hoz, beszélgetésünk fő tárgyához.

Tételezzük fel, hogy a hallgató viszonylag árnyalt RIGÓMEZŐ és 1456 fogalommal rendelkezik. Ha így van, az előbbinek része a RIGÓMEZEI ÜTKÖZET, az utóbbinak a NÁNDORFEHÉRVÁRI DIADAL

⁸⁸ Carston (i. m. 357–359) érinti még a metafora és a hasonlat különbségét: épp azért érezzük szerinte direkttebbnek és erőteljesebbnek a metaforát, mert a hasonlat nem generál *ad hoc* fogalmat.

fogalma. Az implikátúra nem egyéb, mint a RIGÓMEZŐ* = RIGÓMEZEI ÜTKÖZET (49a) és az 1456* = NÁNDORFEHÉRVÁRI DIADAL (49b) azonosítás, vagyis az *ad hoc* fogalom kiemeli a kódolt fogalom legjellemzőbb elemét, és alkalmilag erre szűkíti. Itt a parafrázis nem kelt olyan hiányérzetet, mint a metaforáknál: nincs gyenge eleme a fogalmi implikátúrának. Más metonimikus kifejezések viszont ebből a szempontból a metaforára emlékeztetnek. Lapozzunk vissza a (45b) és a (46a) példákhoz: a MŰVÉSZET* és a GYOMOR* *ad hoc* fogalomban már érzékelünk gyenge képzeteket. Ugyanez áll a túlzásra is, de csak, amikor trópusba hajlik. A (48) folytatásában az egyik beszélő olyan típusú könyveket említ, amelyekre „*eszméletlen* szükség van”. Noha az *eszméletlen* jelző (eredetileg metaforikus) túlzó értelme idővel második vezérjelentés lett, megkockáztatom, hogy e második vezérjelentésnek is maradt némi gyenge töltete a nem hiperbolikus szó szerinti jelentés holdudvarában. A következő, sportriporterek nyelvéből merített kreatív túlzásoknál egészen nyilvánvaló, hogy a fogalmi implikátúra tartalmaz parafrázálhatatlan képi-hangulati többletet:

(50) (a) Gattuso. *Fel tudná falni* a szemével Thuramot.

((Glossza: egy határozott becsúszó szerelés után jellemzi így K1 (vö. 3.1.2.) Gattusónak, a Milan játékosának tekintetét. Thuram a Juventus védőjátékosa. „Szemmel fölfalni” valakit: ez túlzó metafora.))

(b) Az idény elején még Šimić volt a jobbhátvéd. [...] Ám fizikailag – az orvosi stáb, az erőnléti edző és Ancelotti szerint is – *kipurcant* Šimić. Most, ugye, a cserepadon sincs.

((Glossza: a világbajnoki bronzérmes horvát válogatott labdarúgó, Dario Šimić kikerült a Milan kezdőcsapatából. Ennek okát tárja elének K2. Ancelotti a Milan trénera. A „kipurcan” is metaforikus hiperbola.))

(c) Megy a szöglet... Palop is jön... Ott van még... Gól! Zidane! Négy-három! Hát szerintem nagyon sok madridi a háza előtt *csúszna-mászna öt kört*, hogy meggondolja magát „Zizou”.

((Glossza: „Zizou”, azaz Zinedine Zidane góljának kísérőszövege K3-tól a Sevilla – Real Madrid mérkőzés második félidejének közvetítésében. Palop a Sevilla kapusa. Zidane előzőleg bejelentette visszavonulását, utoljára szerepelt ezen az estén klubcsapatában. K3 úgy gondolja, a fővárosi szurkolók közül sokan szeretnék, ha a francia középpályás meggondolná döntését. A Zidane-ék háza előtt „csúszó-mászó” rajongók képe metonimikus: a könyöröghöz, rimázkodáshoz társított szélsőségesen túlzó, már-már groteszk mozgássorral nevezi meg és teszi élénkebbé azt, amit a *könyörög*, *rimázkodik* igék kifejeznek.))

3.3.1.2. Attitűdök és attitűdimplikatúrák

Az *attitűd* fogalma egyike a szociálpszichológia legrégebb és ma is legközpontibb elméleti konstruktumainak. A szó eredeti konkrét jelentése ’testtartás’, ’póz’, ’térbeli helyzet’: egy

szobor „attitűdje” például az, ahogyan alkotója ábrázolja, mit csinál, mit érez a figura. Angol nyelvterületen az 1720-as évekből adatolható először a színész, vagyis élő személy által bemutatott attitűd, amely felidézi a nézőben a megformált karakter jellemét, indulatait (Schlenker 1980: 201). Egy balettmozdulat is az attitűd nevet kapta: a táncos fél lábon állva a másik lábát hátraemeli és derékszögben behajlítja. Nálunk sem a Pallas (1893), sem a Révai (1911) nagylexikon nem ismeri még az angolban 1837-re bizonyítottan kifejlődő ’érzelmet vagy véleményt tükröző tartós viselkedés’ jelentést, ellenben mindkét enciklopédia kitér a „plasztikai pózok” művészetére, amelyet a XVIII. század végén Emma Lyon, Sir William Hamilton nápolyi angol követ felesége emelt esztétikai rangra az antik szobrok pantomimikai utánzásával.⁸⁹ A Révai lexikon megjegyzi, hogy évtizedekkel később „nagyon divatba jöttek a meztelen attitűdök, melyek különösen Németországban sok botrányra szolgáltatott okot”, ám ez a fajta látványosság saját korára „az orfeumokba szorult s pusztán érzéki hatásokra dolgozik”. Mivel a TESz.-nek és az EWUng.-nak nincs *attitűd* szócikke, a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának Korpuszából (l. az 58. lábjegyzetet) következtethetünk arra, hogy a napjaink értelmiségi diskurzusában általános ’szellemi, etikai-esztétikai beállítottság, szociokulturálisan rögzült reagálásmód’ értelmezés a múlt század első negyedének vége táján kezdett elterjedni a magyar nyelvben, eleinte versengve a (képző)művészeti alapjelentéssel, majd fokozatosan vezérjelentéssé növe ki magát.⁹⁰

Amikor 1935-ben Gordon W. Allport megírja az attitűdkutatás akkori állását összegző híres tanulmányát, már tucatnál is több tudományos meghatározást tud idézni a különböző pszichológiai és szociológiai iskolák képviselőitől. Ezek ismétlődő elemeit felhasználva egységesíti a definíciót: „[a]z *attitűd tapasztalat révén szerveződött mentális és idegi készenléti állapot, amely irányító vagy dinamikus hatást gyakorol az egyén reagálására mindazon tárgyak és helyzetek irányában, amelyekre az attitűd vonatkozik*” (1935/1979: 49). Az attitűd tehát mindig valamilyen entitáshoz (az attitűdtárgyhoz) kapcsolódik, és befolyásolja (de nem determinálja, l. pl. Manstead

⁸⁹ A *Budai cukrászda* (1935) c. játékfilmben látunk hasonlót: a modellek megelevenítik a festményeket.

⁹⁰ Néhány jellemző példa a nagyszótári korpuszból: „Egyszóval: a mű erkölcsi tartalma a közeledés módjától függ, az írónak az erkölcsi világrenddel szemben elfoglalt attitűdjétől: erkölcsös-e az író, mint ember, vagy sem” (Sík Sándor: *Egyetemesség és forma. A katolikus irodalom problémájához*, 1935). „István gróf egy üres széket pillantott meg Ligne herceg és Windischgraetz ezredes mögött. Leült, és kihörpöntött egy pohár pezsgőt. Aztán figyelmesen szemügyre vette a belga herceget, aki félig feküdt, félig ült egy olyanfajta magas támlájú heverődiványon, amilyenen Párizsban a császárság alatt a nagyon szép termetű és félig meztelen nők szoktak görög szobrokhoz hasonló attitűdben elomlani” (Surányi Mikós: *Egyedül vagyunk*, 1936). „Fejét tenyerébe hajtotta, a gyóntatók klasszikus attitűdjében...” (Szerb Antal: *Utas és holdvilág*, 1937). „Hogy a naturalizmus több évtizedes késéssel lépett fel Amerikában, annak egyik oka az, hogy az amerikai közönség szélesebb rétegeiben csak a háború után alakult ki az amerikai élet jelenségeivel szemben az a kritikus attitűd, amely el tudja viselni az árnyoldalak bemutatását, a szatírákat és a tények egyoldalúan naturalisztikus beállításában rejlő ítéletet” (Szerb Antal: *Hétköznapi és csodák*, 1943).

1996) a viselkedést. Belső pszichikai tartalom, melyhez közvetlenül nem lehet hozzáférni, csupán közvetve, az emberek kinyilatkoztatásain és cselekvéses megnyilvánulásain keresztül; ugyanakkor tanulást, illetve külső visszacsatolást feltételező társadalmi produktum. Szerkezetét Rosenberg és Hovland (1960) érzelmi, kognitív és viselkedéses összetevőkre bontja; újabban viszont egyértelműen az érzelmi-értékelő komponenst emeli ki a szakirodalom a három közül, mondván: a fogalom lényege az attitűdtárgy pozitív–negatív (vagy akár semleges, l. alább az (54)-et) értékelése (Atkinson et al. 1993¹¹/1994: 521; Smith–Mackie 1995/2001: 378; Fiske 2004/2005: 297). Mint Petty és Cacioppo (1981: 7) leszögezi, a terminus „úgy használandó, mint valamely személyre, tárgyra vagy problémára vonatkozó általános és időben hosszantartó pozitív vagy negatív érzelem”. McGuire-t (1985: 239) is idézhetjük, aki szerint az attitűdök „a gondolkodás tárgyait a megítélés dimenzióin helyezik el”. A funkcionális megközelítés feltárta, hogy egy-egy attitűd erőssége, intenzitása nagyban függ pszichológiai szerepétől és a személy többi attitűdjéhez való viszonyától (Atkinson et al. 1993¹¹/1994: 524–526; Smith–Mackie 1995/2001: 383–384; Fiske 2004/2005: 304–308). Vannak (i) egyszerű haszonelvű attitűdök (amiből előnyünk származik, azt szeretjük, ami/aki akadályozza az előbbre jutásunkat, azt elutasítjuk); (ii) ismereti funkciót betöltők, melyek segítségével könnyebben eligazodunk a világban (pl. a valóságot többé-kevésbé leegyszerűsítő sémáink arról, kik a „jóakarók”, és kik a „rosszak” szűkebb és tágabb környezetünkben); (iii) érték kifejezők (ami az énképünknek megfelel, az iránt pozitív, ami azonban nem fér össze értékrendünkkel, az iránt negatív érzéseket táplálunk); (iv) énvédő attitűdök, amelyek oldják a szorongást és óvnak az önbecsülésünket fenyegető gondolatoktól (például a lelkipurdalás leküzdése ellenséges viszonyulással, bűnbakképzéssel; a hibás döntés, indokolatlan erőfeszítés utólagos igazolása, a kognitív disszonancia állapotát csökkentő vagy megszüntető következtetés, l. Cialdini 1993/1999: 81–141); valamint (v) a szociális alkalmazkodást szolgálók (konformitás: társas idomulás azok attitűdjeihez, akiktől megerősítést várunk, akikhez tartozni vágyunk).

Leary (1995: 19–20) úgy látja, hogy a szociálpszichológusokat a múltban annyira lekötötte az emberek legmélyebb attitűdjeinek fürkészése, az attitűd belső struktúrája, mérése és a viselkedés predikciója, hogy egészen mostanáig meglehetősen elhanyagolták az attitűdök kifejezésének interperszonális kontextusát. Pedig a humán interakciót a nyilvános attitűdkijelentések viszik előre, ezek vonnak maguk után világos személyközi implikációikat, ráadásul manifeszttek, ellentétben a gyakorta titkolt vagy lappangó „igazi” attitűdökkel. A közlés mód, akár csak más mentális tartalmak esetében, lehet explicit, és lehet implicit. Az (51)-ben az *Európa nem válaszol* (1941; 1.

a függelék) c. film Mály Gerő által alakított matematikaprofesszora fejezi ki lekicsinylő attitűdjét klasszika-filológus felesége diszciplínájáról előbb direkt (a), majd indirekt (b) formában:

- (51) (a) Ne bántsd a matematikát, mert még mindig sokkal reálisabb szak, mint a tiéd.
(b) Holt nyelvek. Latin-görög... *Olimpusi pletykák*... „*Jupiter, hol voltál az éca?*” Hát ez is tudomány?

Az (51b) jól mutatja, hogy az alakzatok képesek érzelmi-értékelő jelentéstartalmakat, vagyis attitűdöket közvetíteni (vö. Fainsilber–Ortony 1987; Péter 1991a: 141–144; 1991b: 65–79; Fussell–Moss 1998; Kemény 2000: 83; 2002: 80). Ha az irónia kulcsát adó implicit beszélői attitűd kiemelése nem is újdonság (l. Grice 1978/1989: 53–54; Sperber–Wilson 1986/1995: 239–240; Wilson–Sperber 1992: 71–75), annak deklarálása és illusztrálása talán igen, hogy a túlzás és litotész az iróniához hasonlóan állandó attitűdimplikátúra-hordozó, s szintén van ilyen társalgási funkciója a metaforának, a metonímiának, az oximoronnak és a tautológiának, főként a nem konvencionális szófordulatoknál. Az (52)-ben a pozitív attitűdimplikátúrák néhány változatát láthatjuk:

- (52) (a) Az emberi agy [...] egy *fantasztikus, csodálatos* építmény.

((Glossza: Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke kutatásai tárgyáról a Minden-tudás Egyetemén. Az „építmény” metafora, de az attitűdöt elsősorban a túlzó jelzők tolmácsolják.))

- (b) Jaj, Vezérigazgató Úr egy *angyal*, hogy észrevette. Tegnap is fogytam 28 dekát.

((Glossza: a *Lovagias ügy* c. filmből. Milkó vezérigazgató úgy viszonzozza molett alkatú titkárnője, Gizike kedveskedő megjegyzését („Remek színben van, Vezérigazgató Úr! Mindennap fiatalabb.”), hogy ő is azt mondja neki, amit a legjobban szeretne hallani („Hova fogy maga, Gizike!”). Gizike köszönetképpen – túlzó metaforával – „angyal”-nak nevezi főnökét.))

- (c) És a második csere: Pirlo helyén Serginho. [...] *Meglehetősen kreatív* futballista, fogalmazhatunk így. *Óriási* játékos, könnyelven szólva.

((Glossza: a Magyar Televízió kommentátora előbb egy eufemisztikus dicsérő litotésszel („meglehetősen kreatív”), majd ezt egyértelműsítve egy szubjektív túlzó jelzővel („óriási”) mutatja be az AC Milan második féldőben pályára lépő brazil középpályását a Juventus elleni kupadöntőn.))

- (d) *Félelmetes*, hogy mit alkottak a németek stadionokban és szervezésben.

((Glossza: a *Zuhanyhíradó* egyik adásából. Bár a „félelmetes” melléknév szó szerinti jelentése fordított előjelű, volt válogatott kapusunk elragadtatással szól a németországi labdarúgó-világ bajnokság lebonyolításáról. Túlzás.))

Bőséges a példatára a negatív attitűdöt érzékeltető beszédfiguráknak is:

- (53) (a) Van egyszer egy könyvkiadó, aki nem kap támogatást, jól megél a piacon. Van egy *pióca*, egy *élősködő*, aki nem él meg, és akkor itt a saját tehetetlenségét úgy próbálja kompenzálni, ugye, hogy ilyen [...] *tőgyeket fej*, ilyen állami meg – nem sok van azért – de mégis, ami van, azt megpróbálja.

((Glossza: részlet a *Záróra* 2006. július 19-i műsorából. Az idézett könyvkiadással foglalkozó szakember egy másik honi kiadó és kereskedő kritikáját foglalja össze kissé sarkosan azokról a piaci versenytársakról (ők lennének a „piócák” vagy „élősködők”), akik/amelyek önerőből nem képesek fenntartani magukat, ezért jogot formálnak állami forrásokra is, sőt kisajátítani igyekeznek azokat („tőgyeket fejnek”). Ezek az igencsak pejoratív zöngéjű metaforák inkább a vitapartnernek tulajdonított attitűdöt élezi ki, semmint a beszélőt, aki némileg más állásponton van.))

- (b) Jó napot, hölgyeim, uraim; hát *csak csinálják, ne zavartassák magukat. Azért kapják a fizetést, nem?*

((Glossza: *Lovagias ügy*. Milkó Pál, a vezérigazgató unokaöccse megérkezik a hivatalba, ahol a beosztottak nem a munkájukkal vannak elfoglalva, hanem egymást szórakoztatják és viccelődnek. Irónia.))

- (c) A Milan a Real Madrid egy *sápadtabb lenyomata*.

((Glossza: a Sport1 TV riportere különböző véleményeket idéz a Bajnokok Ligája döntőjében részt vevő csapatokról. Ez a csöppet sem hízelgő megállapítás a milánóiak korábbi edzőjétől, Alberto Zaccheronitól származik. Kétszeres metafora (legalábbis magyar fordításban): az olasz együttes csupán „lenyomata” a spanyol Real Madridnak, ráadásul „sápadt” lenyomata.))

- (d) De ez a négy meccs azért *nem volt a football ünnepe*.

((Glossza: *Zuhanyhíradó*. Egy némiképp csalódott sportújságíró véleménye a futballklubok legrangosabb európai kupasorozatának 2006. évi elődöntőiről. Litotész, benne az „ünnepe” metafora.))

Jóllehet a pszichológiai irodalom ritkábban tér ki erre, említettem az attitűdtárgyhoz való „semleges” viszonyulás lehetőségét. Sok tautológia pontosan megfelel ennek a szerepnek, így az (54)-ben idézett is, újra az *Európa nem válaszol* c. mozifilmből. Van Gulden bankár, az Oceania gőzös egyik utasa felháborodik azon, hogy a kapitány összeszedeti és elzáratja a rádiókészülékeket:

- (54) VAN GULDEN: – Meg vannak örülve? Kikérem magamnak! Ehhez a kapitánynak semmi joga!

HAJÓTISZT: – Sajnálom, Mr. Van Gulden, de *parancs – parancs*.

A hajótiszt ezzel a tautologikus frázissal elhárítja az intézkedés felelősségét, megkerüli az indoklást, és elejét veszi a további vitának azt sugallva, hogy csak a munkáját végzi a tőle elvárt érzelmileg közömbös eljárás mód szerint.

3.3.1.3. Énmegjelenítés és énimplikatúrák

Minden nyilvános viselkedés valamilyen benyomást tesz azokra, akik megfigyelik. Ennek tudatában az aktor társas szükségleteitől vezérelve megkísérelheti ellenőrzése alá vonni a jelenlétben kialakuló hatást. Szó volt róla: a külvilág által visszatükrözött, önmagunkra vonatkozó információkat az én szervezi egybe. Az én, illetőleg az én egy rétege (az arculat) óhatatlanul megnyilvánul a partnerek előtt az interakció során. Bárki, aki tisztában van saját megítélése jelentőségével, nem egyszerűen „elszenvedi” énjének feltárulkozását, hanem bizonyos fokig „bemutatja” azt. Goffman első, máig legnépszerűbb könyvének (*The presentation of self in everyday life*, Goffman 1959) bevezetőjében fogalmazza meg a gondolatot: „amikor az egyén mások társaságában mutatkozik, általában van oka úgy mozgósítani tevékenységét, hogy az az érdekében álló benyomást közvetítse a többieknek” (i. m. 4). Az interakció hatékonysága, zavartalansága különben is megkívánja, hogy a résztvevők minél több ismerettel rendelkezzenek egymás érdeklődéséről, nézeteiről, státusáról, szakértelméről, szavahihetőségéről és sok egyéb tulajdonságairól. Mivel azonban az erről szóló explicit információcsere kisebb-nagyobb nehézségekbe ütközik, stratégiai szerep hárul az énmegjelenítésre. Segítségével vezérfonalat adhatunk és kaphatunk a szituáció helyes értelmezéséhez, szimbolikus üzeneteket küldve a társaknak arra vonatkozólag, mit várunk tőlük, hogyan kezeljenek bennünket.

Az *énmegjelenítés* (self-presentation) tehát röviden az énről levont következtetések én által felügyelt kontrollja. Szinonim értelemben használom a *benyomáskeltés* (impression management) terminus technicust, bár néhány kutató, például Schlenker (1980: 6) és Schneider (1981: 25) különbséget lát köztük azt hangsúlyozva, hogy a benyomáskeltés nemcsak az én, hanem más személyek, szervezetek, entitások külső képének alakítására is kiterjed, vagyis tágabb fogalom. Az „*arculatmegmunkálás*” (facework) egy harmadik műszó, mint tudjuk, szintén Goffmantól (1955; vö. **2.4.3.2.**), amely ebben a diszkusszióban a tartalmi és terminológiai konfúzió kockázata nélkül fölcserélhető az előbbi kettővel. Két kiegészítés csupán ehhez: az énmegjelenítés társadalom-lélektani irodalma egyrészt (a szociológus Goffmannel szemben) a privát én és a személyközi faktorok kölcsönhatását axiómának tekinti (Schlenker 1985; Baumeister 1986; Leary–Kowalski 1990; Leary 1993), másrészt (a brown–levinsoni arculatkoncepcióval ellentétben) nem pusztán védekező (hallgatóközpontú), hanem aktív önérvényesítő (énfelnagyító) törekvéseket is feltételez a benyomáskeltés számos változata mögött (Arkin 1981; Tedeschi–Norman 1985; Penman 1990; Fiske 2004/2005).

Leary (1993; 1995; Leary–Kowalski 1990) modellje szerint az énmegjelenítés három különálló pszichológiai folyamat eredője: a benyomásfigyelés, a benyomásmotiváció és a benyomásfelépítés. A benyomásfigyelést (impression monitoring) főleg az éntudatosság foka határozza meg: minél jobban koncentrálnak az egyén az adott helyzetben saját külső társas képére, illetve észleli, hogy mások vizsgáló pillantásának középpontjában van, annál valószínűbb, hogy valamilyen énmegjelenítési stratégiához fordul. Az átlagos benyomásmonitorozás magas vagy alacsony szintje személyiségjegyekkel is kapcsolatba hozható (Snyder 1987). A szituációs összetevők közül az interakció normális menetének megszakadása válthatja ki a figyelem fókuszának a cselekvő arculatára terelődését. Jones és Pittman (1982: 234) felsorol néhány tipikus viselkedési környezetet, amelyekben a benyomásfigyelés (és így a benyomáskeltés) mértéke minimális: (i) elmerült feladatvégzés, nagy fizikai vagy intellektuális kihívás, (ii) eksztatikus érzelmi állapot (föllelkesültség, örömmámor, dühkitörés stb.), (iii) mindennapi rutincselekvések és (iv) autentikus énfeltáró vallomások. Azt kell tehát mondanunk, hogy amikor ezek valamelyike képezi a kontextus vázát, az én háttérbe vonul, „kikapcsolni” azonban valószínűleg sohasem lehet.

A benyomásmotiváció (impression motivation) szoros, de nem közvetlen kapcsolatban van a benyomásfigyeléssel. Leary három változó függvényeként konceptualizálja. Az első, hogy a táplált benyomás mennyire releváns a cél elérése szempontjából; a második, hogy maga a cél mennyire értékes a cselekvő szemében; végül a harmadik, hogy van-e, és ha igen, mekkora az ellentmondás a vágyott és a valóságos arculat között. Következésképp az ösztönöz leginkább személyiségünk tudatos megjelenítésre, ha egy konkrét énasszociáció keltése különösen jól szolgálja egyébként is erősen kívánt célunk teljesülését, ráadásul nem olyannak látszunk, mint szeretnénk.

Hogy pontosan milyen is legyen az a benyomás, amely a remélt reakciót váltja ki a partnerekből, azt a benyomásfelépítés (impression construction) alkotmányozza szabályozza. Az énkép, valamint az óhajtott és elutasított identitásképzetek a privát én megfontolásait képviselik: az emberek szívesebben sugallnak olyan benyomást, amely illik énképükhöz vagy énídeáljukhoz, és általában könnyebb, ésszerűbb is ennek megfelelően viselkedni, mint nem azt mutatni, akik vagyunk vagy lenni akarunk. A benyomásfelépítés további három változója, jelesül a szerepkényszerek, a célszemély(ek) értékrendje és az identitás fenntarthatósága társadalmi hatótényező: az interakció normatív viszonyrendszere és a közösségi elvárások ugyanúgy tartalmat

adnak az arculatnak, mint az énfogalom. Most már minden elemét ismerjük Leary értelmezési keretének:

BENYOMÁSFIGYELÉS	BENYOMÁSMOTIVÁCIÓ	BENYOMÁSFELÉPÍTÉS
<ul style="list-style-type: none"> • éntudatosság • cselekvési helyzet 	<ul style="list-style-type: none"> • a benyomás célrelevanciája • a cél fontossága • diszkrepancia a valós és elképzelt arculat között 	<ul style="list-style-type: none"> • belső énkép • vágyott és elutasított identitásképzetek • szerepkényszerek • a társak értékpreferenciája • pillanatnyi és potenciális arculatmegítélés

3.2. ábra

Az énmegjelenítés pszichológiai komponensei

A benyomáskeltés nyelvi stratégiáit leltárba véve már egy korábbi dolgozatban is amellett érveltem, hogy a verbális kommunikáció üzenetrétegein belül nemcsak a tény- vagy tárgyi tartalmat kell számon tartani, hanem a szubjektív vagy éntartalmat is (Nemesi 2000: 434–435; l. még Szende 1987: 86–87; Németh T. 2003; 2004; 2005). Így a társalgás egyfelől a beszéd tárgyáról szóló információkat, másfelől a kommunikátorok énjére vonatkozó információkat öleli föl. Az attitűdök direkt vagy indirekt kifejezése sajátos köztes helyet foglal el: a beszéd tárgyára reflektál, de a beszélő személyiségét is tükrözi. Az én természetesen előléphet a beszélgetés témájává (ismerkedés, állásinterjú, élménybeszámoló, terápiás csoport stb.), igazán érdekes azonban akkor lesz a pragmatika számára, amikor implicit utalás formájában nyilvánul meg, azaz következtetnünk kell rá az elhangzó megnyilatkozásból. A túlzás társalgási szerepével foglalkozó két tanulmányom (Nemesi 2003; 2004) több példán keresztül bemutatja, hogy az alakzathasználat alkalmas énüzenetek közvetítésére. Az ilyen énüzenetek képezik a gyenge implikaturák harmadik típusát, melynek az idézett 2003. évi cikkben az *énimplikatura* nevet adtam.

Az énimplikaturákat tulajdonképpen az udvariassági elméletek fedezték föl, noha a terminust nem használják. Leech, visszagondolva a 2.4.3. fejezetre, többek között az én nyereségének, dicséretének, a partner iránti ellenszenvnek, nézeteltérésnek a minimalizálását rögzíti maximáiban, Brown és Levinson pedig az arculat védésével hozza közös nevezőre az udvariasságot, ami azt sejteti, hogy minden énvonatközösű udvariassági implikatura (s vajon van-e másmilyen?) *eo*

ipso énimplikatúra. Csakhogy az én „rejtőzködő” alkata miatt az énimplikatúrák jelenlétét és tartalmát rendszerint jóval nehezebb empirikusan igazolni, mint, mondjuk, az attitűdimplikatúrákét. Egyes beszédműfajok nem is nagyon felelnek meg annak a célnak, hogy rajtuk keresztül vizsgáljuk az énüzeneteket. Szerencsére akadnak kivételek: épp azért hivatkozom oly gyakran a játékfilmek dialógusaira, mert ideális bennük, hogy a szereplő karakterek motívumai átlátszóak, hogy a kontextus összes lényeges részletét ismerjük, beleágyazva a történet egészébe – egyszóval módot adnak a beszélői motívumok földerítésére. Ha a diskurzusmegközelítés indoklását a *Hyppolit, a lakáj*-ból vett idézetekkel kezdtük, zárjuk a fejezetet egy ugyanonnan származó párbeszédtöredék énimplikatúra-elemzésével (vö. Nemesi 2003: 204–207; 2004: 360–364). Három ironikus és egy túlzó megnyilatkozást emeltem ki kurziválással:

- (55) SCHNEIDER: – Te, mama, ki ez a... Hyppolit?
 SCHNEIDERNÉ: – Hh el is felejtettem neked mondani, hogy felvettem egy inast...
 SCHNEIDER: – Inast?
 SCHNEIDERNÉ: – Hhh igen... Meg akartalak lepni vele...
 SCHNEIDER: – *Sikerült!*
 SCHNEIDERNÉ: – Remélem, papa, nem haragszol...
 SCHNEIDER: – *Dehogyan haragszom. Mért haragudjak? Csak úgy kirúgom, hogy a... a lába nem éri a földet!*
 SCHNEIDERNÉ: – Dehogyan rúgod. Szépen fölveszed a kabátodat, mert ingujjban nem fogadhatod. Huszonhét évig szolgált egy grófi háznál.
 SCHNEIDER: – Hát nálunk nem fog olyan sokáig szolgálni.
 SCHNEIDERNÉ: – De papa...
 SCHNEIDER: – Csak bízd rám!

Nincs más feladatunk, mint kiegészíteni a (45a) példa glosszáját: Tóbiás, a Schneider család mindenese bejelenti Hyppolit érkezését („Hippodrom”), akiről a házigazda nem is tudja, hogy kicsoda. Schneider felesége eredetileg új szobalányt szeretett volna, ám hiúságára hatva a cselédközvetítő meggyőzte arról, hogy „egy ilyen úri háznak” inkább elegáns inasra van szüksége, mint Hyppolit, a film címszereplője. Schneiderné, miután kész helyzet elé állította férjét, megpróbálja kimagyarázni a rendhagyó ügyintézkést („El is felejtettem neked mondani”, „Meg akartalak lepni vele”; az utóbbi énimplikatúrája: ’csak a jó szándék vezetett, nem az, hogy a fejed fölött döntsek’). Schne-

ider meg van elégedve addigi életvitelével; már a szobalány említése vitára ingerli, nem csoda hát, hogy Hyppolit színre lépése végleg kihozza a sodrából.

Alkalmazva a benyomáskeltés elméletét a következőket mondhatjuk: Schneider fenyegetve érzi önbecsülését felesége előtt, aki nem tanúsít olyan tekintélytiszteletet iránta a ház vezetésében, amelyet ő férji minőségében elvárna. Kényes ellentmondást tapasztal a valóság által tükrözött és elképzelt eszményi énképe között, ami erélyes hangütésre sarkallja (a határozottság megjelenítése itt feltétlenül releváns a sértett arculat helyreállítása szempontjából, ami Leary modellje szerint szintén növeli a benyomásmotivációt). Énje presztízsét gyorsan visszanyerni konfrontáció (felesége arculatának támadása) nélkül aligha tudná. Ennek dinamikája az (55)-ben: negatív attitűd, azaz nemtetszés kinyilvánítása iróniával („Sikerült!”, „Dehogy haragszom. Mért haragudjak?”), érzelmileg nyomósított, erőt prezentáló verbális föllépés a helyzet megoldási módjának eltúlzásával („úgy kirúgom, hogy a lába nem éri a földet!”), nyílt szembefordulás az asszony akaratával („Hát nálunk nem fog olyan sokáig szolgálni”, „Csak bízd rám!”). Schneider alakzathasználata tehát a kiválasztott jelenetben része énvédő és tekintélyorvosló igyekezetének, mely a „házura” szerepében őt ért kihívás kezelésére, elhárítására irányul. Énüzenetét így foglalhatnánk össze: 'én vagyok a családfő, én szabom meg, mi történjék a saját házamban'. Ezért komikus, hogy amikor pár pillanat múlva az arisztokratikus megjelenésű Hyppolit bemutatkozik, Schneiderből egyszerre előbújik a félénk kispolgár: előbbi kérlelhetetlenségét feledve szinte meghunyászkodik az úri szolga előtt, s végül – egészen az események tetőpontjáig, l. a függelék – kényszeredetten aláveti magát felesége szeszélyének.

4. EGY PÉLDA AZ ALAKZATFAJTÁK PRAGMATIKAI LEÍRÁSÁRA: A TÚLZÁS (HIPERBOLA) JELENSÉGE

Az elméleti hagyományokat taglaló és a megértés modelljeit kritikai vizsgálat tárgyává tevő **2.** rész, valamint a beszédprodukción alapkérdéseit körüljáró, empirikus nézőpontú **3.** fejezet után az itt következőkben a pragmatika számára releváns alakzattípusok közül a túlzást emelem ki és jellemzem egy későbbi, a metaforát, a metonímiát, az iróniát, a litotészt, a tautológiát és az oximoront is magába foglaló tételes feldolgozás előzeteseként és illusztrációjaként. Áttekintem a fogalmi meghatározás nehézségeit (**4.1.**), a nyelvi alakváltozatokat (**4.2.**), az interpretáció sajátosságait (**4.3.**), továbbá azokat a diskurzusfunkciókat, amelyeket a hiperbola a mindennapi kommunikációban betölt (**4.4.**). Támaszkodni fogok a **2–3.** fejezet tanulságaira, megjelent cikkeimre (Nemesi 1998; 2003; 2004) és az azóta napvilágot látott kutatási beszámolókra (McCarthy–Carter 2004; Kiefer 2003; 2004; Norrick 2004). A példaanyagot természetesen zömmel a már jól ismert korpuszból merítem (l. újfent a függelékot), kisebbik hányadát pedig a szakirodalmi forrásokból és a világhálóról veszem kölcsön.

4.1. Definíció

A klasszikus retorika *hiperbola* műszava a görög *ὑπερβολή* (olv. *hüperbolé*; 'átvetés, áthágás, mértéktelenség') összetételre megy vissza, melynek *hüper-* előtagja 'túl' jelentésű, a *-bolé* pedig a *ballein* ('dobni, vetni') ige származéka. Immutációs vagy adjekciós szó- és gondolatalakzat; az érvelés forrásai közül a hatásos fokozás (amplifikáció) és az evidencia, a hallgatók/olvasók jelenlétélményét kiváltó és képzeletét felcsigázó érzelemgazdag, részletező leírás eszköze (Lausberg 1973²/1998: 410; Szabó G.–Szörényi 1988/1997: 138–139; 159). Arisztotelész az attikai szónokok beszédében figyelte meg: szerinte a túlzásokban mindig van valami fiatalosság, forrófejűség, ezért idősebb embereknek nem ajánlja, hogy éljenek vele (*Rétorika*, 1413a). Quintilianus felfogásában *decens veri superiectio*, a valóság elegáns megtoldása (*Institutio oratoria*, 8.6.67). Szó szerint hazugság vagy torzítás, de célja nem az, hogy megtévesszen, hanem éppen, hogy „a valósághoz vezessen el, és azáltal, hogy valami hihetetlenlont mond, rögzítse, amit ténylegesen hinni kell” (Fontanier 1968: 123). Mindez azt igényli, hogy a hiperbola maradjon a hihetőség mértékein belül, ne sértse durván a realitást, miközben átlépi a valóság

határait.⁹¹ Quintilianus az affektáltság és a nevetségesség veszélyére hívja fel a szónok figyelmét, mert úgy látja, a túlzás csak akkor igazi szépsége az előadásnak, amikor a téma már önmagában meghaladja a közönséges arányokat. „Meg van ilyenkor engedve a nagyítás, mert a valóságot úgysem tudjuk utolérni, s mindig szebb, ha a beszéd a kelleténél kissé magasabbra szárnyal, mint ha alul marad a szándékán” – írja bölcsekedve (i. h.), miután megállapítja, hogy az egyszerű nép, még a tanulatlan szántóvető is gyakran használ hiperbolákat: „minden ember természetében benne van a dolgokat nagyítva vagy kicsinyítve bemutatni; senki sem éri be a puszta valósággal”, ami bocsánatos bűn, kivéve, ha logikai bizonyításról van szó.

A túlzás tehát két ellentétes irányban érvényesül: a nagyítás és a (szélsőséges) kicsinyítés egyaránt beletartozik a fogalomba, bár néhány szerző, mint például Szathmári (1958: 148) különválasztja őket azzal együtt, hogy lélektani motivációjukban és stílushatásukban nem talál lényegi eltérést (sőt, a *keveset ér* helyett mondható *nem ér egy fabatkát sem* szólást a nagyítások között hozza példaként). Az (56a–b) túlzó nagyítás, míg az (56c–d) túlzó kicsinyítés (a szépirodalomból l. még Kölcsey *Vanitatum vanitasát*):

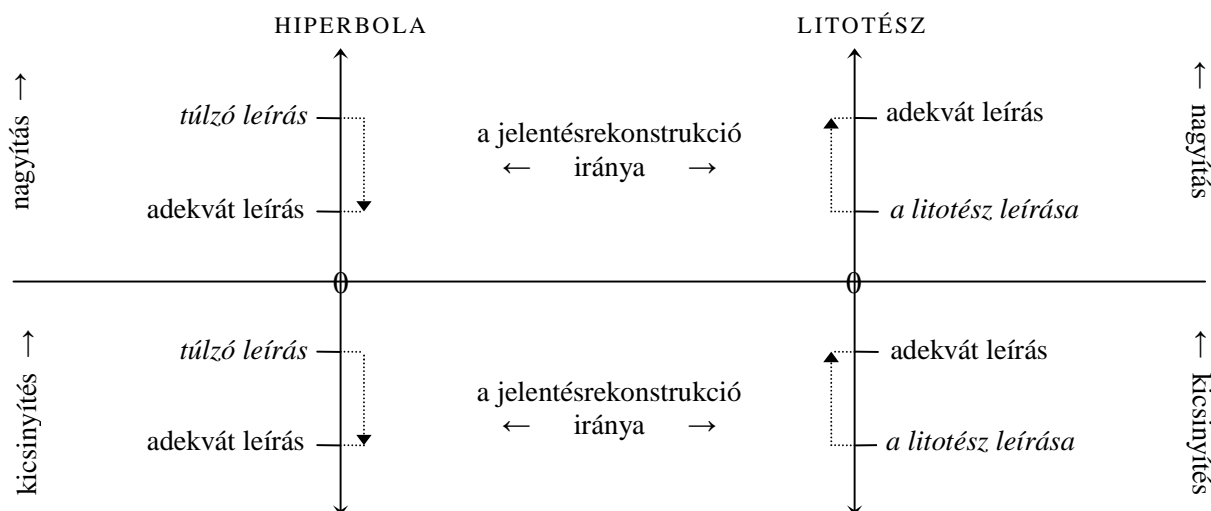
- (56) (a) És, ugye, *végtelen sok* adót szed be az állam, és ehhez képest rendkívül szűkmarkú...
 ((Glossza: Záróra, 2006. július 19. A műsorvezető véleménye a könyvkiadás állami támogatásáról.))
- (b) Hát Costacurta körülbelül *200 százalékos* egészségügyi javuláson esett át tegnap óta.
 ((Glossza: Juventus – Milan futballközvetítés, Sport1 TV. Costacurta a Milan hátvédje, akinek játékáért a riporter szerint egy nappal korábban „egy lyukas garast sem adott volna senki”.))
- (c) A segítségadás tehát mindenkinek a feladata, aki csak *egy csöppnyi* felelősséget érez a másik ember iránt.
 ((Glossza: Vizi E. Szilveszter a társadalmi összefogás szükségességéről a kábítószer-probléma eredményes kezelésében és a megelőzésben.))
- (d) Volt egy össze-vissza integető partjelző 94-ben a vb-döntőn, és volt egy Puhl Sándor, aki nem foglalkozott azzal az emberrel, aki szerintem *zászlót másodszor tartott a kezében*.
 ((Glossza: Zuhanyhíradó, Sport1 TV, 2006. június 29. Nem valószínű, hogy a beszélgetés moderátorának igaza lenne: Puhl Sándor játékosként segédje az 1994. évi labdarúgó világbajnokság fináléjában lehetett ugyan gyakorlatlan, de bizonyára nem másodszor közreműködött partjelzőként életében.))

A kicsinyítő hiperbolák azért okoznak némi fejtörést, mert a valóságos tényállás kisebbítésének enyhébb formáit egy másik, a túlzás inverz műveleteként számon tartott alakzatfajtához

⁹¹ A határátlépés túlzásra és litotészre jellemző „mennyiségi” síkját a tankönyvek rendszerint függőlegesnek ábrázolják, szemben a „minőségileg” normaszegő metafora horizontális megjelenítésével. Nevezik a túlzást ez okból néha

(hívjuk akár litotésznek, akár meiózisnak, vagy stilisztikai megközelítésben eufemizmusnak) soroljuk. A nagyítás viszont egységes ebből a szempontból: összes fajtáját túlzásként értékeljük, még ha kétségtelenül az (56a–b)-féle markáns felüllicitálás tűnik is tipikusnak. Nem könnyíti a fogalommeghatározást az sem, hogy a hiperbola, noha általában szó szerint hamissá teszi a kijelentést (l. pl. az (56a)-t és az (56d)-t), sokszor olyan szubjektív „mértékegységet” vezet be, amely érzelmi-értékelő többletjelentése miatt a módosítószókhöz (*feltehetőleg, nyilván, állítólag, sajnos* stb.) hasonlóan kívül helyezi a megnyilatkozást a logikai szemantika hatáskörén (l. pl. az (56b)-t és az (56c)-t). Alighanem erre utal Fónagy (2001: 218) az érzékletes, de nem elég egzakt „részleges hazugság” és a „csökkentett igazságérték” kifejezésekkel. A közös alap azért föllelhető: minden túlzó fordulatot az a tudat kísér, hogy a túlzott fogalom jelölésére van más, a valóságra való vonatkozásában adekvátabb nyelvi megfelelő – magyarázza Szathmári (1958: 146) –, a kommunikátor azonban különböző, a 4.4.-ben részletezendő okokból vagy célzattal többet akar közölni. Többet, azaz a nagyítás képzeletbeli skáláján a végtelen, a kicsinyítés dimenzióján pedig a zero felé tolja el a valóságperspektívát (vö. Norrick 1982; Fónagy 2001: 218). A litotésznel éppen fordítva történik, mint azt a Fogelin (1988: 14) könyve nyomán adaptált (kiegészített és korrigált) 4.1. ábra szemlélteti:

4.1. ábra

A hiperbola és a litotész értelmezése a nagyítás és a kicsinyítés skáláján

vertikális metaforának is (vö. Lausberg 1973²/1998: 263), ami a fogalmak keveredéséhez vezet, így nem szerencsés.

Alább, a 4.2. fejezetben látni fogunk olyan példákat (a retorika terminológiáját átvéve: a gemináció és poliszindeton eljárásaival létrehozott túlzásokat), amelyek nem a szemantikailag jól modellezhető nagyítás–kicsinyítés, hanem a kifejezés módja szerinti intenzitás fokozati skáláján foglalnak el többé-kevésbé extrém (magas) értékeket. Kínálkozik az első pillantásra ígéretes általánosítás, hogy a hiperbola valamilyen tekintetben mindig növeli a közlés intenzitását a szélső tartományok irányába. Ám ez a „növelés” a kicsinyítés esetében mégiscsak mennyiségi csökkenés, s az intenzitás így kitágított fogalmával voltaképpen feladnánk, illetve összemosnánk a túlzás jelentésleírásának legbiztosabb támpontjait, a kvantitatív skálákat.⁹² Ezért inkább a nagyítás és a kicsinyítés körébe célszerű vonnunk az ismétléses intenzitásfokozás változatait:

- (57) A hiperbola olyan *pragmatikai alakzat* (l. a (37a) alatt 2.5.-ben), tágabb értelemben *jelentésalakzat* (l. a (37c)-t uo.), amely a valóság vagy egy lehetséges világ valamely elemét, jelenségét aránytalanul felnagyítja (a nagyítás releváns szemantikai skáláján az adekvát jelöléshez képest a végtelen felé transzponálva a kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel) vagy aránytalanul kisebbiti (a kicsinyítés releváns szemantikai skáláján a zéróhoz közelítve kifejezést, ritkábban emfatikus ismétléssel).

Az angol nyelvnek a *hyperbole* mellett két olyan szava is van, amelyet ’túlzás’-nak fordítunk: az *overstatement* és az *exaggeration*. A brit és amerikai kézikönyvek rendre beemelik ezeket a fogalommeghatározásba (pl. „HYPERBOLE. A figure or trope [...] consisting of bold exaggeration”, *The new Princeton encyclopedia of poetry and poetics*, Preminger–Brogan 1993), ami a tautológia érzetét kelti. Hogy ne legyen teljesen üres a magyarázat, az értelmezők finom distinkciókkal élnek. Figyeljük meg, hogy Preminger és Brogan a hiperbolát főnt „merész” túlzásnak (bold exaggeration) nevezi. Norrick (2004: 1728), idézve a Princeton enciklopédiát, úgy vélekedik, hogy az *overstatement* (tehát nem az *exaggeration* – hacsak a kettő nem ugyanaz nála) tágabb, mint a hiperbola, mert magába foglalja az erősítés vagy a gyengítés bármifajta megnyilatkozását. Gibbs (1993: 266; 1994a: 391) szerint viszont az „egyszerű” *overstatement* és a hiperbola között az a különbség, hogy az utóbbi tudatos és szándékos, az előbbi viszont nem. Stilisztikai aspektusból szokás még a hiperbolát a könnyed társalgási túlzás (colloquial exaggeration)

⁹² Ha a definíciót szorosan össze akarnánk kötni a funkcióval, a kifejezés intenzitásán érthetnénk azt az érzelmi-értékelő pluszjelentést, amely a túlzással együttjár. A szélsőségekre hajlamos érzelmi értékelésnek azonban más nyelvi eszközei is vannak (Péter 1991a; 1991b), azonkívül a hiperbolának sem ez az egyetlen (bár vitathatatlanul inherens, l. a 4.4.-ben) pragmatikai funkciója.

tion) művészi igényű formájának tekinteni (l. pl. Fónagy 2001: 218). Valamennyi fölvetés érdekes és elgondolkodtató, de mivel mind a merészség, mind a tudatosság, mind pedig a művészség határai bizonytalanok, ezután is maradok a terminusok semleges szinonim használatánál.

4.2. Megjelenési formák

A 3.1. fejezetben meggyőződhattünk róla, hogy a túlzás gyakori alakzat. Kreuz és kollégái (1996) közel 100 oldalt kitevő novellaszövegük figuratív szegmentumainak halmazán belül 27%-os részesedését mutatták ki (ez 260 körüli – egy oldalra vetítve 2,7 – példát jelent, legalábbis a szerzők kevésbé szigorú számítási módja szerint), ami alig marad el az adatok alapján első helyre rangsorolt metafora 29%-a mögött. A 3.1.1. kontrollvizsgálata megerősítette ezt a nagyságrendet azzal a kiegészítéssel, hogy a hiperbolák döntő hányada konvencionális kifejezés. Tudjuk továbbá, hogy a túlzás műfaji sajátosság (Fónagy 1975: 484; 2001: 219): sokkal jellemzőbb az informális beszéd- és írásműfajokra, mint a formálisakra. Az irodalomban főleg a barokk és a romantika, a heroikus eposzok, a népmese (sőt általában a népnyelv, népköltészet: vö. Prohászka 1947; 1953) elmaradhatatlan stílusesszövege, ahogy a modern kor reklámjaiból (Árvay 2003: 27; 2004: 251), a rádiós és televíziós sportközvetítésekből (vö. 3.1.2.), a helyszíni riportokból vagy a szórakoztató beszélgetőműsorokból sem hiányozhat. Csak ritkán van létjogosultsága viszont a tárgyilagosságra törekvő tudományos diskurzusban (különösen leírva), illetőleg a szaknyelvekben. A korpusz-nyelvészet egyre több társalgásalapú adatbázist⁹³ hoz létre, amelyek McCarthy és Carter (2004) szerint sokféle kontextust kínálnak, módot adnak a lexikogrammatikai realizációk szabályszerű ismétlődéseinek nyomon követésére (amiből fel tudjuk becsleni a konvencionalitás fokát), az egyes szemantikai mezők elemeinek összehasonlítására, és nem utolsósorban az interaktív szemlélet érvényesítésére a partnerek válaszreakcióinak (akceptálás, korrekció, szó szerint értés, nevetés, újabb túlzás stb.) tanulmányozásával. Kreuz és munkatársai (i. m. 91) meg is jegyzik, hogy a fönti mennyiségi mutatóval a hiperbola jelensége jóval nagyobb figyelmet érdemelne, mint azt a

---

⁹³ McCarthy és Carter a mintegy ötmillió szavas „CANCODE” korpuszt (Cambridge and Nottingham Corpus of Discourse in English; javarészt informális beszédanyag Nagy-Britanniából és Írországból), Norrick (2004) a „Saarbrücken Corpus of Spoken English”-t (SCoSE; közép- és munkásosztálybeli családi, baráti beszélgetések az USA középnyugati régiójából), valamint a „Santa Barbara Corpus of Spoken American English”-t (SBCSAE; amerikai egyetemi-főiskolai hallgatók közötti interakciókkal) és a „London Lund Corpus”-t (LLC; brit társalgásgyűjtemény jobbára felsőoktatási környezetből) használja példaforrásként.

vele foglalkozó publikációk viszonylag alacsony száma és helyenként meglehetősen szerénynek tűnő elméleti hozadéka tükrözi.

A gyakoriság nagyfokú alaki varianciával jár együtt. Ezt az is jelzi, hogy – mint a **3.2.** fejezetből kitűnt (de tegyük hozzá, Arisztotelész és Quintilianus óta tudva lévő a retorikában és a stilisztikában) – a túlzás rendszeresen összefonódik más alakzatokkal (kivéve természetesen a litotészt, s talán a tautológiát, oximoront, l. ismét a 3.2. és a 3.3. táblázatot). Az (58a)-ban hasonlaltal, az (58b)-ben metaforával (most a hiperbola sokszínűségének illusztrálása végett különválasztva a kettőt), az (58c)-ben metonímiával, az (58d)-ben iróniával, végül az (58e)-ben idiómával társul:

(58) (a) *Úgy kell neked! Az ember nem cipel éjszakának idején idegen pasasokat a kabinjába.*

Különösen, ha valaki úgy tele van aggatva ékszerekkel, mint egy karácsonyfa.

((Glossza: túlzó hasonlat az *Európa nem válaszol* c. mozifilmből. Gloria King, a letűnt némafilmkor-szak ünnepelt színésznője még mindig abban az illúzióban ringatja magát, hogy Párizsban, Berlinben és Velencében szerződések, felkérések várják. A hajón megtetszik neki a szép nevű kalandor, Conte Serrano di Olivera, akivel mindjárt megismerkedik, és egész este együtt mulat. „Menedzsere” (a valóságban inkább a látszat fenntartásában érdekelt kitarottja) rossz szemmel nézi a dolgot. Zsebre teszi az asszony cigarettatárcáját, hogy legyen ürügye felelősségre vonni, Oliverát keverve gyanúba.))

(b) *Gól! Fölrobban a stadion nyugati része, mert 1:0 a Milan javára.*

((Glossza: túlzó metafora a Sport1 TV Juventus – Milan futballközvetítéséből. A mindent eldöntő tizenegyesrúgásokat a közönség feszülten figyeli. A manchesteri nézőtér nyugati szektorát a Milan szurkolói töltik meg, ők „robbantják fel” üdvívalgásukkal a stadiont csapatuk első gólját ünnepeelve.))

(c) *Istenem, milyen nagy dolog ma egy állás! Most ment el szegény Virág úr, és már egész Pest tudja.*

((Glossza: túlzó metonímia a *Lovagias ügy* c. filmből. Gizike, a Globus konzervgyár vezérigazgatójának titkárnője eltűnődik azon, milyen hamar megtudták az emberek, hogy Virág úr, a főkönyvelő a fiatal Milkó Pállal való inzultus után sértett felindulásában otthagya hivatalát.))

(d) *Úgy látszik, egy boldog házassághoz feltétlenül szükséges egy jó szemétszállítási koncesszió.*

((Glossza: túlzó irónia a *Hyppolit, a lakáj* c. vígjátékból. Benedek István mérnök csak azért szerződik sofőr-üzletvezetőnek Schneider Mátyás családi vállalkozásához, mert Terkának, Schneiderék lányának akar udvarolni. Schneiderné azonban értésére adja, hogy Terkát Makáts tanácsos unokaöccsének szánják, s a házasságtól a városi szemétszállítás koncessziójának megszerzését remélik. Benedek erre fölmond, meg sem várja Terkát. Amikor a lány elmegy hozzá azzal az ürüggyel, hogy rendezze a papírokat, Benedek ironikus célzást tesz a tervezett egybekelés érdekháttérére.))

- (e) Az olasz tulajdonos meg azt hiszi, hogy ő csinálta a spanyolviaszt, és ő ért egyedül a futballhoz.

((Glossza: túlzó idióma a *Zuhanyhíradó* 2006. április 27-i műsorából. A hajdani kiváló válogatott labdarúgó és szövetségi kapitány az egyik hazai klubcsapat külföldi befektetőjének mentalitásáról fogalmazza meg a véleményét előbb idiomatikusan, majd a képi jelentést explikáló egyszerű túlzással.))

A magyarban a túlzófok prefixuma kontextus nélkül is elárulja, hogy hiperbolával állunk szemben. Míg a felsőfok kifejezheti egy szemantikai értékskála csúcsát úgy, hogy abban semmi túlzás nincs (vö. a nem túlzó (59a)-t a túlzó (59b)-vel), a túlzófok, miként a nevében szerepel, extra morfémaeleme révén mindig átlépi a tényszerűség határait. A jelenség morfopragmatikai karakterére Kiefer (2003: 109–113; 2004: 328–332) világított rá, hangsúlyozva, hogy a felső- és a túlzófok szemantikailag nem különbözik, azonban a túlzófok, ellentétben a felsőfokkal, pragmatikai jelentést is hordoz.⁹⁴ Az egyébként korlátlanul termékeny (elvben bármely középfokú melléknév elé kapcsolódó) túlzófok érdekes módon többszörözhető (vö. az (59c)-beli „szimpla” és az (59d)-beli duplikált alakot), aminek Kiefer szerint pusztán produkciós és percepció, azaz pszicholingvisztikai faktorok szabnak gátat:

- (59) (a) Beérve Tiszaszigetre, a település szélén lévő benzinkútnál kanyarodjunk jobbra. Elhaladva a romos szélmalom mellett, a kék turistajelzés segít a tájékozódásban, hogy odataláljunk Magyarorszáig *legmélyebb* pontjához.
- (b) A *legmélyebb* hódolattal üdvözljük itt Felségedet azon *legalázatosabb* esedezéssel, hogy a szellemi kincsek e gazdag tárházát *legkegyelmesebben* megnyitni s azt a Felséged szolgálatára mindenkor kész ezen város és nagy vidéke lakosságának javára *legkegyelmesebben* átadni méltóztassék. ((Reizner János igazgató köszönti Ferenc József császárt a Somogyi-könyvtár ünnepélyes átadásán Szegeden, 1883. október 16-án.))
- (c) A Duna Európa tán legszebb, legkalandosabb folyója, és Budapest az a város, ahol a *legeslegszebb* ez a kalandos folyó.

⁹⁴ Mivel Kiefer úgy definiálja a pragmatikát, mint amely a beszédhelyzet által meghatározott jelentést vizsgálja, a szemantika feladatát pedig a beszédhelyzettől független jelentés leírásában határozza meg, a túlzófok pragmatikáinak mondott jelentése problémát vet fel: tudniillik, ha a prefixum kódolja, akkor független a beszédhelyzettől, vagyis a szemantikára tartozik, nem a pragmatikára. Lehetne érvelni amellett is, hogy konvencionális implikaturáról van szó. Ezt viszont Kiefer aligha fogadná el, hiszen máshol (2000: 30) a konvencionális implikaturákat a szemantika térfelére helyezi. Marad tehát az a magyarázat, hogy a túlzófok morféma csak utal valamilyen többletjelentésre (az, hogy „hordozza”, nem egyenlő azzal, hogy „kódolja”), de hogy pontosan mire, az a beszédhelyzetből derül ki. Amennyiben a példákat elemezve mégis arra jutnánk, hogy a túlzófok felsőfokon kívüli jelentése sem kontextusfüggő, hanem

- (d) Ez Szicília gyöngyszemének, Taorminának a *legeslegeslegszebb* parkja, csodás virágokkal, pálmákkal.

A produkciós és percepciós korlátokon túl, úgy vélem, a túlzófok (59d)-hez hasonló sokszorozásától az emberek stilisztikai megfontolások miatt tartózkodnak: általában a gyermek- és ifjúsági nyelvben, illetőleg az internetes műfajok között a közismerten szubjektív fórumokon és blogokon találkozunk csupán visszatérően effélékkel. Nem véletlen, hogy a Nyelvtudományi Intézet honlapján elérhető Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpuszában egyáltalán nincs ilyen adat, és a több mint 187 millió szót tartalmazó Magyar Nemzeti Szövegtárban is mindössze egy lelhető fel (azt Kiefer idézi: „Szerintem a *legeslegeslegfinomabb* csokiból kettő van”).

A felsőfok használati módjaival mutat rokonságot az univerzális kvantorok (*mindig, soha, összes, mindenki, senki* stb.) kétféle alkalmazása: a nem túlzó (l. a (60a)-t) és a túlzó (l. a (60b)-t). Egy harmadik, köztes típus a felsőfoknál az, amikor az alapmelléknév jelentésének fölerősített értékelő-minősítő komponense verseng a valóságábrázolóval, így nem lehet egyértelműen megállapítani a túlzás tényét: a hallgató/olvasó vagy annak veszi a megnyilatkozást, vagy nem (l. pl. a (60c)-t). Az univerzális kvantorokat pedig sokszor azért nem érezzük talán hiperbolikusnak, mert eleve nem az univerzum összes elemére, hanem egy leszűkített, releváns halmazra vonatkoztatjuk őket, mint a (60d)-ben a magyar futballközvéleményre az egész emberiség helyett:

- (60) (a) Azonban nemcsak orvosi beavatkozás vihet át HBV-fertőzést. Fontos, hogy tetoválás, a testékszerek, *minden* olyan eszközös beavatkozás, amely közvetlenül az egyén vérével kapcsolatba kerülhet, átviheti a vírust. ((Schaff Zsuzsa, *Mindentudás Egyeteme.*)
- (b) SCHNEIDER: – Na, mi az, mi az, Benedek úr, van valami újság?
BENEDEK: – Nincs *semmi* különös. Legfeljebb csak annyi, hogy a mai napon megváltam a cégtől. ((*Hyppolit, a lakáj.*))
- (c) [Vajda János] nyomdokain indul el Ady Endre, aki persze a maga mitikus látomásokkal s gomolygó forradalmisággal telt költészetében egészen más tájakra jut el [...], de aki mégis a magyar nép sorsának *legmélyebb* szimbolikájú, *legmegrázóbb* igazságú s *legnagyobb* hatású költői képeit alkotta meg modern irodalmunkban. ((Keresztury Dezső: *Az új magyar népiesség*, 1946. A Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpuszából.))

---

invariáns, két út adódik. Vagy újra kell értelmezni a pragmatika fogalmát, hogy beleférjen a túlzófok, vagy el kell fogadni a szemantika egyedüli illetékességét a kérdésben.

- (d) Bár a világbajnokság némiképpen elfedi a magyar futball gondjait, és egyelőre még *senkit* nem érdekel, de sajnos vagy nem sajnos hamarosan eljön az idő, amikor *mindenki* a magyar futballal fog foglalkozni. ((Zuhanyhíradó, 2006. június 29.))

Konvencionálisan túlzó egy sor fosztóképzős szóalak: *számtalan, hallatlan, páratlan, végtelen, szívtelen, szüntelen* stb. Különösen gyakori és termékeny a *-hatatlan/-hetetlen* képzőbokr: *értékelhetetlen* teljesítmény, *fáradhatatlan* szurkolók, *felejtethetlen* képsorok, *felülmúlhatatlan* siker, *hihetetlen* népszerűség, *kimondhatatlan* boldogság, *nélkülözhetetlen* munkatárs, *pótolhatatlan* veszteség, *mérhetetlen* ellentét, *minősíthetetlen* stílus stb. Prohászka (1953) egész katalógust állít össze az olyan jelzőkből, mint az *egetverő, falrengető, világgraszoló, idegtépő, észvesztő, hátborzongató, hajmeresztő*. Simonyira hivatkozva az „indulatos szóhelyettesítés” legismertebb példáiként említi és hosszasan tárgyalja a félelem, ijedség, szörnyűség fogalomkörébe tartozó kifejezéseket: *borzasztó, borzalmas, döbbenetes, eszméletlen, halál, irgalmatlan, irtózat, iszonyú, iszonyatos, kegyetlen, őrült, rettenetes, rém, rémítő, szörnyű* stb. A népnyelvből is merít: *égedelem* rossz, *irgontalan* nagy, *istentelen* meleg, *töméntelen* sok stb. Logikátlanak nevezi, amikor e mellékneveket vagy határozóragos származékaikat a nyelvhasználók pozitív jelentésű szavakhoz társítják, mint az az alábbi beszélt nyelvi megnyilatkozásokban látható (Nemesi 1998: 25):

- (61) (a) *Borzasztóan tetszett* neki az előadás.
(b) *Iszonyúan jól* éreztem magam.
(c) Az olaszok *rettenetesen szeretik* a térszaféléket.
(d) *Rém rendes* szüleid vannak.

A stílus iránt érzékeny nyelvművelők korán fölfedezték ezt a fajta túlzást. Már Geleji Katona István *Magyar grammatikátskája* (1645) – „Az igaz magyarán szollásnak modja felől valo néhány leg-meg jegyeztetendőbb observatiotskák” c. második rész XX. pontjában – felhívja rá a figyelmet: „*Epithetumokot*”⁹⁵ is a dolgokhoz természetekkel egygyezőket, s’ nem pedig ellenkezőket, kell adni. Mint: *szörnyű rút; rettenetes gonosz; iszonyú keserű* & c. Nem: *szörnyű szép*”⁹⁶; *rettenetes jó; iszonyú édes*”. Ugyanilyen szellemben foglal állást többek között a Czuczor–Fogarasi szótár (a *rettentő* címszó alatt) és Simonyi *A jelzők mondattanában* (1913: 90). Prohász-

⁹⁵ Jelzőket (l. görög-latin *epitheton*).

ka (1934; 1947: 84) viszont nem tartja helyénvalónak a hibáztatást, legalábbis a népnyelvben (a logikátlanság dacára, l. fönt). Lőrincze (1968: 291–292) szintén megengedő: szerinte természetes és érthető a jelentésváltozás. Kovalovszky nem rokonszenvez a (61a–d) típusú beszédfordulatokkal, bár elismeri, hogy „a bizalmas vagy kedélyes beszédből eredő sajátos hangulatuk” van (1977: 116).

Az emocionális tartalom negatív → pozitív irányú minőségi változása, mutat rá Péter Mihály (1991b: 77), egyetemes jelentésfejlődési tendencia (az oroszban: *он ужасно мил* ’borzasztóan kedves’, *она мне жутко нравится* ’iszonyúan tetszik nekem’; a németben: *sie ist furchtbar schön* ’rettenetesen szép’, *ich freue mich schrecklich* ’borzasztóan örülök’; az angolban: *I am awfully happy* ’rettenetesen boldog vagyok’; *it was terribly amusing* ’szörnyen szórakoztató volt’ stb.). Fordítottja, a pozitív → negatív érzelmi eltolódás jóval ritkább (a magyarban pl. a *jó büdös, tiszta kosz, csuda ellenszenves*). Az értékelés előjele azért cserélődhet föl, mert a beszélői attitűd a szó deskriptív jelentésmagját alkalmilag elhomályosítja, sőt (gyakoriságtól függően) idővel kiüresíti vagy csak az intenzitás kifejezésére redukálja (Péter 1991a: 141; 1991b: 66).

A hiperbola képes a számnevet is leválasztani a konkrét számfogalomról (Fónagy 1975: 482). Főként a *nulla*, a *tucat(nyi)*, a *száz*, az *ezer* és a *millió* jelenik meg klisészerűen a hétköznapi túlzásokban: „ez egy nagy nulla”, „hibák tucatjai”, „megmondtam már százszor/ezerszer/milliószor”, „ezer örömmel”, „ezer éve nem láttalak”, „milliószor csókol” stb. A *milliárdra* és a *billióra*, *trillióra* saját korpuszomban nem találtam példát. A „CANCODE”-ban a *billions of* kétszer, a *trillion(s of)*⁹⁷ egyszer sem fordul elő hiperbolikus értelemben (McCarthy–Carter 2004: 179). A többes számú formák (vminek a százai, ezrei, milliói) az angolban inkább fogékonyak a „nagyotmondásra”, mint az egyes számúak (l. uo.). Mellérendelő szó szerkezetben megkettőzve még élénkebb az ábrázolás: *száz és száz, ezer és ezer*, „*milliók és milliók* [...] lelki és testi károsodást szenvednek” (Vizi E. Szilveszter, *Mindentudás Egyeteme*). A kötőszó halmozásával (poliszindeton) háromszor vagy négyszer is „klónozzhatók”⁹⁸ az érintett kerek számok: „*this cost millions and millions and millions and billions of pounds to do this*” (a beszélő nem érti, miért költenek óriási összegeket a Jupiterhez küldött Galileo űrszondára helyett, hogy a

⁹⁶ Az irodalomtörténésznek eszébe juthat erről Eötvös József *Szörnyen szép* c. érzéki verse 1837-ből.

⁹⁷ Érdekes, tisztán hiperbolikus képződménye az angol nyelvnek a *zillion(s of)* (magyarul „zillió”-nak kellene mondanunk), amely alakját nézve olyan, mintha a *billion* és a *trillion* sorába illeszkedne, de valódi számértéke nincs.

⁹⁸ A kortárs metafora szintaktikai alkalmazására (a *Megírni megírtam a dolgozatot* típusú mondat szerkezet magyarázatában) l. Burányi 2003-at.

pénzből hasznosabb célokat támogatnának; McCarthy–Carter 2004: 167). A gemináció (így hívja a retorika a szavak, szócsoporthoz közvetlen ismétlését) lexikalizálódott esete a *sok-sok* határozatlan mennyiségjelölő, a *hosszú-hosszú* jelző, az *igen-igen* és a *nagyon-nagyon* határozószó. Nézzünk néhány példát:

- (62) (a) *Nagyon-nagyon-nagyon* magas szakmai tudással lejátszottak úgy egy meccset, hogy vágás nélkül a meccs utáni három-négy percet bármikor lejátszanám. Élmény volt, felemelő élmény.

((Glossza: *Zuhanyhíradó*, 2006. április 27. A Barcelona – Milan Bajnokok Ligája elődöntő visszavágóját követően sportszerű jeleneteknek lehetnek tanúi a nézők; ezeket a képeket vetítené le újra és újra a megszólaló edző. Az *élmény* szó ismétlése szintén gemináció, de nem túlzás.))

- (b) Akkor még az sokkal jobb pálya volt, *sokkal-sokkal*.

((Glossza: az egykori Népstadion, ma Puskás Ferenc Stadion gyepszőnyegének 1980-as évekbeli és húsz évvel későbbi állapotát hasonlítja össze egy sportújságíró, ugyancsak a *Zuhanyhíradó*-ban.))

- (c) Ha a Milan rúgja az első gólt, *borzasztó, borzasztó* nehéz dolga lesz a Juventusnak.

((Glossza: a Magyar Televízió riporterének jóslata a Milan – Juventus mérkőzés közvetítéséből.))

Végül nem feledkezhetünk meg a túlzásról mint gondolatalakzatról sem: az egy-egy szóba sűrűsödő, ezért a számítógépre vitt korpuszokból könnyen és teljes körűen kigyűjthető variánsok mellett elég tekintélyes az olyan megnyilatkozások aránya, melyeknél a jelentés a maga egészében haladja meg a mindenki által tudott igazságot. Íme négy árnyalata ennek:

- (63) (a) Ahol valami nagy dolog történik, szerencsére mi, magyarok ott vagyunk.

((Glossza: Schaff Zsuzsa a *Mindentudás Egyetemén*. A tudós nemzeti büszkesége és az elődök iránti tisztelete nyilvánul meg a hiperbolában Kaposi Mór bőrgyógyász korai, 1872-ben tett nagy jelentőségű felfedezését, az ún. Kaposi-szarkóma (az erekből kiinduló rosszindulatú daganat) leírását méltatva.))

- (b) Egy nap ennyit... Ha ez így megy, este megveszi nekünk ezt a házat.

((Glossza: a *Lovagias ügy* c. játékfilmből. Virágék csomagot kapnak új szobabérlőjüktől, „Réz” Páltól, akinek nem ez az első kedveskedő gesztusa. Virágné nem tudja mire vélni a meglepetést.))

- (c) A svájciak [...] összetalálkoztak egy másik olyan csapattal, amelyik szintén *nem akart futballozni*, de szerencsésen továbbjutott. [...] és tulajdonképpen azt lehetett volna tenni, hogy *a két tizenhatosnál lehetett volna emelni egy falat, hogy onnan tovább nem szabad menni, a kapu elé senkinek nem szabad menni...*

((Glossza: *Zuhanyhíradó*, 2006. június 29. A németországi világbajnokság egyik leggyengébb mérkőzésének, a Svájc – Ukrajna találkozóának a visszhangja a budapesti stúdióból. Volt válogatott labdarúgónk a játékosok passzív hozzáállását és az ellenfél kapujára való veszélytelenségét karikírozza: azért „lehetett volna emelni egy falat” a két tizenhatosnál, mert a támadók ritkán jutottak azon túl, s így gólhelyzetbe is alig-alig kerültek.))

- (d) Del Pierot szeretik itt, Angliában, mert azt nyilatkozta a *Sun*-ban, hogy nagyon tiszteli Van Nistelrooyt, aki nagyon gólerős; annyira, hogy Van Nistelrooy szerint *még a szellentésével is képes lenne gólt szerezni*. Ezt aztán visszaolvasták [...] Del Pierónak az olasz újságírók, aki azt mondta, hogy ő gólérzékenységről beszélt, de gólszag alatt nem azt értette, mint amit az angolok, úgyhogy ilyet nem mondott.

((Glossza: a Sport1 TV kommentátora kedélyes stílusban szórakoztatja a nézőket. Del Piero a Juventus játékosa, a holland Van Nistelrooy pedig a közvetítés idején az angol Manchester United csatára. A *Sun* brit bulvárlap.))

4.3. A túlzás interpretációja

Kétféle elképzelés fogalmazódott meg a pragmatikai szakirodalomban arról, miképpen értik meg az emberek a hiperbolikus kifejezéseket. Az egyik Grice-é (2.4.2.), aki a minőség maximájának feltűnő be nem tartásával, illetőleg ennek fölismerésével magyarázza, hogy a konvencionális jelentés helyett a befogadó elkezd keresni a valóságos tényállásnak megfelelő implikaturát. Idézzük fel a szerző példáját (1975: 53; 1989: 34):

- (64) Every nice girl loves a sailor.

’Minden szép lány szeret egy tengerészt.’

Mi lehet itt a szándékolt jelentés? Minthogy hiányzik a kontextus, amelyben a (64) megnyilatkozásként elhangzik vagy elhangozhat (Grice – szokásos módszerétől eltérően – nem fűz semmilyen kommentárt hozzá), az implikatura tartalma sem magától értetődő. A logika kétértelműnek tekintené a kijelentést: akár egy bizonyos tengerészről is lehetne szó, akit minden szép lány szeret, de a társalgásban preferált értelmezés különböző tengerészeket feltételez (így enyhébb a túlzás).⁹⁹ A fentiek alapján mondhatnánk, hogy gondolatban egyszerűen behelyettesítjük a *minden*

⁹⁹ Az előbbi interpretáció formális ábrázolása: $\exists x\{\text{TENGERÉSZ}(x) \ \& \ \forall y[\text{SZÉP LÁNY}(y) \supset \text{SZERETI}(y,x)]\}$, azaz ’van olyan x , aki tengerész, és minden y -ra, aki szép lány, érvényes, hogy szereti ezt az x -et’. Az utóbbié (mely nem zárja ki az előbbit!): $\forall y\{\text{SZÉP LÁNY}(y) \supset \exists x[\text{TENGERÉSZ}(x) \ \& \ \text{SZERETI}(y,x)]\}$, azaz ’minden y -ra, aki szép lány, érvényes, hogy van olyan x , aki tengerész, és akit y szeret’. ($\exists$: egzisztenciális kvantor, jelentése: ’van olyan’;

univerzális kvantor (általános névmás) pozíciójába a *sok* nem univerzális kvantort (határozatlan számnevet), és máris megkapjuk a sugallt jelentést. Ez azonban nem adja vissza a közlés egészét, ha előttünk van egy életszerű szituáció. Tegyük fel, hogy a beszélő történetesen tengerész, a hallgató pedig egy szép lány. Az udvarlás részeként a (64) ekkor leginkább azt implikálná, hogy a tengerész szépnek tartja a lányt, és szerinte annak is szeretnie kell(ene) őt.

A jelen áttekintés két előzményében (Nemesi 2003: 209–210; 2004: 365–366) jó kiindulópontnak neveztem a grice-i implikátúraelméletet. Saját – az attitűd- és az énimplikatúrákra vonatkozó – kiegészítéseim a klasszikus modell lényegét nem érintették:

- (65)
- (i) A beszélő azt mondta, hogy p ;
  - (ii) nyelvi és világtudásunk szerint p hamis állítás, a beszélő nyilvánvalóan megszegte vele a minőség maximáját;
  - (iii) nincs azonban okunk azt hinni, hogy nem tartja be az együttműködési alapelvet: nem akar tehát félrevezetni, hanem kihasználja a maximát;
  - (iv) ezért egyrészt arra a q feltevésre van szükségünk, amely p -nek a valóságra való vonatkozásában adekvátabb megfelelője (ez a q feltevés idővel lexikalizálódhat, de a p -vel szemben fennálló szemantikai kontraszt többé-kevésbé megmarad); másrészt arra az r feltevésre, amely a beszélőnek a beszéd tárgyához való érzelmi-értékelő viszonyulását (attitűdjét) azonosítja a hiperbola alapján (ez az r feltevés szintén konvencionalizálódhat, a stílusérték azonban őrzi p visszahatását rá); harmadrészt pedig – amennyiben a kontextus és az r feltevés együttesen alátámasztja egy ilyen további következtetés létjogosultságát – arra az s feltevésre, amely a p állításnak az r feltevésen keresztül megmutatkozó énimplikatúrája;
  - (v) a beszélő tudja (és tudja, hogy a hallgató is tudja, hogy ő tudja), hogy a hallgató látja, hogy q -ra, r -re (és s -re) kell gondolni, túllépve a p konvencionális jelentésen;
  - (vi) a beszélő nem tett semmit azért, hogy megakadályozza, hogy a hallgató q -ra, r -re (és s -re) következtessen;
  - (vii) vagyis a beszélő p kimondásával azt implikálta, hogy q és r (és s).

∀: univerzális kvantor, jelentése: 'minden'; ⊃: kondicionális, jelentése: 'ha..., akkor...'; &: konjunkció, jelentése: 'és'.)

Néhány kitétel, ma úgy látom, pontosításra szorul. Először is nem a minőségi maxima áthágása az egyetlen (noha kétségkívül a legáltalánosabb) túlzásra utaló körülmény (heurisztika; l. 2.5.). McCarthy és Carter (2004) felhívja rá a figyelmet, hogy a hiperbolákat gyakran vezetik be olyan szavak, mint az angolban a *nearly* ('közel, csaknem'), az *almost* ('majdnem') és a *literally* ('szó szerint', pl. „It was *literally* a prison cell wasn't it” – egy kollégiumi szobáról: 'szó szerint börtöncella volt'; i. m. 173), amelyek „hihetőbbé” teszik az egyébként abszurd, szertelenül nagyító vagy kicsinyítő állítást. Ezeket ők helyzetváltás-jelölökként (footing-shift markers) említik (vö. Goffman 1979). A helyzetváltás-jelölő elemek, véli McCarthy és Carter (i. m. 154), új értelmezési keretet teremtenek, például felülbírálják a szószerintiséget. Ilyen volt a *szerintem* az (56d)-ben, a *tulajdonképpen* a (63c)-ben, és ilyen a *gyakorlatilag*, a *majdnem* és a *szinte* is a (66a–c)-ben:

- (66) (a) [...] elég a tévén keresztül kiszúrni két olyan hibát – egy lest vagy nem lest, vagy egy kezezést vagy nem kezezést –, amit tényleg nehéz a helyszínen észrevenni, de ami az egész mérkőzést befolyásolja, és onnantól gyakorlatilag értékelhetetlen a játékvezető teljesítménye. ((Zuhanyhíradó, 2006. június 29.))
- (b) [...] és azt mondtam, hogy vigyázzunk, vigyázzunk, uraim, ne írjuk le a Mexikót, és itt lehurrogtak, úgyhogy a *szék alá kerültem majdnem szégyenemben*, és aztán láthattuk, hogy Mexikó... ((Zuhanyhíradó, 2006. június 29.))
- (c) Soldado. 20. perc a második félidőben. Baptista elé bejön... és hassal ment, szinte a fű alól Javi Navarro. Érdekes megoldás, de bejött. ((Sevilla – Real Madrid mérkőzés, Sport1 TV.))

Az új értelmezési keret, Clark (1996: 143) szavaival, a beszélő(k) és a hallgató(k) közös tettetése („a kind of joint pretense”), hogy ami elhangzik, az valósághű. Ezáltal az együttes cselekvés érzelmi-gondolati azonosulást, társas megerősítést inspiráló rétege nyílik meg és váltja fel a tárgyilagos igazmondás merevnek bizonyuló perspektíváját. A túlzás nem megtévesztő, hiszen az „ideális” hazugság nem ad semmilyen jelzést, nem leplezi le önmagát (Barbe 1995: 119). A helyzetváltás-jelölők viszont explicit indikátorai az interpretációs keret megváltozásának.

A Brown–Levinson-fejezetben (2.4.3.2.) kifogásoltam azt a nézetet, amely a túlzást (és a litotészt) a minőség helyett a mennyiség kategóriájával hozza összefüggésbe azon az alapon, hogy a két alakzattípus mennyiségileg torzítja a valós tényállást, vagyis az indokoltnál több, illetőleg kevesebb információt közöl (vö. a hiperbola „vertikális metafora” felfogásával: 91. lábjegyzet). Grice álláspontja a helyes: az eltúlzott jelentés minőségileg más, mint adekvát megfelelője;

nem a kelletténél több (vagy kevesebb), hanem konvencionálisan hamis információ. Azért hangsúlyozom ezt újra, mert nemrég Norrick (2004) egyebek között éppen azzal érvelt az ún. extrém-eset-megfogalmazások (extreme case formulations, röviden ECF-ek) és a többi túlzás különválasztása mellett, hogy míg az előbbiek a minőség maximáját sértik, az utóbbiak a mennyiségét. Az ECF-ekben a szemantikai skálák végpontjait találjuk: lehetnek felső- és túlzófokú, valamint szélsőséges jelentésű (ragtalan vagy ragos) mellékevek (*vadonatúj*, *totális(an)*, *maximális(an)*, *tökéletes(en)* stb.), univerzális kvantort tartalmazó és összetett kifejezések (pl. *amit csak el tudsz képzelni*, *ennél szebb/finomabb/jobb/rosszabb* stb. *már nem is létezik*), tehát grammatikailag nem homogének. Norrick szerint a proverbiumokra jellemzők (pl. *A szomszéd rétje/kertje mindig zöldebb*), nem az idiómákra (de: *minden hájjal megkent*, *minden követ megmozgat* stb.), nem képszerűek (de: *hófehér*, *kristálytishta* stb.), és annyira nyilvánvalóan elrugaszkodnak a valóságtól, hogy a folytatás probléma nélkül megcáfolhatja szó szerinti jelentésüket¹⁰⁰. A felsorolt szempontok, mint az ellenpéldák mutatják, nem határolják el világosan az extrém-eset-megfogalmazásokat a nem extrém hiperboláktól, a mennyiségi maximára való hivatkozás pedig – még egyszer – hibás értelmezés. Ha van egy másik grice-i posztulátum, amely közreműködhet a túlzás fölfedezésében, akkor az a mód 3. maximája: „Légy tömör!” – gondoljunk a gemináció és a poliszindeton alakjában megnyilvánuló hiperbolákra, amelyek legalább annyira eltérnek az egyéb túlzásoktól, mint az extrém-eset-formulák az „egyszerű” nagyítástól, illetve kicsinyítéstől.

A konvencionális túlzások nem okoznak dilemmát Grice és követői számára. Mivel az alkalmi társalgási implikaturák figuratív jelentése definíció szerint nem konvencionális (l. a „non-conventionality” kritériumot a 2.4.2.-ben), semmilyen közhasználatú alakzat nem lehet alkalmi társalgási implikatura. Csak azoknál a hiperboláknál érzékeli a természetes nyelvi (on-line) megértés a faktuális igazság sérülését és folyamodik következtetéshez, amelyeknél tisztán szó szerinti a vezérjelentés. Egyébként még az extrém-eset-megfogalmazások sem tűnnek föl; automatikusan dekódoljuk őket, mint a *számtalan* mennyiségjelző ’számos, sok’ jelentését a (67a–b)-ben:

¹⁰⁰ A következő példa azért érdekes, mert először egy nem extrém metaforikus hiperboláját („a Váci utcában...”) írja felül benne a beszélő annak hozzátételezős parafrázisával, majd egy extrém-eset-megfogalmazást korrigál mérsékeltebb túlzással („Állandóan lesen volt”; l. az aláhúzott részeket): „Henry ugyanúgy sétált most ezen a mérkőzésen, mint ahogy tette az előbbieken – *a Váci utcában ott nézte a kirakatokat, nem nagyon vett részt a játékban. Állandóan lesen volt; igaz, hogy volt néhány olyan pillanat, amikor nem volt lesen*” ((*Zuhanyhíradó*, 2006. június 29. Henry a francia válogatott csatára, a szóban forgó meccs pedig a németországi világbajnokság Franciaország – Spanyolország összecsapása.)) A szó szerinti jelentés „támadhatóságának” (defeasibility) próbája tehát nem mindig támasztja alá a Norrick által vélelmezett különbséget.

- (67) (a) Az is nagy kérdés, hogy mennyivel lesz szervezettebb a Madrid védelme, hiszen a négy kapott gólon túl *számtalan* hazai lehetőség volt az első félidőben, és igazán a négy bekapott gól már önmagában jelzi, hogy nagy baj van a csapat védekezésével, de hogy ezen kívül még legalább négy-öt ziccere volt a Sevillának, az azért *rengeteg* egy meccsen, főleg egy félidő alatt.

((Újra a Sport1 TV Sevilla – Real Madrid közvetítéséből. Itt a *számtalan*, ahogy a kommentárból kiderül, mintegy 'négy-öt', ami azért „rengeteg”, mert a viszonyítási alap egy félidő négy kapott góllal.))

- (b) Tisztelettel köszöntöm a kedves nézőket [...] Hát akkor, ugye, a témáinkat, hogyha gyorsan végigvesszük: a fiatalok Európa-bajnokságra készülnek – ez az U-17-es válogatott [...], azután szót ejtünk a Magyar Kupa elődöntőiről, persze nem hagyjuk ki a BL-elődöntőket; bejelentette tegnap Zinedine Zidane, hogy visszavonul, erről is beszélünk [...] és, ha még marad időnk, akkor *számtalan* egyéb hírt is előveszünk majd.

((A *Zuhanyhíradó* 2006. április 27-i adásának tartalomismertetése a műsorvezetőtől. Az alig 35 perces beszélgetésbe a fenti témák megtárgyalása után nemhogy „számtalan” további hír nem fér már bele, de végül egy sem.))

A másik komplex elmélet, amelynek érdemi mondanivalója van a hiperbola interpretációjáról, Sperber és Wilson relevanciakoncepciója (2.4.6.). Ebben a túlzás – a metaforához hasonlóan – a közelítő használat (loose talk) egyik esete: a megnyilatkozás propozíciós formája eltér a közölni kívánt gondolatétól, ám a kettőnek vannak közös logikai és kontextuális implikációi. Mivel a beszélő nem talál olyan szó szerinti parafrázist, amely pontosan kimerítené mindazt, amit a hiperbolával kifejezhet, a relevancia elvével összhangban nagyobb kontextuális hatást sűrít bele a szavakba, hogy megérje a hallgatónak kikövetkeztetni a szándékolt jelentést. A közelítő használat bizonytalanságot hordoz; a sokféle lehetséges implikáció közül legfeljebb néhány képezi részét az intenciónak, a többi nem, ezért a partner belátásán is múlik, tényleg adekvátabb lesz-e a túlzás, mint az e tekintetben kevésbé kockázatos szó szerintiség (vö. Sperber–Wilson 1986/1995: 235).

Ha azt kérdezzük tehát, mit sugall egy hiperbolikus megnyilatkozás, a relevanciaelmélet képviselői szerint sem állhatunk meg a körülbelüli q feltevésnél (l. a (65)-ben), mert így nem kapunk választ arra, hogy miért készíti a beszélő a hallgatót extra műveleti erőfeszítésre, azaz miért nem kódolja szó szerint q -t. A túlzás ösztönöz azoknak a kontextuális implikációknak a felkutatására, amelyek a q -ból hiányoznának – ilyen a megszólaló attitűdje valami vagy valaki iránt (vö. az r feltevessel a (65)-ből), víziója a beszéd témájáról, illetőleg azon törekvése, mely a befo-

gadó saját attitűdjének, víziójának kialakítására irányul, mégpedig úgy, hogy az legalább bizonyos mértékig egybeessen a beszélőével (i. m. 235–236). Sperber és Wilson azt hirdeti, hogy a metafora, a hiperbola és más jelentésalakzatok nem különlegességei a nyelvhaszlatnak: megértésükhöz nincs szükség speciális képességekre, folyamatokra. Egyedül az optimális relevancia elérése vezérli a kogníciót.

Gibbs (1993: 266–268; 1994a: 391–394), magáévá téve a relevanciaelmélet okfejtését, arról ír, hogy a túlzás és a litotés nem feltétlenül szegi meg a minőség maximáját¹⁰¹, amennyiben elfogadjuk, hogy a megnyilatkozásnak elég hasonlítani a beszélő gondolatára, nem kell teljesen azonosnak lennie vele. Mégsem veti el, csupán „gyengítené” a grice-i megfogalmazást két észrevételével: (i) egy állításunkban kifejeződő meggyőződést nemcsak magunknak, hanem másvalakinek is tulajdoníthatjuk, (ii) nem követelmény, hogy az állítás propozíciós tartalma egyezzen meg azzal, amit hiszünk; a lényeg a logikai és kontextuális implikációk közti átfedés. Ezzel az alternatív értelmezéssel a szerző szerint árnyaltabb képet kapunk a hiperboláról, és jobban körül tudjuk határolni azokat a pragmatikai információkat, amelyet közvetít a társalgásban. Amit azonban Gibbs előnynek lát, sokkal inkább hátrány: honnan ismerjük fel, hogy a kommunikátor túloz, ha a minőségi maximára nem támaszkodhatunk? Gibbs mintha azt akarná, hogy az alakzatok feleljenek meg a maximák tartalmának, ne kihasználják azokat, ami ellenkezik az implikátúrateória egész logikájával. A 2.4.6. fejezetben – az **V/a** és **V/b** alaptételek összevetésénél – arra is utaltam, hogy a megnyilatkozás és a gondolat propozíciós formájának hasonlósága párhuzamos a konvencionális jelentés és a szándékolt jelentés „hasonlóságával”, ráadásul a relevanciaelmélet furcsa módon nem magát a gondolatot (amelynek, minthogy nem parafrázálható veszteség nélkül, a propozíciós formáját sem könnyű elképzelni), hanem annak logikai és kontextuális implikációit viszonyítja a megnyilatkozás logikai és kontextuális implikációihoz. Hozzávéve ehhez a kontextus és a relevancia fogalmának körkörös meghatározását, valamint az empirikus ellenőrizhetőség nyilvánvaló korlátait, Grice modellje a jelzett korrekciókkal számomra továbbra is vonzóbb egyszerűsége, szemléletessége és plauzibilitása okán. Abban viszont messzemenően egyetértek Sperberrel és Wilsonnal, hogy a hiperbola feltárja a beszélőnek a társalgás tárgyával kapcsolatos attitűdjét, és valamilyen fokú érzelmi azonosulást szeretne kiváltani a hallgatóból (l. alább).

---

¹⁰¹ Hogy szöveghűek legyünk, Gibbs az igazságtelenség maximáiról (truthfulness maxims) beszél, többes számban, beleértve a mennyiség kategóriáját is, így csatlakozik azokhoz, akik a litotészt nem a minőség, hanem a mennyiség első maximájához próbálják kötni (1993: 267; 1994a: 392).

4.4. Miért használunk túlzásokat a társalgásban?

Amit az irodalmi-retorikai alkalmazásról tudni kell, azt Fónagy (1975: 482–484) kitűnő *hiperbola* szócikke a Világirodalmi lexikonból nyolc pontban összegzi. Az első, hogy a túlzás az izgatott lélekállapotra jellemző; a józan mérték elvesztésével járó erős felindulást tükrözheti (már Arisztotelész megjegyezte, hogy többnyire a dühös emberek túloznak). Másodszor, de kapcsolódva az előbb körülírt érzelmi túlfűtöttséghez, a szerelem külön említést érdemlő permanens hevülete óhatatlanul hajlamosít a valóságperspektíva torzítására. Harmadszor: a mértékletes, következetesen alkalmazott hiperbola ünnepélyes, fennkölt jelleget kölcsönöz a mondandónak, mintegy a köznapi szint fölé emelve, idealizálva a gondolatot. Negyedszer, a patetikus hiperbola túlhajtása, a kicsinyes téma és az emelkedett forma ütköztetése visszajára fordíthatja az emphatikus hatást (l. a komikus eposzokat). Ötödször: az eredeti élmény hű tolmácsolása, az érzékletesség vágya szintén a szavak intenzitásának fokozására sarkallja az elbeszélőt. Hatodszor, a szónoki hiperbola a meggyőzés szolgálatában áll: a rétor egyrészt a jelenségek eltúlzásával elejét veheti a közönség esetleges ellenkezésének, másrészt a túlzó udvariassági, hódoló formulák a beszélő személyének leértékelésével és a megszólított fölmagasztalásával segítik elő a pozitív választ. Hetedszer, az udvariasság és a hódolat demonstratív túllícitálása (akárcsak a patetikus stílusé) iróniába hajlik: a maró gúny, az ellenszenv, megvetés kifejezője lehet. Végül nyolcadszor: mint stílussajátság a hiperbola alkalmas a drámai ábrázolásra. Molière például a *Tudós nők*ben a 17. századi párizsi szalonok női beszédmodorát karikírozza a szereplői szájába adott képtelen túlzásokkal (*megöl a kéz, szívem a gyönyörök nyilaitól alél* stb.). Mindezek felsorolása mellett Fónagy hangsúlyozza, hogy a hiperbola – ahogy arról a **4.2.** fejezet elején már szó volt – egyúttal műfaji vonás.

Visszalapozva Roberts és Kreuz (1994) táblázatához (**3.3.**) azt olvashatjuk ki az első oszlop számaiból, hogy az amerikai egyetemisták a dolgok tisztázását, megvilágítását (.83), a nyomatékosítást, kiemelést (.67), a humort (.61) és az érdekességet (.33) találták a túlzás legjellemzőbb diskurzusfunkciójának. A tisztázásra törekvés első pillantásra talán különösnek ható társítás egy „csökkentett igazságértékű” (Fónagy 2001: 218; **4.1.**) alakzatfajtánál. Az ez ügyben eligazító példamondatokat a szerzők nem mellékelik, ezért Kreuz, Kassler és Coppenrath (1998: 94) kommentárjára kell hagyatkoznunk: a megszólaló érzelmeit és a közölt információhoz való viszonyát világítja meg a hiperbola. Leary (1993: 140) szerint az emberek gyakran eltúlozzák emocionális kifejezéseiket, hogy a többiek biztosan értsék, mit éreznek. A (68) megnyilatkozása pél-

dául egy eseményről tájékoztat (a válogatott vereségéről), de a beszélő erre vonatkozó érzelmi reakciója (nemtetszése, csalódottsága) is kiderül belőle, még hozzá éppen a hiperbola révén:

(68) Most láttam ezredszer kikapni a válogatottat világbajnoki selejtezőn.

Speciális kontextusban egészen más céljai lehetnek a túlzó beszédmódnak. Sell, Kreuz és Coppenrath (1997), akik óvodás gyermekek és szüleik beszélgetéseit vették videóra játék közben (l. 3.1.), azt tapasztalták, hogy a felnőttek tucatnyi túlzást használtak (kicsivel többet, mint metaforát, de közel sem annyit, mint retorikai kérdést vagy idiómát). Miként várható volt, főleg a gyerekek biztatása, játékra serkentése (pl. *We can fix anything, can't we?*) és dicsérete, érzelmi megerősítése (*Wow, that was perfect!*, *The tallest bunny I've ever seen* stb.) végett folyamodtak ehhez a nyelvi eszközhöz.

Colston és Keller (1998; l. még Colston 1997) olyan szituációkat elemez, amelyekben a hiperbola, a litotész és az ironia a meglepetés, meglepődés kifejezésére szolgál (pl. *Egy árva lélek sincs itt* – mondja valaki a színházhoz érve, amely előtt máskor hosszú sor szokott állni, ez alkalommal azonban csak két néző van a bejáratnál). Mivel Colstont és Kellert pszicholingvistaként elsődlegesen az alakzatok mentális feldolgozása érdekli (melyik sugall nagyobb meglepetést az alanyok szerint), kísérleti forgatókönyveik előre megírt (véltetőleg fiktív) példákat tartalmaznak, amelyekből itteni gondolatmenetünket csupán annyival egészíthetjük ki, hogy a hiperbola lehet verbális reflexió is a nem várt helyzetekben.

Nemcsak a Roberts–Kreuz-vizsgálat résztvevői figyeltek föl az érdekesség képzetének interperszonális jelentőségére. Leech (1983; 2.4.3.1.) – emlékezzünk – önálló pragmatikai elvbe foglalja („Mondj olyat, ami váratlan, ezért érdekes!”), és a minőség maximájával való sűrű ütközéséről beszél (i. m. 146–147). Ezenkívül azt jegyzi még meg a túlzásról, hogy fokozható vele az udvariasság, a partner dicsérete (jóváhagyás-maxima: *Pompás volt ez az étel!* stb.). A rivális elméletalkotók, Brown és Levinson (1978: 224–225; 1987: 219–220; 2.4.3.2.) természetesen az arculatmentés szándékát mutatják ki a (69a–b) megnyilatkozások hátterében:

(69) (a) There were a million people in the Co-op tonight!

’Millió ember volt tegnap este a boltban!’

(b) I tried to call a hundred times, but there was never any answer.

’Próbáltam telefonálni vagy százszor, de senki sem vette föl.’

A (69a), mint hozzáfűzik, mentegetőzés, amelyet a beszélő magyarázatként ad elő késése igazolására, a (69b) pedig a felelősség enyhítése, áthárítása az elmaradt hívás miatt. Mindkettő „mikrofon mellé” stratégiának számít: mivel kontextusukban viszonylag nagy az arculatfenyegetettség kockázata, méltányolható indokot kell szolgáltatnia a hallgatónak a sérelem mérséklésére. A hiperbola azonban rugalmasabb alakzat annál, hogy akárcsak az udvariasság körén belül maradvá megelégedjünk az iménti besorolással. Brown és Levinson stratégiahálózatában van például egy másik elágazás („mikrofonba” → „orvosolva” → „pozitív udvariasság”), amely az érdeklődés, támogatás, szimpátia túlzó prezentálásához vezet, kiszolgálva a partner azon óhaját, hogy a neki kedves gondolatokra, cselekedetekre, szerzeményekre általunk elismert értékeként hivatkozzunk (1978: 109–111; 1987: 104–106; vö. Leech jóváhagyás-maximájával):

- (70) What a fantastic garden you have!
'Micsoda fantasztikus kerted/kertetek van!'

S még a „mikrofon mellé” stratégiánál tűnnek föl a következő, oda nem illő ECF-ek: *You never do the washing up* ('Sosem mosogatsz el'), *Why are you always smoking?* ('Mért dohányzol állandóan?'), amelyek egyáltalán nem konfliktuskerülő, inkább szemrehányó beszédaktusok.

Végignézve a szakirodalmi leírások különféle szempontjait és látva a hiperbola mint személyközi retorikai alakzat sokarcúságát kétségünk támadhat afelől, hogy lehetséges olyan általánosítás, amely egyszerűen és egységesen számot tudna adni a hiperbola használata mögött meghúzódó kommunikációs célokról. Mégis, ha fölülemelkedünk az implikaturák egyediségén, s nem kutatunk körmönfontabb taktikák után, három fő funkció bontakozik ki az adatokból: (1) az attitűdkifejezés, (2) a meggyőzés (vagyis a saját attitűd elfogadtatása a partnerrel/partnerekkel) és (3) az énmegjelenítés.

Pozitív érzelmi értékelést közvetítő túlzásokkal már az attitűdimplikatúra fogalmának bevezetésekor, a **3.3.1.2.**-ben (52a–d) is találkoztunk, de ilyen volt ebben a fejezetben az (59c–d), a (61b) és a (61d), vagy utoljára a (70) megnyilatkozás. Negatív érzelmi értékelés az (56d), az (58a), (58d) és (58e), valamint a (68) kijelentésben érhető tetten. Némely hiperbolával fölerősített attitűd tartalmát – a sajnálkozásét (l. pl. az (58c)-t: „egész Pest tudja”), a fontosság (és ellentéte) nyomatékosítását (l. pl. Kiefer (2003: 111; 2004: 330) túlzófok-gyűjteményéből: „A *legeslegsürgősebb* az M1-es autópályát üzemeltető társaság pénzügyi gondjainak megoldása”) – nehezebb talán elhelyezni a pozitív–negatív emocionális skálán. Az azonban biztos, hogy a túlzás atti-

tűdje soha nem semleges, hanem mindig végletes. Nincs ez másképp akkor sem, amikor mások szemléletmódját sarkítjuk (ahogy Gibbs utalt rá). Egy neves hazai turkológus így festi le a szultán elbizakodottságát Konstantinápoly bevétele (1453) követően, a nándorfehérvári csata előtt:

- (71) [...] nem gondolta, hogy egy *porfészek* ellen tud állni neki [...] egyszerűen azt hitte, hogy ezt a várost *le fogja törölni a föld színéről*. ((Záróra, 2006. július 20.))

Az attitűdkifejezés elválaszthatatlan a hiperbolától. A meggyőzési célzat nem inherens, de tipikus velejárója (l. pl. Vizi E. Szilveszter „aki csak *egy csöppnyi* felelősséget érez” fordulatát az (56c)-ben, a (64) általam vázolt kontextusát, vagy az olyan reklámkliséket, amilyen a „lélegzetelállító kollekció”, „fantasztikus ajánlat” stb.; vö. Árvay 2003: 27; 2004: 251). Mint Fónagy megállapította, a túlzással azonosulásra lehet késztetni a közönséget, aminek egyrészt az az oka, hogy az érzelmi tartalom a befogadói érzelmekre (is) hat, másrészt a beszélő elfogultsága, nemritkán indulata ösztönös óvatosságra, udvarias egyetértésre (Leech egyik maximája!) intheti a belül kételkedőt, persze a szituáció, a személyiségjegyek és a kultúra (kivált az individualizmus–kollektívizmus tengelyen elfoglalt érték) függvényében. Nézzük meg az (56d) és a (63c) idézet folytatását a *Zuhanyhíradó* 2006. június 20-i adásából. A (72a)-ban a hozzászóló helybenhagyja a műsorvezető nyilvánvaló hiperboláját („Úgy van”), a (72b)-ben pedig a műsorvezető szövi tovább az egyik szakértőét („Nem is láttuk a kapukat...”):

- (72) (a) – Volt egy össze-vissza integető partjelző 94-ben a vb-döntőn, és volt egy Puhl Sándor, aki nem foglalkozott azzal az emberrel, aki szerintem *zászlót másodszor tartott a kezében*.
– Úgy van. És büszkélkedjünk még Palotai Karcsi bácsival is, akik olyan személyiségek, egyéniségek voltak, akik nemcsak megtanulták ezt a szakmát profi módon, hanem olvasták is a játékot.
- (b) – [...] és tulajdonképpen azt lehetett volna tenni, hogy *a két tizenhatosnál lehetett volna emelni egy falat, hogy onnan tovább nem szabad menni, a kapu elé senkinek nem szabad menni...* Arra játszottak, legyen vége a mérkőzésnek, legyen hosszabbítás, jöjjenek a tizenegyesek.
– Nem is láttuk a kapukat a meccs alatt, szinte nem volt a képernyőn, mer’ ugye a körzőkör, az viszont 89 percig látszott.

– És hát *játék se volt*. Hát az volt az érdekes, hogy *játék se volt*. [...] nem volt *semmi-féle* olyan, amire azt lehetett volna mondani, hogy na igen, ez egy világbajnoki mérkőzés. Szó sincs róla.

A meggyőző szándékú attitűdkifejezésre adott támogató verbális vagy nem verbális jelzés, ha azt a legcsekélyebb mértékben is az udvariasság motiválja, valójában az arculat védelmének (konfliktuskerülés), azaz a kívánt énmegjelenítésnek az eszköze (Nemesi 2000: 428–429). Brown és Levinson (14a–b) példái jól illusztrálják a túlzás defenzív válfaját. Az énimplikatúrák mibenlétét körbejáró **3.3.1.3.** pontban az elemzésre kiválasztott *Hyppolit*-epizód szintén védekező volt: a hős, Schneider Mátyás családfői tekintélyét igyekezett helyreállítani, amikor közölte feleségével, hogy az általa protezsált Hyppolitot majd úgy kirúgja, „hogy a lába nem éri a földet”. Nem a férfi, hanem az ideális női szerepet éri kihívás a következő dialógusban, amely *Az én lányom nem olyan* (1937) c. vígjátékból vett részlet (Nemesi 2003: 213–214; 2004: 371–373):

- (73) KALOCSAY: – Ide figyeljen, én segíteni fogok magának. Maga viszont segítségemre lesz nekem. Rendben van?
- GITTA: – Milyen ügyben?
- KALOCSAY: – Annie tante ugyanis megígérte, hogy kifizeti az összes adósságaimat, ha szakítok a lump élettel, és megházasodom. Magát szemelte ki erre a célra...
- GITTA: – S maga megígérte, hogy elvesz?
- KALOCSAY: – Meg. Neki. Magának viszont ünnepélyesen megígérem az ellenkezőjét.
- GITTA: – Nagyon kedves...
- KALOCSAY: – Én ugyanis megmagyaráztam Annie néninek, hogy a maga meghódításához nekem másfél évre van szükségem... Hát, őszintén szólva, ezt most már nem hiszem...
- GITTA: – Pedig nyugodtan elhiheti.
- KALOCSAY: – Igazán? Gondolja, hogy ennyi idő alatt sikerülne?
- GITTA: – Nem, nem sikerülne. *Magának ehhez ezer esztendő se lenne elég.*
- KALOCSAY: – Hát, annyi időm nincs...

Hubay Gitta (akit Tolnay Klári alakít) húszéves, modern gondolkodású lány. Udvarlóját, Fekete Ferit bizonytalan egzisztenciája miatt Gitta konzervatív szülei nem látják szívesen. Gitta is csaló-

dik benne és szakít vele, amikor a férfi betegséget színélve a lakására csalja. A nagy tiszteletben álló, házasságpárti Annie néni Gittát férje unokaöccsének, Kalocsay Sándornak (Ráday Imre) szeretné bemutatni, nem sejtve, hogy ők Feri révén már ismerik egymást, és vonzódnak is egymáshoz. Kalocsay, miután Annie néni közli vele, kit nézett ki számára, fölkeresi Gittáékat. Azt kéri, hagyják meg a vagyonos hölgyet abban a hitében, hogy először fognak találkozni az estélyen. Kalocsay ekkor még nincs tisztában azzal, Gitta szerelmes-e Fekete Feribe, ezért fölényeskedő pózt öltve próbálja kipuhatolni a lány érzéseit. Gitta túlzó megnyilatkozása a (73)-ban Kalocsay öntelt, már-már szemtelen modorának szól; nem tudja biztosan, hogy a fiatalember tréfálkodik, vagy komolyan beszél, mindenesetre szimbolikusan kifejezésre juttatja az úrilány sértettségét, és visszautasítja a pimaszkodást. Kalocsaynak a beszélgetést lezáró vicce győzi csak meg arról, hogy a fiatalember ugratja őt, hiszen igazából udvarolni akar neki.

Egy másik filmjelenetben (*Európa nem válaszol*) Maria Holm, akit New Yorkban a divatszakma jeles képviselőjeként tartanak számon, hízelgően nyilatkozik az őt körülvevő kíváncsi újságíróknak az amerikai nőkről, mielőtt hajóra szállna, hogy teljesítse utolsó titkos küldetését:

- (74) – Mi lesz az őszi divatmeglepetés, Miss Holm?
 – Üzleti titok.
 – Mi a véleménye az amerikai nőkről, Miss Holm?
 – Bájosak, kedvesek, és *nincs az a szép ruha, ami ne lenne még szebb, ha amerikai nő hordja.*

A tapasztalt üzletasszony „haszonszerző” (akvizitív) stratégiája ez, amellyel vásárlóközönsége bizalmát és saját hírnevét törekszik erősíteni. Ugyanígy aktív, tehát nem védekező benyomáskeltési inspiráció a humort is előmozdító leechi érdekesség elve. A legtöbb ilyen jellegű példám a labdarúgó-közzvetítések és a *Zuhanyhíradó* nyelvéből került ki: „kétszáz százalékos egészségügyi javuláson esett át” (l. (56b)), „fölröbban a stadion nyugati része” (l. (58b)), „a két tizenhatosnál lehetett volna emelni egy falat” (l. (63c) és (72b)), „még a szellentésével is képes lenne gólt szerezni” (l. (63d)), „hassal ment, szinte a fű alól” (l. (66c)), valamint a 3.3.1.1.-ből: „fel tudná falni a szemével”, „fizikailag kipurcant”, „sok madridi a háza előtt csúszna-mászna öt kört” (l. (50a–c)).

5. ÖSSZEGZÉS

Minden szakterületnek megvannak a maga örökzöld témái. Az ebben a dolgozatban vizsgált nyelvi jelenségcsoportot és a mögötte álló kognitív mechanizmust már csak azért is bátran – s ezúttal a túlzás legcsekélyebb kockázata nélkül – nevezhetjük kimeríthetetlen gondolatforrásnak, mert le sem horgonyozható egyetlen tudományágnál. Így a más esetben teljes joggal az elsők között szereplő bírálati szempont: „a tárgy újdonsága, eredetisége”, egy alakzatról szóló tanulmányra vonatkoztatva inkább mint „a tárgy *megközelítésének* újdonsága, eredetisége” vethető fel. A hazai alakzatkutatás gazdag áramába a pragmatika szemlélete még nincs közvetlenül becsatornázva, ezért reményeim szerint munkám, ha bármily csekély mértékben is, de hozzá tud járulni a szomszédos nyelvészeti diszciplínákkal való párbeszédhez, miközben elsődleges célja természetesen saját terepének föltérképezése volt a legjobbnak látszó perspektíva megtalálásával.

Amellett érveltem, hogy a pragmatikán belül szerencsés megőrizni az egyensúlyt a produkciós és az interpretációs oldal, illetőleg az empirikus és az elméleti irányultság között. Feladatomnak tartottam az alakzatfogalom pragmatikai keretben történő értelmezését, valamint annak megvilágítását, mi az egyes pragmatikaelméletek koncepciója a figuratív közlés mentális földolgozásának módjáról, és mik a lehetséges kompromisszum sarokpontjai. Körbejártam a dilemmát: vajon a szó szerinti és a figuratív nyelvhasználat interpretációja minőségileg különböző folyamat-e, s az tűnt valószínű következtetésnek, hogy az on-line megértés felől nézve a kérdés, ha így tesszük fel, terminológiailag pontatlan. Nem a *szó szerinti* hamisság vagy anomália tudniillik az alakzatok interpretációjának alapja, hanem a *vezérjelentés* alkalmatlansága az adott kontextusban. A vezérjelentés vagy szó szerinti, vagy figuratív, vagy ilyen is és olyan is. Azok az alakzatok, amelyeknek figuratív a vezérjelentése, automatikusan előhívódnak a mentális lexikonból (akár csak a szintén kiugró szó szerinti jelentések), nem igényelve ismételt levezetést az összes előfordulásnál. A jelentéselmélet részeként felfogott pragmatika számára pusztán a szó szerinti, azaz a (még) nem figuratív vezérjelentésű példák relevánsak. Ezeket *pragmatikai alakzatoknak* hívhatjuk. A pragmatikai alakzatként születő nyelvi formák idővel konvencionalizálódhatnak, aminek folyományképpen *szemantikai alakzat* lesz belőlük. A pragmatikát a nyelvhasználat funkcionális perspektívájaként definiálók a szemantikai alakzatokat (köztük a teljesen megszokott idiómákat és proverbiumokat) is kutathatják, hiszen azok *funkciójukban* nem feltétlenül térnek el a kreatív

alakzatoktól. Talán csak az anyanyelvi beszélő előtt észrevétlen, „holt” alakok azok, amelyekkel a pragmatikának biztosan nem kell foglalkoznia.

A nem konvencionális figurák megértése kétszintű: a felismerés (vagy kioldás) előfeltétele a figuratív jelentés detektálásának. A kioldást néha explicit nyelvi jelölők vagy nem verbális, paralingvisztikai utalások is segítik, de a *konvencionális nyelvhasználat normájának* alárendelt pragmatikai maximák mint heurisztikák játsszák benne a főszerepet. A megfelelő jelentés azonosítását az egyes alakzatformákra jellemző sémák, szemantikai relációk és a pragmatikai műveletek (gondolattulajdonítás, a közlő nézőpontjának átlátása, az érvelés ellenőrzése a diskurzuselőzmények, a külső kontextus és az enciklopédikus információk integrálásával) teszik lehetővé. Az interpretáció mindkét szintjén támaszkodunk tehát mind a szemantikai, mind a pragmatikai kompetenciánkra. A kizárólagosságra törekvők jó, ha szem előtt tartják Grice szellemes megjegyzését (még ha az eredeti szövegösszefüggés különbözik is attól, amelybe Turner (1999: 14) nyomán itt átültetem): „Oktalan dolog nagyobb falatot kiharapni valamiből, mint amekkorát meg tudunk rágni, akár hamburgerről van szó, akár az Igazságról” (1989: 369). Bízom abban, hogy az olvasó úgy értékeli: a jelen disszertáció szerzője nem próbált „nagyobb falatot kiharapni” az alakzatok problematikájából, mint amekkorát „meg tudott rágni”.

A produkcióval kapcsolatban az első kérdés, amely felmerült, a figuratív kifejezésfajta relatív gyakorisága volt. Megállapíthattuk, hogy a metafora és a hiperbola áll a rangsor első két helyén, de műfajonként változhat az arányuk, s példáik többnyire konvencionálisak, ahogy a metonímiák java része. Az irónia az informális beszédhelyzetekben és a nem konvencionális kategóriában zárkózik fel a túlzás mellé. A litotés, a tautológia és az oximoron az előbbiekhöz képest ritka. Így nem meglepő, hogy az alakzatkombinációk között az egyébként is leggyakoribb metafora és túlzás társulása emelkedik ki 50% fölötti részesedéssel. A társalgási célok vizsgálatát illetően kétségek fogalmazódtak meg a naiv adatközlőkkel folytatott kérdőíves felmérés használhatóságáról. Ehelyett a szociálpszichológiai háttérű kvalitatív diskurzuselemzés elméletét és gyakorlatát mutattam be. Az általam javasolt modell szerint a társalgóknak vannak *instrumentális* és *interszónális* céljaik, amelyeket össze kell egyeztetniük: az előbbieket a saját boldogulásukat legközvetlenebbül szolgáló (nyelvi és nem nyelvi) cselekvési utakat jelölik ki, az utóbbiak pedig a társas szempontból kíváncsi magatartáselemekre: az udvariasságra, a partnerekhez való alkalmazkodásra, a kedvező énmegjelenítésre stb. vonatkoznak. A társalgási célok komplexitása miatt a nyelvi üzenetek is sokrétegűek. Általános az a nézet, hogy az alakzatok figuratív jelentése nem

parafrázálható szó szerint információvesztés nélkül. A dolgozat egyik újdonsága, hogy a konnotáció „lomtárában” (Dubois et al. 1973; l. 2.2.) a grice-i implikátúraelmélet továbbfejlesztésével próbál meg rendet tenni, háromféle *gyenge implikátúrát* választva el egymástól: *fogalmi implikátúrákat*, *attitűdimplikátúrákat* és *énimplikátúrákat*. A gyenge implikátúrák tipológiáját példák sora illusztrálja. Az alakzatok legáltalánosabb kommunikációs funkciója az attitűdkifejezés.

Igaz ez a hiperbolára is, amely nyelvi eljárást tüzetesebb pragmatikai elemzésnek vetetem alá. Arra jutottam, hogy a túlzás attitűdje (vagyis a vele közvetített érzelmi-minősítő viszonyulás) a humán interakció szociálpszichológiai törvényszerűségeit visszaigazolván rendszerint a meggyőzés (az attitűd közönséggel való elfogadtatása), valamint az olykor védekező, máskor előnyszerző énmegjelenítés indirekt eszköze. Még előbb azonban, a fogalmi meghatározás dilemmáit mérlegelve, a hiperbolát olyan *pragmatikai alakzatként* (konvencionális formáit *szemantikai alakzatként*) jellemeztem, mely a valóságra utalást egy jelentésskálán – az adekvát jelöléssel szemben – az extrém értékek (a végtelen és a zéró) irányába viszi el. Változatos kifejezőmódjainak áttekintése után a megértés grice-i és relevanciaelméleti magyarázatát hasonlítottam össze. A szükséges kiegészítések megtételével Grice elképzelését ítéltam reálisabbnak a „közelítő használat” Sperber–Wilson-féle, a gondolatok nyelvének empirikus hozzáférhetetlensége miatt a spekulativitás érzetét keltő alternatívája ellenében. A minőség kategóriájához (tehát nem a mennyiségéhez, ahogy többen vélik) tartozó heurisztika révén a hallgató vagy olvasó rájön arra, hogy a beszélő vagy író elrugaszkodott a tényszerűségtől, új interpretációs keretet vezetve be. Ebben az „igazság” immár nem követel valósághűséget: igaz az, ami érzelmileg hiteles, ami az élményt, szándékot a legőszintebben tolmácsolja. A keretváltás kezdeményezésének nem minden műfaj és szituáció enged teret. Formális kontextusban (mint például a stílusosan „száraz” szaknyelvben) a hiperbola szokatlan; affektív természete majdhogynem kizárja az ilyen diskurzustípusokból. Ha viszont érdekessé, átélhetővé akarunk tenni valaki számára egy történetet, alig valószínű, hogy el tudnánk kerülni a kisebb-nagyobb túlzásokat. A XVII. századi angol filozófus, Thomas Hobbes tanácsa szerint a jelentés megváltoztatása mindig „szemérmes kell legyen, hogy úgy tűnhessék, mintha inkább kézenfogva vezetnénk oda a másik jelentéshez, semmint erőnek erejével” (1998: 157). Aki így használja az alakzatokat, annak társalgási modorát környezete bizonyára kellemesnek és ízlésesnek fogja találni.

FÜGGELÉK

A kutatás nyelvi forrásanyagának összetétele

I. Monologikus beszédműfajok

a) Tudományos-ismeretterjesztő előadás

1. *Vizi E. Szilveszter: Kábítószerek – a kreativitás mítosza és a rombolás valósága*
Elhangzott a Mindentudás Egyetemén* (2005. március 7.). A rögzített felvétel a Duna Televízió 2005. március 8-án 22.10-től sugárzott adása.
Az előadó tiszta beszédideje: 45 perc.
2. *Schaff Zsuzsa: A vírusok és a rák*
Elhangzott a Mindentudás Egyetemén (2005. november 14.). A rögzített felvétel a Duna Televízió 2005. november 15-én 22.20-tól sugárzott adása.
Az előadó tiszta beszédideje: 48 perc.

b) Sportközvetítések kommentálása

3. *Juventus – AC Milan labdarúgó mérkőzés* (a Bajnokok Ligája sorozat 2003. évi döntője)
A Magyar Televízió 1. csatornájának élő közvetítése 2003. május 28-án. A kommentátor: Faragó Richard.
A kommentátor tiszta beszédideje: 165,5 perc.
4. *Juventus – AC Milan labdarúgó mérkőzés* (a Bajnokok Ligája sorozat 2003. évi döntője)
A Sport1 TV élő közvetítése 2003. május 28-án. A kommentátor: Hajdú B. István.
A kommentátor tiszta beszédideje: 159 perc.
5. *Sevilla – Real Madrid labdarúgó mérkőzés* (a spanyol futballbajnokság rangadója)
A Sport1 TV élő közvetítése 2006. május 16-án. A kommentátor: Horváth Ferenc.
A kommentátor tiszta beszédideje: 98 perc.

---

* Állandó helyszíne 2002 szeptemberétől hét szemeszteren át a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem új látványos informatikai épületének (Budapest, XI. Magyar tudósok körútja 2/B) Kozma László-terme.

II. Dialogikus beszédműfajok

a) Játékfilm

6. *Hyppolit, a lakáj* (fekete-fehér magyar filmvígjáték, 1931)

Zágon István színdarabjából a forgatókönyvet írta: Nóti Károly. Rendező: Székely István.

Rövid tartalom: Schneider Mátyás egyszerű kispolgár, akinek szépen jövedelmező fuvarozási vállalkozása van. Fényesebb életre vágyó felesége a cselédszerző rábeszélésére – Schneider megkérdezése nélkül – egy grófi inas, Hyppolit szerződtetésével akarja háztartását előkelővé tenni. Schneider először hallani sem akar a dologról, ám amikor az elegáns külsejű, választékos modorú Hyppolit személyesen is jelentkezik, megilletődötten fogadja, s kénytelen-kelletlen beletörődik felvételébe. Hyppolit azonnal munkához lát: átrendezi a lakást, megnöveli a cselédek számát, szigorú napirendet és új viselkedési szabályokat vezet be. Schneider és a régi személyzet nehezen tűri a pedáns külsőségeket, nyíltan mégsem mernek fellázadni, mert Hyppolit a könyörtelen diéta ellenére is élvezzi a ház úrnőjének bizalmát. A helyzet csak akkor válik tarthatatlanná, amikor a befolyásos Makáts főtanácsos tiszteletére rendezett estélyen megjelenik a ledér lokáltáncosnő, Mimi, akivel Schneider – épp Hyppolit bátorítására – előző este ismerkedett meg a Kolibri bárban. Kiderül, hogy Terka, Schneiderék lánya nem a fiatal Makátsba, hanem az alkalmazott Benedek Istvánba szerelmes. Schneider nagy kétségbeesésében a sármos Benedeket bízta meg azzal, hogy udvaroljon Miminek, és valahogy rávegye a távozásra. Terka azonban féltékeny lesz, keresztülhúzza a tervet, így a botrány elkerülhetetlen. Miután Makáts főtanácsos sértődötten távozik, Schneider végre a sarkára áll: megfeddi úrhatnám feleségét, pártfogásába veszi a fiatalokat, Hyppolitot pedig azzal bünteti, hogy a szeme láttára, diadalmasan veti le magáról az arisztokrata allűröket, és tér vissza „közönséges” szokásaihoz.

Főbb szereplők: Csontos Gyula (Hyppolit), Kabos Gyula (Schneider), Haraszi Mici (a felesége), Jávor Pál (Benedek), Fenyvessy Éva (Terka), Gózon Gyula (Makáts), Erdélyi Mici (Mimi), Góth Sándor (Makáts főtanácsos).

A film tiszta beszédideje (a zenei betétek nélkül): 61 perc.

7. *Lovagias ügy* (fekete-fehér magyar film, 1936)

Hunyady Sándor vígjátéka nyomán filmre írta: Vadnay László. Rendező: Székely István.

Rövid tartalom: Virág Andor konzervgyári főkönyvelő egy napon összekülönbözik a főnök protekciós unokaöccsével, Milkó Pállal, aki hirtelen felindulásában pofon üti az idős embert. Virág emiatt sértődötten elhagyja állását, de erről semmit sem mond otthon a családjának. Milkó szeretné jóvátenni vétkét – erre biztatja Gizike, a főnök titkárnéje, aki miatt a szóváltás kerekedett, és ezt várja el nagybátyja, a vezérigazgató is. Bocsánatkérő levelet fogalmaz az irodista Müller úr közreműködésével (amelyet azonban a nagyothalló Virág nagymama szabószámlának néz és eltesz), majd, mivel nem jön válasz, a Virággal való találkozást kerülve, Réz Pál álnéven kiveszi a kiadó szobájukat, hogy legalább anyagilag támogassa őket. Figyelmességgel hamar megnyeri Virágné rokonszenvét. Első látásra beleszeret Babába, Virágék lányába. Baba nem tud jól angolul, de szeretne szüleinek segíteni azzal is, hogy a szomszéd kisfiú és az udvarlási szándékkal felajánlkozó, valójában angolul kitűnően beszélő „Réz” Pali tanításával előteremti saját leckéinek költségét.

Neki is megtetszik a fiatalember, ezért megbocsátja, hogy a nyelvőrak csak ürügyül szolgált az együttlét-hez. Milkó rövidesen megkéri Baba kezét, Virág azonban, aki ekkor nézhet szembe először az addig folyton bujkáló bérlővel, nem bocsát meg ilyen könnyen. Milkónak a legnagyobb nyilvánosság előtt kell elégtétellel szolgálnia és megismételnie a leánykérést.

Főbb szereplők: Perczel Zita (Baba), Ráday Imre (Milkó), Kabos Gyula (Virág), Gombaszögi Ella (Gizike), Sziklay Szeréna (Virágné), Gózon Gyula (Müller), Z. Molnár László (a vezérigazgató), Vágóné Margit (a nagymama).

A film tiszta beszédideje (csak a dialógusok): 63 perc.

8. *Európa nem válaszol* (fekete-fehér magyar film, 1941)

A forgatókönyvet írta és rendezte: Radványi Géza.

Rövid tartalom: 1939. augusztus 26-án fut ki New Yorkból az Oceania nevű gőzhajó. Ezen utazik Maria Holm, az ismert divatszalon-tulajdonos, azelőtt titkos ügynök. Még egyszer fontos iratokat kell eljuttatnia Európába a béke érdekében. Nem tudhatja, hogy utastársai közül ki próbálja majd megszerezni tőle a dokumentumokat az ellenérdekelt fél számára. Két férfi mutat feltűnő érdeklődést Maria iránt: Vincent Gordon, az állítólagos hegedűművész, és a dallamos nevű Conte Serrano di Olivera. Gordon talán rokonszenvesebb, de gyanú lengi körül – senki sem hallott még róla a társaságban, az is kétséges, hogy ő maga gyakorol-e a szobájában, vagy gramofonlemezről szól a virtuóz darab, s amikor Maria kérésére bizonyosságot tehetne játéktudásáról, elpattan egy húr a hangszeren, később pedig sérülés éri a kezét... Megismerjük a magyar származású egykori némafilmsztár, Gloria King (azelőtt Veronka) történetét. Az idősödő nő egészen addig képtelen tudomásul venni az évek múlását, míg a hajón össze nem találkozik az öreg Jánossal, akivel annak idején együtt vágta neki az Újvilágnak. János szíve nem bírja már az utat, meghal, unokáját Gloria veszi gondozásba. A háború kitörésének híre eljut az Oceaniára is, hiába szerelteti le a soknemzetiségű vendégközönségét megóvni igyekvő kapitány minden kabinban a rádiót. Oliveráról kiderül, hogy kisstílű bűnöző: lebukik, amikor a milliomos spekuláns Van Gulden felbérli, hogy törjön be a raktárba egy készülékért. Maria tart attól, hogy Gordon a másik oldal kémje. Az iratokat mindig magánál tartja, így a szobájában kutakodó nem találhatja meg, amit keres. A partot érés előtt néhány órával Gordon magához hívja, hogy végre eljuttassa neki az Ördögtrilákat. Maria megnyugszik, ám mindjárt újabb kételye támad: miután Gordon a kapitány telefonjára elnézést kér és magára hagyja, rejtélyes kódokra bukkan a férfi egyik Liszt-lemezén. Azonnal visszasiet a szobájába, ahol rajtakapja – Nemo professzort, a bűvészt. Ekkor Gordon is előlép, hogy megvédje Mariát, és ártalmatlanná tegye a professzort. Az Oceania Vigóban köt ki, s a kikötőben Gordon veszi át az iratokat a megadott jelszóval. Maria megígéri, hogy várni fog rá, amíg a küldetését teljesíti.

Főbb szereplők: Tasnády-Fekete Mária (Maria Holm), Petrovics Szvetiszlav (Vincent Gordon), Kiss Ferenc (a hajó kapitánya), Titkos Ilona (Gloria King), Rózsahegyi Kálmán (János), Somlay Artúr (Van Gulden), Táray Ferenc (Nemo professzor), Greguss Zoltán (Olivera), Mihályfy Béla (a hajó orvosa), Gábor Miklós (a dzsesszenekar karmestere).

A film tiszta beszédideje (csak a dialógusok): 57 perc.

b) Tudományos vagy közéleti témájú kerekasztal-beszélgetés

9. *Záróra* (a Magyar Televízió 2-es csatornájának műsora, 2006. július 19. 23.40)

Téma: Érték és minőség a könyvpiacra.

A beszélgetés résztvevői: Mészáros Sándor (műsorvezető), Bucsai Szabó Zsolt (az Akadémiai Kiadó igazgatója), Kőszeghy Péter (a Balassi Kiadó igazgatója), Matyi Dezső (az Alexandra Kiadó igazgatója), Morcsányi Géza (a Magvető Kiadó igazgatója).

Az adás tiszta beszédideje: 44,5 perc.

10. *Záróra* (a Magyar Televízió 2-es csatornájának műsora, 2006. július 20. 23.30)

Téma: A nándorfehérvári diadal.

A beszélgetés résztvevői: Feledy Péter (műsorvezető), Tringli István (történész), Fodor Pál (turkológus, történész), Pálffy Géza (történész), Pálosfalvi Tamás (történész).

Az adás tiszta beszédideje: 45,5 perc.

c) Sportmagazin

11. *Zuhanyhíradó* (a Sport1 TV műsora, 2006. április 27. 18.30)

Témák: a magyar U-17-es válogatott a luxemburgi nyolccsapatos európbajnoki döntőre készül, a labdarúgó Magyar Kupa és a Bajnokok Ligája elődöntői, Zinedine Zidane világ- és Európa-bajnok francia futballista visszavonul.

A beszélgetés résztvevői: Rónai Egon (műsorvezető), Mészöly Kálmán (volt válogatott labdarúgó, szövetségi kapitány), Tornyi Barnabás (edző), Hegyi Iván (labdarúgó-szakíró).

A beszélgetés időtartama (a bejátszások nélkül): 34,5 perc.

12. *Zuhanyhíradó* (a Sport1 TV műsora, 2006. június 29. 21.15)

Témák: a németországi világbajnokság eseményei, a magyar klubcsapatok nevezése körüli bizonytalanságok, az olasz bundabotrány várható következményei.

A beszélgetés résztvevői: Máté Pál (műsorvezető), Hajdu Attila, Nyilasi Tibor és Zombori Sándor (mindhárman egykori válogatott labdarúgók, a Sport TV állandó szakkomentátorai). Telefonon bekapcsolódik Szöllősi György (a Nemzeti Sport munkatársa, játékvezető-asszisztens), Hegyi Iván (szakíró) és Tepszics Ignác (az FTC sportigazgatója).

A beszélgetés időtartama: 46 perc.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Budapest, Seneca.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Budapest, Osiris.
- Allport, Gordon W. 1935/1979. Az attitűdök. In: Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 41–56.
- Anzilotti, Gloria Italiano 1982. The rhetorical question as an indirect speech device in English and Italian. *Canadian Modern Language Review* 38: 290–302.
- Ariel, Mira 2002. The demise of a unique concept of literal meaning. *Journal of Pragmatics* 34: 361–402.
- Arisztotelész 1974. *Poétika*. (Ford. Sarkady János.) Budapest, Magyar Helikon.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Budapest, Gondolat.
- Arkin, Robert M. 1981. Self-presentation styles. In: Tedeschi 1981: 311–333.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Árvay Anett 2004. Pragmatic aspects of persuasion and manipulation in written advertisements. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–263.
- Atkinson, Rita L. – Richard C. Atkinson – Edward E. Smith – Daryl J. Bem 1993¹¹/1994. *Pszichológia*. Budapest, Osiris.
- Attardo, Salvatore 2000. Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics* 32: 793–826.
- Austin, John L. 1962/1990. *Tetten ért szavak*. Budapest, Akadémiai Kiadó. [Első megjelenés: *How to do things with words*. Oxford, Oxford University Press.]
- Bach, Kent 1999. The myth of conventional implicature. *Linguistics and Philosophy* 22: 327–366.
- Bach, Kent – Robert M. Harnish 1979. *Linguistic communication and speech acts*. Cambridge (MA), MIT Press.
- Bally, Charles 1909. *Traité de stylistique française, I–II*. Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchlandung.
- Bally, Charles 1913. *Le langage et la vie*. Genève–Paris, Édition Atar–Librairie Fischbacher.
- Bánhidi Zoltán 1971. *A magyar sportnyelv története és jelene*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Barbe, Katharina 1995. *Irony in context*. Amsterdam, John Benjamins.
- Bargiela-Chiappini, Francesca 2003. Face and politeness: new (insights) for old (concepts). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–1469.
- Barsalou, Lawrence W. 1983. Ad hoc categories. *Memory and Cognition* 11: 211–227.
- Barthes, Roland 1970/1997. A régi retorika. Emlékeztető. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*, 3. Pécs, Jelenkor, 69–178.
- Baumeister, Roy F. 1982. A self-presentational view of social phenomena. *Psychological Bulletin* 91: 3–26.
- Baumeister, Roy F. (szerk.) 1986. *Public self and private self*. New York, Springer-Verlag.
- Beardsley, Monroe C. 1962. The metaphorical twist. *Philosophy and Phenomenological Research* 22: 293–307. [Magyarul: A metaforikus csavar. *Helikon* 36: 407–421.]
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás: trópusok és figurák. In: Szathmári 1996b: 234–309.
- Bibok Károly 2003. A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 37–77.
- Bibok Károly 2004. Word meaning and lexical pragmatics. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 265–308.
- Bibok Károly – Németh T. Enikő 2001a. On the interaction between lexical and contextual information in the composition of utterance meaning. In: Németh T. Enikő (szerk.): *Cognition in language use: selected papers from the 7th International Pragmatics Conference, vol. 1*. Antwerpen, International Pragmatics Association, 12–25.
- Bibok Károly – Németh T. Enikő 2001b. How the lexicon and context interact in the meaning construction of utterances. In: Németh T. – Bibok 2001b: 289–320.
- Bierwisch, Manfred 1979. Wörtliche Bedeutung und eine pragmatische Gretchenfrage. In: Günther Grewendorf (szerk.): *Sprechakttheorie und Semantik*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 119–148.
- Black, Max 1962. *Models and metaphors*. Ithaca, Cornell University Press.
- Black, Max 1979. More about metaphor. In: Ortony 1979: 19–43.
- Blasko, Dawn G. – Cynthia M. Connine 1993. Effects of familiarity and aptness on metaphor processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 19: 295–308.

- Boucher, Jerry – Charles E. Osgood 1969. The Pollyanna Hypothesis. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 8: 1–8.
- Brown, Penelope – Stephen Levinson 1978. Universals in language usage: politeness phenomena. In: Esther N. Goody (szerk.): *Questions and politeness: strategies in social interaction*. Cambridge, Cambridge University Press, 56–289. [Magyarul: Univerzáliák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki 1995: 31–115.]
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1987. *Politeness: some universals in language usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Buda Béla 1986³. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest, Animula.
- Burányi Péter 2003. Kettős predikálás. Ismételt predikátumok kontrasztív topik pozícióban. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.): *LingDok 2. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, SzTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 48–70.
- Burkhardt, Armin 1986. *Soziale Akte, Sprechakte und Textillokutionen: A. Reinachs Rechtsphilosophie und die moderne Linguistik*. Tübingen, Niemeyer.
- Burkhardt, Armin 1990. Speech act theory – the decline of a paradigm. In: uő (szerk.): *Speech acts, meaning, and intentions: critical approaches to the philosophy of John R. Searle*. Berlin, Walter de Gruyter, 91–128.
- Büky László 1989. *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cacciari, Cristina – Sam Glucksberg 1994. Understanding figurative language. In: Morton Ann Gernsbacher (szerk.): *Handbook of psycholinguistics*. New York, Academic Press, 447–477.
- Capt-Artaud, Marie-Claude 1995. The legacy of classical rhetorics. In: Lia Formigari – Daniele Gambarara (szerk.): *Historical roots of linguistic theories*. Amsterdam, John Benjamins, 31–43.
- Carey, James W. 1975. A cultural approach to communication. *Communication* 2: 1–22.
- Carston, Robyn 2002. *Thoughts and utterances: the pragmatics of explicit communication*. Malden (MA), Blackwell.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge (MA), MIT Press.
- Cialdini, Robert B. 1993/1999. *A befolyásolás lélektana: a meggyőzés pszichológiája*. Zsámbék, Corvinus.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using language*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Clark, Herbert H. – Eve V. Clark 1977. *Psychology and language: an introduction to psycholinguistics*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Clark, Ruth Anne – Jesse G. Delia 1979. Topoi and rhetorical competence. *Quarterly Journal of Speech* 65: 187–206.
- Colston, Herbert L. 1997. “I’ve never seen anything like it”: overstatement, understatement, and irony. *Metaphor and Symbol* 12: 43–58.
- Colston, Herbert L. – Shauna B. Keller 1998. You’ll never believe this: irony and hyperbole in expressing surprise. *Journal of Psycholinguistic Research* 27: 499–513.
- Coulson, Seana – Todd Oakley 2005. Blending and coded meaning: literal and figurative meaning in cognitive semantics. *Journal of Pragmatics* 37: 1510–1536.
- Crystal, David 1997/2003. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
- Czetter Ibolya 2003. A retorikai alakzatok. Vázlatos fogalom-, illetve tudománytörténeti áttekintés. In: Szathmári 2003: 50–63.
- Császai Lajos 2002. *A média rítusai*. Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Dascal, Marcelo 1987. Defending literal meaning. *Cognitive Science* 11: 259–281.
- Dascal, Marcelo 1989. On the roles of context and literal meaning in understanding. *Cognitive Science* 13: 253–257.
- Dascal, Marcelo 1994. Speech act theory and Gricean pragmatics: some differences of detail that make a difference. In: Savas L. Tsohatzidis (szerk.): *Foundations of speech act theory: philosophical and linguistic perspectives*. London, Routledge, 323–334.
- Davis, Steven 1987. The distinction between pragmatics and semantics. In: Jef Verschueren – Marcella Bertuccelli-Papi (szerk.): *The pragmatic perspective: selected papers from the 1985 International Pragmatics Conference*. Amsterdam, John Benjamins, 685–693.
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. Amsterdam, John Benjamins.
- Dubois, Jacques et al. 1970. *Rhétorique générale*. Párizs, Larousse.
- Dubois, Jean et al. 1973. *Dictionnaire de linguistique*. Párizs, Larousse.
- Enkvist, Nils Erik 1985/1995. Bevezető: stilisztika, szövegnyelvészet és kompozíció. *Helikon* 41: 252–265. [Első megjelenés: Introduction: stylistics, text linguistics, and composition. *Text* 5: 251–267.]

- Eysenck, Michael W. – Mark T. Keane 1990/1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fainsilber, Lynn – Andrew Ortony 1987. Metaphorical uses of language in the expression of emotions. *Metaphor and Symbolic Activity* 2: 239–250.
- Fauconnier, Gilles – Mark Turner 2002. *The way we think: conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York, Basic Books.
- Fábián Pál – Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Fábián Pál – Szathmári István – Terestyéni Ferenc 1958. *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
- Fiske, Susan T. 2004/2005. *Társas alapotívumok*. Budapest, Osiris.
- Fodor, Jerry A. 1983. *The modularity of mind*. Cambridge (MA), MIT Press.
- Fodor, Jerry A. 2000. *The mind doesn't work that way: the scope and limits of computational psychology*. Cambridge (MA), MIT Press.
- Fogelin, Robert J. 1988. *Figuratively speaking*. New Haven, Yale University Press.
- Fónagy Iván 1963. A stílus hírértéke. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1: 91–123.
- Fónagy Iván 1975. [A] hiperbola. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*, 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 480–486.
- Fónagy Iván 1982. [A] metafora. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*, 8. Budapest, Akadémiai Kiadó, 300–331.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fónagy Iván é. n. [1999]. *A költői nyelvről*. Budapest, Corvina.
- Fónagy Iván 2001. *Languages within language: an evolutive approach*. Amsterdam, John Benjamins.
- Fontanier, Paul /1968. *Les figures du discours*. Paris, Flammarion.
- Forgács József (Joseph P. Forgas) 2000. Az érzelem és a stratégiai kommunikáció: az érzelem hatása a szóbeli kérések megfogalmazására és értelmezésére. *Magyar Pszichológiai Szemle* 55: 145–78.

- Forgács Tamás 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273; 412–427.
- Frank, Jane 1990. You call that a rhetorical question? Forms and functions of rhetorical questions in conversation. *Journal of Pragmatics* 14: 723–738.
- Franken, Nathalie 1999. The status of the principle of relevance in relevance theory. In: Jef Verschueren (szerk.): *Pragmatics in 1998: selected papers from the 6th International Pragmatics Conference, vol. 2*. Antwerpen, IPRA, 142–158.
- Fraser, Bruce 1990. Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics* 14: 219–236.
- Fussell, Susan R. – Mallie M. Moss 1998. Figurative language in emotional communication. In: Susan R. Fussell – Roger J. Kreuz (szerk.): *Social and cognitive approaches to interpersonal communication*. Mahwah (NJ), Lawrence Erlbaum, 113–141.
- Gáspári László 1987. *Retorika*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlata*. Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar.
- Gazdar, Gerald 1979. *Pragmatics: implicature, presupposition, and logical form*. New York, Academic Press.
- Geleji Katona István 1645. *Magyar grammatikatska*. Gyulafehérvár.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1979. Contextual effects in understanding indirect requests. *Discourse Processes* 2: 1–10.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1984. Literal meaning and psychological theory. *Cognitive Science* 8: 275–304.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1986. On the psycholinguistics of sarcasm. *Journal of Experimental Psychology: General* 115: 3–15.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1989. Understanding and literal meaning. *Cognitive Science* 13: 243–251.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1993. Process and products in making sense of tropes. In: Andrew Ortony (szerk.): *Metaphor and thought*. (2. kiadás.) Cambridge, Cambridge University Press, 252–276.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1994a. *The poetics of mind: figurative thought, language, and understanding*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Gibbs, Raymond W., Jr. 1994b. Figurative thought and figurative language. In: Morton Ann Gernsbacher (szerk.): *Handbook of psycholinguistics*. New York, Academic Press, 411–446.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 2002. A new look at literal meaning in understanding what is said and implicated. *Journal of Pragmatics* 34: 457–486.
- Giora, Rachel 1995. On irony and negation. *Discourse Processes* 19: 239–264.
- Giora, Rachel 1997. Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 8: 183–206.
- Giora, Rachel 2002. Literal vs. figurative language: different or equal? *Journal of Pragmatics* 34: 487–506.
- Giora, Rachel 2003. *On our mind: salience, context, and figurative language*. Oxford, Oxford University Press.
- Glucksberg, Sam 1989. Metaphors in conversation: how are they understood? Why are they used? *Metaphor and Symbolic Activity* 4: 125–143.
- Goffman, Erving 1955/1967. On face-work. In: Goffman 1967: 5–45. [Első megjelenés: *Psychiatry* 18: 213–231. Magyarul: A homlokzatról. In: Síklaki 1995: 3–30.]
- Goffman, Erving 1959. *The presentation of self in everyday life*. Garden City (NY), Doubleday Anchor. [Magyarul: *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya, é. n.]
- Goffman, Erving 1967. *Interaction ritual: essays on face-to-face behavior*. Garden City (NY), Doubleday Anchor.
- Goffman, Erving 1979. Footing. *Semiotica* 25: 1–29.
- Goodman, Nelson 1968/1976. *Languages of art*. Indianapolis, Hackett.
- Grady, Joseph E. 1997. Theories are buildings revisited. *Cognitive Linguistics* 8: 267–290.
- Grice, H. Paul 1957. Meaning. *Philosophical Review* 67: 377–388. [Újraközölve: Grice 1989: 213–223. Magyarul: Jelentés. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris, 1997, 188–197.]
- Grice, H. Paul 1969. Utterer's meaning and intentions. *Philosophical Review* 78: 147–177. [Újraközölve: Grice 1989: 86–116.]
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In: Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.): *Syntax and semantics, vol. 3: speech acts*. New York, Academic Press, 41–58. [Újraközölve: Grice 1989: 22–40. Magyarul: A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris, 1997, 213–227.]

- Grice, H. Paul 1978/1989. Further notes on logic and conversation. In: Grice 1989: 41–57. [Első megjelenés: Peter Cole (szerk.): *Syntax and semantics, vol. 9: pragmatics*. New York, Academic Press, 113–128.]
- Grice, H. Paul 1989. *Studies in the way of words*. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Griffin, Em 2000/2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest, Harmat.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1989. Context and information in dynamic semantics. In: Ben A. G. Elsendoorn – Herman Bouma (szerk.): *Working models of human perception*. London, Academic Press, 457–486.
- Haberland, Hartmut – Jacob L. Mey 1977. Editorial: linguistics and pragmatics. *Journal of Pragmatics* 1: 1–12.
- Haberland, Hartmut – Jacob L. Mey 2002. Linguistics and pragmatics, 25 years after. *Journal of Pragmatics* 34: 1671–1682.
- Habermas, Jürgen 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main, Suhrkamp. [Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja, ELTE, é. n.]
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Harnish, Robert M. 1976. Logical form and implicature. In: Thomas G. Bever – Jerrold J. Katz – D. Terence Langendoen (szerk.): *An integrated theory of linguistic ability*. New York, Crowell, 313–392.
- Haverkate, Henk 1990. A speech act analysis of irony. *Journal of Pragmatics* 14: 77–109.
- Henle, Paul 1958/1981. Metaphor. In: Mark Johnson (szerk.): *Philosophical perspectives on metaphor*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 83–104. [Első megjelenés: Paul Henle (szerk.): *Language, thought and culture*. Ann Arbor, Michigan University Press, 173–195.]
- Hobbes, Thomas 1998. *Logika, rétorika, szofisztika*. (Vál. és ford. Bánki Dezső.) Budapest, Magyar Helikon.
- Holtgraves, Thomas 1992. The linguistic realization of face management: implications for language production and comprehension, person perception, and cross-cultural communication. *Social Psychology Quarterly* 55: 141–159.
- Honeck, Richard P. 1986. Verbal materials in research on figurative language. *Metaphor and Symbolic Activity* 1: 25–41.

- Horn, Laurence R. 1984/1998. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. In: Asa Kasher (szerk.): *Pragmatics, vol. 1: critical concepts*. London, Routledge, 383–418. [Első megjelenés: Deborah Schiffrin (szerk.): *Meaning, form and use in context: linguistic applications*. Washington (DC), Georgetown University Press, 11–42.]
- Horn, Laurence R. – Gregory Ward (szerk.) 2004. *The handbook of pragmatics*. Oxford, Blackwell.
- Hübler, Axel 1983. *Understatements and hedges in English*. Amsterdam, John Benjamins.
- Iñiguez, Lupicinio – Charles Antaki 1994. El Análisis del Discurso en la Psicología Social. *Boletín de Psicología* 44: 57–75.
- Ivaskó Livia 2002. Az afáziás nyelvhasználat sikertelenségének okairól. In: Racsmány Mihály – Kéri Szabolcs (szerk.): *Architektúra és patológia a megismerésben*. Budapest, BIP, 40–48.
- Ivaskó Livia 2004. A pragmatikai kompetencia: nyelvelméleti érvek és neurolingvisztikai realitás. In: uő (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat és MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 181–196.
- Ivaskó Livia – Németh T. Enikő 2002. Types and reasons of communicative failures: a relevance theoretical approach. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 31–43.
- Jakobson, Roman 1933–34/1982. Mi a költészet? In: uő, *A költészet grammatikája*. Budapest, Gondolat, 242–260.
- Jakusné Harnos Éva 2002. A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar Nyelv* 98: 442–450.
- Janus, Raizi A. – Thomas G. Bever 1985. Processing of metaphoric language: an investigation of the three-stage model of metaphor comprehension. *Journal of Psycholinguistic Research* 14: 473–487.
- Jones, Edward E. – Thane S. Pittman 1982. Toward a general theory of strategic self-presentation. In: Jerry Suls (szerk.): *Psychological perspectives on the self, vol. 1*. Hillsdale (NJ), Lawrence Erlbaum, 231–262.
- Kamp, Hans 1985. Context, thought and communication. *Proceedings of the Aristotelian Society* 85: 239–261.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25: 49–63.

- Kasher, Asa 1976. Conversational maxims and rationality. In: uő (szerk.), *Language in focus: foundations, methods and systems*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 197–216.
- Kasher, Asa 1991. On the pragmatic modules: a lecture. *Journal of Pragmatics* 16: 381–397.
- Kasper, Gabriele 1990. Linguistic politeness: current research issues. *Journal of Pragmatics* 14: 193–218.
- Kasper, Gabriele 1996. Politeness. In: Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert – Chris Bulcaen (szerk.): *Handbook of pragmatics: 1996 installment*. Amsterdam, John Benjamins, 1–20.
- Kasper, Gabriele 2000. Data collection in pragmatics research. In: Helen Spencer-Oatey (szerk.): *Culturally speaking: managing rapport through talk across cultures*. London–New York, Continuum, 316–341.
- Katz, Jarrold J. 1981. Literal meaning and logical theory. *Journal of Philosophy* 78: 203–234.
- Katz, Jarrold J. – Jerry A. Fodor 1963. The structure of semantic theory. *Language* 39: 170–210.
- Kaufer, David S. 1981. Understanding ironic communication. *Journal of Pragmatics* 5: 495–510.
- Kecskés István 2003. Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmodell segítségével. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 79–105.
- Kecskés István 2004. The role of salience in processing pragmatic units. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 309–324.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Budapest, Balassi.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre.) *Magyar Nyelvőr* 120: 6–13.
- Kemény Gábor 1999a. A nyelvi kép mint „rendellenesség”. *Magyar Nyelvőr* 123: 292–302.
- Kemény Gábor 1999b. A nyelvi kép mint „szabályszerűség”. *Magyar Nyelvőr* 123: 395–403.
- Kemény Gábor 2000. A nyelvi kép: „rendellenesség” és „szabályszerűség”. *Magyar Nyelvőr* 124: 74–85.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest, Tinta.
- Kemper, Susan 1981. Comprehension and the interpretation of proverbs. *Journal of Psycholinguistic Research* 10: 179–198.
- Kempson, Ruth M. 1975. *Presupposition and the delimitation of semantics*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–713.
- Keysar, Boaz 1989. On the functional equivalence of literal and metaphorical interpretations in discourse. *Journal of Memory and Language* 28: 375–385.
- Kiefer Ferenc 1979. What do conversational maxims explain? *Linguisticae Investigationes* 3: 57–74.
- Kiefer Ferenc 1984. Szemantika vagy pragmatika? *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 5–22.
- Kiefer Ferenc 1986. A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése, II. rész. *Tertium non datur* 3: 29–55.
- Kiefer Ferenc 1996. Bound utterances. *Language Sciences* 18: 575–578.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina.
- Kiefer Ferenc 2003. Morfopragmatikai jelenségek a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 107–128.
- Kiefer Ferenc 2004. Morphopragmatic phenomena in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 325–349.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Budapest, Osiris.
- Kocsány Piroska et al. 2001. *A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. (Az alakzatok világa 2.)* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kövecses Zoltán 1986. *Metaphors of anger, pride, and love: a lexical approach to the study of concepts*. Amsterdam, John Benjamins.
- Kövecses Zoltán 1990. *Emotion concepts*. New York, Springer-Verlag.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya, 50–82.
- Kövecses Zoltán 2002/2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest, Typotex. [Első megjelenés: *Metaphor. A practical introduction*. New York, Oxford University Press.]
- Kövecses Zoltán – Günter Radden 1998. Metonymy: developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- Kövecses Zoltán – Szabó Péter 1996. Idioms: a view from cognitive semantics. *Applied Linguistics* 17: 326–355.

- Kreuz, Roger J. – Max A. Kassler – Lori Coppenrath 1998. The use of exaggeration in discourse: cognitive and social facets. In: Susan R. Fussell – Roger J. Kreuz (szerk.): *Social and cognitive approaches to interpersonal communication*. Mahwah (NJ), Lawrence Erlbaum, 91–111.
- Kreuz, Roger J. – Richard M. Roberts 1993. The empirical study of figurative language in literature. *Poetics* 22: 151–169.
- Kreuz, Roger J. – Richard M. Roberts – Brenda K. Johnson – Eugenie L. Bertus 1996. Figurative language occurrence and co-occurrence in contemporary literature. In: Roger J. Kreuz – Mary Sue MacNealy (szerk.): *Empirical approaches to literature and aesthetics*. Norwood (NJ), Ablex, 83–97.
- Lakoff, George 1986. The meanings of literal. *Metaphor and Symbolic Activity* 1: 291–296.
- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Andrew Ortony (szerk.): *Metaphor and thought*. (2. kiad.) Cambridge, Cambridge University Press, 202–251.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Mark Turner 1989. *More than cool reason: a field guide to poetic metaphor*. Chicago, University of Chicago Press.
- Lanham, Richard A. 1968. *A handlist of rhetorical terms*. Berkeley, University of California Press.
- Lausberg, Heinrich 1973²/1998. *Handbook of literary rhetoric: a foundation for literary study*. Leiden, Brill.
- Leary, Mark R. 1993. The interplay of private self-processes and interpersonal factors in self-presentation. In: Jerry Suls (szerk.): *Psychological perspectives on the self, vol. 4*. Hillsdale (NJ), Lawrence Erlbaum, 127–155.
- Leary, Mark R. 1995. *Self-presentation: impression management and interpersonal behavior*. Boulder (CO), Westview Press.
- Leary, Mark R. – Robin M. Kowalski 1990. Impression management: a literature review and two-component model. *Psychological Bulletin* 107: 34–47.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. London, Longman.
- Leezenberg, Michiel 1995/2001. *Contexts of metaphor*. (Current research in the semantics/pragmatics interface, vol. 7.) Amsterdam, Elsevier. [Első megjelenés: Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.]

- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive meanings: the theory of generalized conversational implicature*. Cambridge (MA), MIT Press.
- Lewis, David K. 1983. *Philosophical papers*. Oxford, Oxford University Press.
- Lőrincz Julianna 2003. Alakzatok és alakzattársítások Petőfi-versekben. In: Szathmári 2003: 128–133.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lukács Ágnes – Pléh Csaba 2003. Pragmatikai képességek egy különleges fejlődési zavar, a Williams-szindróma esetén. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 163–193.
- McCarthy, Michael – Ronald Carter 2004. “There’s millions of them”: hyperbole in everyday conversation. *Journal of Pragmatics* 36: 149–184.
- McGuire, William J. 1985. Attitudes and attitude change. In: Gardner Lindzey – Elliot Aronson (szerk.): *Handbook of social psychology, vol. 2*. (3. kiad.) New York, Random House, 233–346.
- Manstead, Antony S. R. 1996. Attitudes and behaviour. In: Gün R. Semin – Klaus Fiedler (szerk.): *Applied social psychology*. London, Sage, 3–29.
- Mao, LuMing Robert 1994. Beyond politeness theory: ‘face’ revisited and renewed. *Journal of Pragmatics* 21: 451–486.
- Matsumoto, Yoshiko 1988. Reexamination of the universality of face: politeness phenomena in Japanese. *Journal of Pragmatics* 12: 403–426.
- Matthews, Robert J. 1971. Concerning a ‘linguistic theory’ of metaphor. *Foundations of Language* 7: 413–425.
- Mey, Jacob L. 1993. *Pragmatics: an introduction*. Oxford, Blackwell.
- Mooij, Jan Johann Albin 1976. *A study of metaphor: on the nature of metaphorical expressions, with special reference to their reference*. Amsterdam, North-Holland.
- Morgan, Jerry L. 1978. Two types of convention in indirect speech acts. In: Peter Cole (szerk.): *Syntax and semantics, vol. 9: pragmatics*. New York, Academic Press, 261–280.
- Morgan, Jerry L. 1979. Observations on the pragmatics of metaphor. In: Ortony 1979: 136–147.
- Morris, Charles 1938. *Foundations of the theory of signs*. Chicago, Chicago University Press.

- Muntigl, Peter – William Turnbull 1998. Conversational structure and facework in arguing. *Journal of Pragmatics* 29: 225–256.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- Nemesi Attila László 1998. Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában. *Magyar Nyelvőr* 122: 24–35.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–436.
- Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 195–219.
- Nemesi Attila László 2004. What discourse goals can be accomplished by the use of hyperbole? *Acta Linguistica Hungarica* 51: 351–378.
- Nemesi Attila László 2005. Az alakzatprodukciónak empirikus kutatásának dilemmái. In: Ivaskó Livia (szerk.): *Érthető kommunikáció*. Szeged, SZTE Média tudományi Tanszék, 62–76.
- Németh T. Enikő 1994. Megnyilatkozás: típus–példány. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 69–101.
- Németh T. Enikő 1998. Implicit argumentumok pragmatikai szempontból. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*, 3. Szeged, JATE, 281–298.
- Németh T. Enikő 2000a. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatszerkezetek a magyarban*. Budapest, Osiris, 197–252.
- Németh T. Enikő 2000b. Occurrence and identification of implicit arguments in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 32: 1657–1682.
- Németh T. Enikő 2001. Implicit arguments in Hungarian: manners of their occurrence and possibilities of their identification. In: Kenesei István (szerk.): *Argument structure in Hungarian*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 113–156.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 221–254.
- Németh T. Enikő 2004. The principles of communicative language use. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 379–418.

- Németh T. Enikő 2005. Az osztenzív-következtetési kommunikációtól a verbális kommunikációig. In: Ivaskó Livia (szerk.): *Érthető kommunikáció*. Szeged, SZTE Médiatudományi Intézet, 77–87.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 222–261.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 1999. Implicit arguments in Hungarian. In: Jef Verschueren (szerk.): *Pragmatics in 1998: selected papers from the 6th International Pragmatics Conference*, vol. 2. Antwerpen, International Pragmatics Association, 412–426.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2001a. Az alanyi és a tárgyas ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből: Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Budapest, Osiris, 78–96.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) 2001b. *Pragmatics and the flexibility of word meaning*. (Current research in the semantics/pragmatics interface, vol. 8.) Amsterdam, Elsevier.
- Nietzsche, Friedrich 1873/1992. A nem morálisan felfogott igazságról és hazugságról. (Ford. Tatár Sándor.) *Athenaeum* I/3: 3–15.
- Norrick, Neal R. 1982. On the semantics of overstatement. In: Klaus Detering – Jürgen Schmidt-Radefeldt – Wolfgang Sucharowski (szerk.): *Sprache erkennen und verstehen*. Tübingen, Niemeyer, 168–176.
- Norrick, Neal R. 2004. Hyperbole, extreme case formulation. *Journal of Pragmatics* 36: 1727–1739.
- Nwoye, Onuigbo G. 1992. Linguistic politeness and sociocultural variation of the notion of face. *Journal of Pragmatics* 18: 309–328.
- O’Driscoll, Jim 1996. About face: a defence and elaboration of universal dualism. *Journal of Pragmatics* 25: 1–32.
- Ortony, Andrew (szerk.) 1979. *Metaphor and thought*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Papafragou, Anna 1996. On metonymy. *Lingua* 99: 169–195.
- Paradis, Michel 1998. The other side of language: pragmatic competence. *Journal of Neurolinguistics* 11: 1–10.
- Peeters, Bert (szerk.) 2000. *The lexikon-encyclopedia interface*. Amsterdam, Elsevier.

- Peleg, Orna – Rachel Giora – Ofer Fein 2001. Salience and context effects: two are better than one. *Metaphor and Symbol* 16: 173–192.
- Penman, Robyn 1990. Facework and politeness: multiple goals in courtroom discourse. *Journal of Language and Social Psychology* 9: 15–38.
- Petty, Richard E. – John T. Cacioppo 1981. *Attitudes and persuasion: classic and contemporary approaches*. Dubuque (IA), Wm. C. Brown.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12: 221–231.
- Péter Mihály 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 219–235.
- Péter Mihály 1991a. Érzelmi-értékelő tartalmak a szójelentésben. *Magyar Nyelv* 87: 134–144.
- Péter Mihály 1991b. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pickering, Martin J. – Steven Frisson 2001. Processing ambiguous verbs: evidence from eye movements. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 27: 556–573.
- Pinto de Lima, José 1995. Pragmatic maxims in explanations of language change? In: Andreas H. Jucker (szerk.): *Historical pragmatics: pragmatic developments in the history of English*. Amsterdam, John Benjamins, 197–215.
- Pléh Csaba 1998a. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba 1998b. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex.
- Pléh Csaba 2000. Modularity and pragmatics: some simple and some complicated ways. *Pragmatics* 10: 415–438. [Magyarul: Modularitás és pragmatika: néhány egyszerű és bonyolult kapcsolat. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1: 9–30.]
- Potter, Jonathan – Margaret Wetherell 1987. *Discourse and social psychology: beyond attitudes and behaviour*. London, Sage.
- Preminger, Alex – T. V. F. Brogan (szerk.) 1993. *The new Princeton encyclopedia of poetry and poetics*. Princeton (NJ), Princeton University Press.
- Prohászka János 1934. A fokozó jelzős mellékneveknek egy érdekes használatáról. In: Beke Ödön – Benedek Marcell – Turóczi-Trostler József (szerk.): *Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára*. Budapest, Ranschburg, 111–115.

- Prohászka János 1947. A nyomósított jelzők stilisztikai szerepe a népmesékben. *Magyar Nyelvőr* 71: 81–85.
- Prohászka János 1953. A nagyítás és túlzás kifejezésmódjai nyelvünkben. *Magyar Nyelvőr* 77: 196–208.
- Quinn, Arthur 1982. *Figures of speech: 60 ways to turn a phrase*. Salt Lake City (UT), Peregrine Smith Books.
- Quintilianus, Marcus Fabius 1913. *M. Fabius Quintilianus szónoklattana tizenkét könyvben*. (Ford. Prácser Albert.) Budapest, Franklin.
- Reboul, Anne – Jacques Moeschler 1998/2000. *A társalgás cselei*. Budapest, Osiris.
- Recanati, François 1989. The pragmatics of what is said. *Mind and Language* 4: 295–329.
- Recanati, François 1995. On the alleged priority of literal interpretation. *Cognitive Science* 19: 207–222.
- Recanati, François 2004. Pragmatics and semantics. In: Horn–Ward 2004: 442–462.
- Révai Miklós 1805/1973. *A magyar szép toll*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Richards, Ivor Armstrong 1936. *The philosophy of rhetoric*. Oxford, Oxford University Press.
- Ricoeur, Paul 1975/2006. *Az élő metafora*. Budapest, Osiris. [Első megjelenés: *La métaphore vive*. Paris, Éditions du Seuil.]
- Roberts, Richard M. – Roger J. Kreuz 1994. Why do people use figurative language? *Psychological Science* 5: 159–163.
- Robinson, W. Peter 1985. Social psychology and discourse. In: Teun A. van Dijk (szerk.): *Handbook of discourse analysis, vol. 1: disciplines of discourse*. London–San Diego, Academic Press, 107–144.
- Rosenberg, Milton J. – Carl I. Hovland 1960. Cognitive, affective, and behavioral components of attitudes. In: Carl I. Hovland – Milton J. Rosenberg (szerk.): *Attitude organization and change: an analysis of consistency among attitude components*. New Haven, Yale University Press, 1–14.
- Rumelhart, David E. 1979. Some problems with the notion of literal meanings. In: Ortony 1979: 78–90.
- Sadock, Jerrold 1979. Figurative speech and linguistics. In: Ortony 1979: 46–63.
- Sadock, Jerrold 2004. Speech acts. In: Horn–Ward 2004: 53–73.

- Sandig, Barbara 1986/1995. A német nyelv stilsztikája. *Helikon* 41: 306–333. [A teljes eredeti mű: *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, Walter de Gruyter.]
- Saul, Jennifer M. 2002. What is said and psychological reality: Grice's project and relevance theorists' criticisms. *Linguistics and Philosophy* 25: 347–372.
- Schank, Roger C. – Robert P. Abelson 1977. *Scripts, plans, goals, and understanding: an inquiry into human knowledge structures*. Hillsdale (NJ), Lawrence Erlbaum.
- Schlenker, Barry R. 1980. *Impression management: the self-concept, social identity, and interpersonal relations*. Monterey (CA), Brooks/Cole.
- Schlenker, Barry R. (szerk.) 1985. *The self and social life*. New York, McGraw-Hill.
- Schlenker, Barry R. 1986. Self-identification: toward an integration of the private and public self. In: Baumeister 1986: 21–62.
- Schlenker, Barry R. – Thomas W. Britt – John Pennington 1996. Impression regulation and management: highlights of a theory of self-identification. In: Richard M. Sorrentino – E. Tory Higgins (szerk.): *Handbook of motivation and cognition, vol. 3: the interpersonal context*. New York, Guilford Press, 118–147.
- Schlenker, Barry R. – Beth A. Pontari 2000. The strategic control of information: impression management and self-presentation in daily life. In: Abraham Tesser – Richard B. Felson – Jerry M. Suls (szerk.): *Psychological perspectives on self and identity*. Washington (DC), American Psychological Association, 199–232.
- Schlenker, Barry R. – Michael F. Weigold 1992. Interpersonal processes involving impression regulation and management. *Annual Review of Psychology* 43: 133–168.
- Schneider, David J. 1981. Tactical self-presentations: toward a broader conception. In: Tedeschi 1981: 23–40.
- Searle, John R. 1969. *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1975/1979. Indirect speech acts. In: Searle 1979b: 30–57. [Első megjelenés: Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.): *Syntax and semantics, vol. 3: speech acts*. New York, Academic Press, 59–82. Magyarul: Közvetett beszédaktusok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Budapest, Osiris, 1997, 62–81.]
- Searle, John R. 1979a. Metaphor. In: Ortony 1979: 92–123; Searle 1979b: 76–116.

- Searle, John R. 1979b. *Expression and meaning: studies in the theory of speech acts*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sell, Marie A. – Roger J. Kreuz – Lori Coppenrath 1997. Parents' use of nonliteral language with preschool children. *Discourse Processes* 23: 99–118.
- Shibles, Warren A. 1971. *Metaphor: an annotated bibliography and history*. Whitewater (WI), The Language Press.
- Síklaki István (szerk.) 1995. *A szóbeli befolyásolás alapjai, II.* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Simonyi Zsigmond 1913. *A jelzők mondattana*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Smith, Eliot R. – Diane M. Mackie 1995/2001. *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Snyder, Mark 1987. *Public appearances, public realities: the psychology of self-monitoring*. New York, Freeman.
- Song, Nam Sun 1998. Metaphor and metonymy. In: Robyn Carston – Seiji Uchida (szerk.): *Relevance theory: applications and implications*. Amsterdam, John Benjamins, 87–104.
- Sperber, Dan 2000. Metarepresentations in an evolutionary perspective. In: Dan Sperber (szerk.): *Metarepresentations: a multidisciplinary perspective*. Oxford, Oxford University Press, 117–137.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Oxford, Blackwell.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1990. Rhetoric and relevance. In: John Bender – David Wellbery (szerk.): *The ends of rhetoric: history, theory, practice*. Stanford (CA), Stanford University Press, 140–156.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 2002. Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language* 17: 3–23.
- Suszczyńska, Małgorzata 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 255–294.
- Suszczyńska, Małgorzata 2005. Apology routine formulae in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 52: 77–116.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988/1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest, Helikon.
- Szathmári István 1958. A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. In: Fábíán–Szathmári–Terestyéni 1958: 65–148.

- Szathmári István (szerk.) 1961. *A magyar stilisztika útja*. Budapest, Gondolat.
- Szathmári István 1996a. A funkcionális stilisztika megalapozása. In: Szathmári 1996b: 13–33.
- Szathmári István (szerk.) 1996b. *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 1997. A vonatkozó névmások használatáról. *Magyar Nyelvőr* 121: 1–8.
- Szathmári István (szerk.) 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Budapest, Tinta.
- Szende Tamás 1987. *Megérthetjük-e egymást?* Budapest, Gondolat.
- Szili Katalin 2003. Elnézést, bocsánat, bocs... (A bocsánatkérés pragmatikája a magyar nyelvben). *Magyar Nyelvőr* 127: 292–307.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest, Tinta.
- Tager-Flusberg, Helen 2000. Language and understanding mind: connections in autism. In: Simon Baron-Cohen – Helen Tager-Flusberg – Donald Cohen (szerk.): *Understanding other minds*. (2. kiadás.) New York, Oxford University Press, 124–149.
- Tedeschi, James T. (szerk.) 1981. *Impression management theory and social psychological research*. New York, Academic Press.
- Tedeschi, James T. – Nancy Norman 1985. Social power, self-presentation, and the self. In: Schlenker 1985: 293–322.
- Temple, Jon G. – Richard P. Honeck 1999. Proverb comprehension: the primacy of literal meaning. *Journal of Psycholinguistic Research* 28: 41–70.
- Terestyéni Ferenc 1958. Stílus és stilisztika. In: Fábíán–Szathmári–Terestyéni 1958: 3–18.
- Terestyéni Tamás 1981. *Konvencionális jelentés — kommunikációs jelentés. Adalékok a kommunikáció pragmatikai aspektusának vizsgálatához*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Terestyéni Tamás 2004. A kommunikációs jelenségről. In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat és MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 113–130.
- Thomas, Jenny 1995. *Meaning in interaction: an introduction to pragmatics*. London, Longman.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996a. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996b. A konnotáció kategóriája a stílusértelmezésben. In: Szathmári 1996b: 108–129.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári 2003: 218–227.

- Tracy, Karen 1990. The many faces of facework. In: Howard Giles – W. Peter Robinson (szerk.): *Handbook of language and social psychology*. Chichester (UK), Wiley, 209–226.
- Traugott, Elizabeth Closs 1985. ‘Conventional’ and ‘dead’ metaphors revisited. In: Wolf Paprotté – René Dirven (szerk.): *The ubiquity of metaphor: metaphor in language and thought*. Amsterdam, John Benjamins, 17–56.
- Tsohatzidis, Savas L. 1994. Speaker meaning, sentence meaning and metaphor. In: uő (szerk.): *Foundations of speech act theory: philosophical and linguistic perspectives*. London, Routledge, 365–373.
- Turner, Ken (szerk.) 1999. *The semantics/pragmatics interface from different points of view*. Oxford, Elsevier.
- Vanderveken, Daniel 1991. Non-literal speech acts and conversational maxims. In: Ernest Lepore – Robert Van Gulick (szerk.): *John Searle and his critics*. Oxford, Blackwell, 371–384.
- Van de Voort, Marlies E. C. – Wietske Vonk 1995. You don’t die immediately when you kick an empty bucket: a processing view on semantic and syntactic characteristics of idioms. In: Martin Everaert – Erik-Jan van der Linden – André Schenk – Rob Schreuder (szerk.): *Idioms: structural and psychological perspectives*. Hillsdale (NJ), Lawrence Erlbaum, 283–299.
- Verschueren, Jef 1987. *Pragmatics as a theory of linguistic adaptation* (IPrA Working Document 1). Antwerp, International Pragmatics Association.
- Verschueren, Jef 1995. The pragmatic perspective. In: Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert (szerk.): *Handbook of pragmatics: manual*. Amsterdam, John Benjamins, 1–19.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, Arnold.
- Vígh Árpád 1977a. A retorika újjászületése. *Helikon* 23: 3–23.
- Vígh Árpád 1977b. A liège-i retorika. *Helikon* 23: 140–149.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat.
- Vígh Árpád 1988. A stilisztika útjai és lehetőségei. *Helikon* xx: 288–308.
- Ward, Gregory L. – Julia Hirschberg 1991. A pragmatic analysis of tautological utterances. *Journal of Pragmatics* 15: 507–520.
- Wierzbicka, Anna 1987. Boys will be boys: ‘radical semantics’ vs. ‘radical pragmatics’. *Language* 63: 95–114.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1981. On Grice’s theory of conversation. In: Paul Werth (szerk.): *Conversation and discourse: structure and interpretation*. London, Croom Helm, 155–178.

- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1992. On verbal irony. *Lingua* 87: 53–76.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2000. Truthfulness and relevance. *UCL Working Papers in Linguistics* 12: 215–254.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2004. Relevance theory. In: Horn–Ward 2004: 607–632.
- Wood, Linda A. – Rolf O. Kroger 1994. The analysis of facework in discourse: review and proposal. *Journal of Language and Social Psychology* 13: 248–277.
- Zipf, George Kingsley 1949. *Human behavior and the principle of least effort*. Cambridge (MA), Addison-Wesley.
- Zsilka Tibor 1973. *A stílus hírértéke*. Pozsony, Madách.